

μικροφιλολογικά

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο
(άνοιξη - φθινόπωρο)

μικροφιλολογικά

τεύχος 53 ■ άνοιξη 2023

Ιδρυτική Επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016),
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Επιστημονική Επιτροπή: Λάμπρος Βαρελάς, Δημήτρης Κόκορης, Τραϊανός Μάνος,
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συνεργασίες να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης
e-mail: papaleontioul@gmail.com

Σελιδοποίηση | Εξώφυλλο: Αθανασία Κοπανά

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΕΛ ΓΚΕΝΤΙ	«Μητρός ματσαράγγα»: Μια ιστορία ιερής αγυρτείας	5
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ	Οι Ποιήσεις πολιτικάί του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα (1863)	16
ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ	Προσθήκη και σχόλια στην παπαδιαμαντική αλληλογραφία του 1889. Γύρω από μια περιπέτεια του Γεωργίου Παπαδιαμάντη	28
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ε. ΠΕΡΟΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ	«Ο Οιδίπους» του Καβάφη – Το αίνιγμα της αποκήρυξης	35
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ	Για τον καβαφογενή «Αδριανό» του Πέτρου Μάγνη. Και λίγα για τον Ροβέρτο Κάμπο	42
ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ	Από τη φιλία του Κ. Π. Καβάφη με τον Κώστα Ουράνη	51
ΖΑΦΕΙΡΗΣ ΝΙΚΗΤΑΣ	Υπεράνω του κόσμου τούτου: Ένα δράμα του Γεράσιμου Βώκου	54
ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΘΑΝΑΣΙΟΥ	«Αμαρυλλίς», ένα ποίημα του Έρμαν Καραγεωργιάδη	58
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΑΣ	Τρύφων Δάλιος, ένας εδεσσαίος πεζογράφος του Μεσοπολέμου	68
ΣΤΑΥΡΟΣ ΑΜΑΝΑΚΗΣ - ΛΕΪΛΑ ΑΝΔΡΙΩΤΗ	Μηνάς Δημάκης - Γιάννης Σκαρίμπας: μια άγνωστη σχέση- τεκμήρια αλληλογραφίας	79
ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ	«Οι ισχυρισμοί και δικαιολογίες δεν κρίνονται επαρκείς». Σκέψεις και προτάσεις για την καταδίωξη του Καρυωτάκη από τον πολιτικό του προϊστάμενο	87
ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ	Ένα αθησαύριστο ποίημα του Καίσαρα Εμμανουήλ	96
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ	Δέκατη επέτειος «Πολυτεχνείου» και φόβοι του Μανόλη Αναγνωστάκη	99
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΟΤΑΜΠΑΣΗΣ	Μία queer ανάγνωση του <i>Μυθιστορήματος</i> του Γιώργου Χειμωνά	104

ΜΙΚΡΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ

Λ. Π.	Ο Κ. Π. Καβάφης για τον Νίκο Νικολαΐδη τον Κύπριο	110
ΜΚΙ	Από τον φιλικό κύκλο του Καβάφη: Κουρής Κουράκος Μ.	113
ΜΑΡΙΑ ΠΥΛΙΩΤΟΥ	Μία επιστολή του Παύλου Λιασίδα	117

ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟ

Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, ΠΟΙΗΤΡΗΣ	Ο σώγαμπρος	118
Α. Κ. ΤΤΟΦΑΛΛΟΣ	Ποστρασούδια	118
ΣΩΤΗΡΗΣ Π. ΒΑΡΝΑΒΑΣ	Το ττακκουτάριν	119
ΑΝΘΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ	Του Κατακλυσμού	119
Γ. Κ. ΜΙΧΑΗΛ	Χωράφιν νοστοκάμωτον	120
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ	Τα δάρακα τ' ουρανού	121
	ΓΛΩΣΣΑΡΙ	122

«Μητρός ματσαράγγα»: Μια ιστορία ιερής αγυρτείας

Μνήμη Φιλοθέου, Μάρκου και Αντωνίου
– για την αίσθηση του χιούμορ

Όταν δημοσιεύει ο Εμμανουήλ Ροΐδης την *Πάπισσα Ιωάννα* (1866), θίγοντας σε πολλά σημεία το ζήτημα της λατρείας των λειψάνων και εν μέρει στηλιτεύοντας τη θρησκευτική αυτή πρακτική, έχει οπωσδήποτε πολλά κατά νου, καθώς προσπαθεί να σκιαγραφήσει την εμπορευματοποίηση του θρησκευτικού αισθήματος τόσο εκ μέρους της Εκκλησίας όσο και των λαϊκών.¹ Η *Πάπισσα* μπορεί να μην προσφέρει μια ιδανική εικόνα των συλλογικών νοοτροπιών των μέσων περίπου του 19ου αι., ωστόσο συμπυκνώνει σε πολλά σημεία συλλογικές αναπαραστάσεις – μεταξύ αυτών και την αγυρτεία ως πολιτισμική μορφή σκόπιμης παραπλάνησης με σκοπό το (οικονομικό ή άλλο) όφελος. Παρ' ότι ακόμη το πεδίο είναι μάλλον αδιερεύνητο,² πρόθεσή μου εν προκειμένω είναι να δώσω ένα στιγμιότυπο από την άγραφη νεοελληνική ιστορία της αγυρτείας, διευρύνοντας παράλληλα τις πηγές της ιστορικής και φιλολογικής έρευνας με τη μελέτη ενός παραμελημένου σώματος κειμένων – αυτού που εντάσσεται στον χώρο της λεγόμενης ιερής γραμματείας, δηλαδή τα υμναγολογικά κείμενα.³

α'. Ο ζηλωτής Ιάκωβος

Το 1863 ο μοναχός Ιάκωβος ο Νεασκητιώτης γράφει την *Ασματική ακολουθία του αγίου νεομάρτυρος Παντελεήμονος*, η οποία θα κυκλοφορήσει εντύπως δύο χρόνια αργότερα.⁴ Η *Ακολουθία* περιλαμβάνει τα τυπικά μέρη του είδους της, δηλαδή την ακολουθία και τη διήγηση του βίου του τιμώμενου προσώπου. Εντασσόμενο στα υμνογραφικά έργα του Ιακώβου, το μικρό αυτό βιβλίο αποτελεί φυλλάδα, δηλαδή λαϊκό θρησκευτικό έντυπο, φθηνό και προς ευρεία κατανάλωση από το αναγνωστικό κοινό του 19ου αι.⁵

¹ Βλ. Ε. Δ. Ροΐδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα. Μεσαιωνική μελέτη*, Εν Αθήναις, Τύποις Ιω. Κασσανδρέως και Σας, ΑΩΞΣ' [1866], ιδ. Μέρος Β', σσ. 95-149.

² Πρβλ. Νικήτας Σινιόσογλου, *Αλλάκοτος ελληνισμός. Δοκίμιο για την οριακή εμπειρία των ιδεών*, Αθήνα, Κίχλη, 2016, σσ. 289-333, το οποίο αποτελεί διερεύνηση που λαμβάνει ως παράμετρο την αγυρτεία, όπως την εννοώ εν προκειμένω.

³ Προς αυτή την κατεύθυνση, ας σκεφτούμε, π.χ., την ένταξη των συγχωροχάρτιών στο πεδίο έρευνας των νεοελληνικών σπουδών· βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά* 1 (1983) 35-84 και 3 (1985) 3-44.

⁴ Βλ. Ιάκωβος μοναχός [ο Νεασκητιώτης], *Ασματική ακολουθία του αγίου νεομάρτυρος Παντελεήμονος* [...], Αθήναι, Εκ του Τυπογραφείου Αγαθή Τύχη, 1865· πρβλ. Louis Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Βρυξέλες, Société des Bollandistes, 1926, σσ. 224-225.

⁵ Βλ. και Αλκης Αγγέλου, «Το λαϊκό ανάγνωσμα μετά την Ελληνική Επανάσταση» [αφιέρωμα:],

Ο Ιάκωβος,⁶ γνωστός κωδικογράφος και υμνογράφος του 19ου αι., γνωστότερος μάλλον για την παραχάραξη πατριαρχικών και συνοδικών εγγράφων,⁷ φαίνεται να γράφει την *Ακολουθία* κατόπιν παραγγελίας της μητέρας του νεομάρτυρα, αλλά και για λόγους που έχουν να κάνουν με το υμναγιολογικό του πρόγραμμα, εφόσον από τα 130 περίπου υμναγιολογικά του έργα αρκετά είναι αυτά που αφορούν νεομάρτυρες.⁸ Μπορούμε, επομένως, να υποθέσουμε ότι οι νεομάρτυρες ενδιέφεραν ιδιαιτέρως τον Ιάκωβο και για αυτόν τον λόγο αποδέχτηκε την παραγγελία για τη συγγραφή της *Ακολουθίας*.⁹

Ακανθώδες σημείο αποτελεί η αποκήρυξη της *Ακολουθίας* και η συνεπαγόμενη μη αναγνώριση της αγιότητας του νεομάρτυρα από την Ιερά Σύνοδο, η οποία με την απόφασή της αυτή κατατάσσει το έργο ανάμεσα στα ελάχιστα επισήμως αποκηρυγμένα βιβλία του 19ου.¹⁰ Αν και υπάρχουν πολλές πιθανότητες ο Ιάκωβος να εξαπατήθηκε από την πίστη του, πρέπει οπωσδήποτε να δούμε τον ζήλο του για τους μάρτυρες της σύγχρονης εποχής σε ένα πολιτικό πλαίσιο, εφόσον μάλιστα στη συνηγορία του υπέρ της αγιότητας αναφέρει πως «[τ]α θαύματα κηρύττουσι λαμπρότερον σάλπιγγος· κλεισμένα έχων τα χεῖλη [ο Παντελεήμων] στηλιτεύει την ασέβειαν των απίστων, και την αθεότητα των αθεϊστών, και γίνεται στήριγμα της πίστεως, αναπτεροί το της Εκκλησίας θέατρον [...]».¹¹ Στο «πρότυπο βασιλείο» του εξευρωπαϊσμού, με ένα μάλλον φθίνον θρη-

Η λαϊκή λογοτεχνία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (19ος και αρχές 20ού αι.), Τετράδια Εργασίας 15 (1995) 105-108· Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Τούτ' η φτωχή λαϊκή φυλλάδα': Πολιτισμικές χρήσεις των Α[ναγνωσμάτων] Ν[έου] Ε[λλητισμού] στα ρομαντικά χρόνια», *Συνηθισμένοι άνθρωποι. Μελέτες για τη λαϊκή και τη δημοφιλή κουλτούρα*, επιμ. Χρήστος Δερμεντζόπουλος - Γιάννης Παπαθεοδώρου, Πάτρα, Ορporturna, 2021, σσ. 113-160.

⁶ Για τον Ιάκωβο Νεασκητιώτη βλ. Πατάπιος Καυσοκαλυβίτης μοναχός [Ιωάννης Ν. Χαϊδεμενόπουλος], *Ο μοναχός Ιάκωβος Νεασκητιώτης και το υμναγιολογικό του έργο για τη Θεοτόκο και τους αγιορείτες οσιομάρτυρες*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2012, όπου συστηματική έρευνα, πλείστα νέα στοιχεία και παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷ Με αφορμή το ζήτημα της εισαγωγής του Γρηγοριανού Ημερολογίου, βλ. Πατάπιος [Χαϊδεμενόπουλος], ό.π., σσ. 115-118.

⁸ Κατάλογος ως επί το πλείστον ανέκδοτων υμνογραφικών και αγιολογικών έργων του Ιακώβου στο Πατάπιος [Χαϊδεμενόπουλος], ό.π., σσ. 159-162 (αγιολογικά, 42 βεβαιωμένα) και σσ. 162-169 (υμνογραφικά, 91 βεβαιωμένα). Σημειώνω ότι μέχρι την εποχή του Ιακώβου έχουμε δύο βασικές συναγωγές νεομαρτύρων, το *Νέον μαρτυρολόγιον* (1799) του Νικοδήμου Αγιορείτη και το *Νέον λειμωνάριον* (1819), τα οποία προφανώς γνωρίζει ο μοναχός.

⁹ Η σχετική με τους νεομάρτυρες βιβλιογραφία είναι εκτενής - εν προκειμένω δεν με ενδιαφέρουν καθόλου ζητήματα αγιότητας κ.τ.ό., αλλά τα ιστορικά πρόσωπα και το πολιτισμικό φαινόμενο· πρβλ. και το εμβληματικό Φίλιππος Ηλιού, «Πόθος μαρτυρίου», *Τα Ιστορικά* 12 (1995) 267-284. Προς αυτή την ιστορική οπτική βλ. Γιώργος Τζεδόπουλος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αι. Οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων* 24.2 (2002) 107-143, όπου και βιβλιογραφία.

¹⁰ Βλ. *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος μετά των οικείων Νόμων, Β. Διαταγμάτων, Υπουργικών εγγράφων, οδηγιών κτλ. από του 1833 μέχρι σήμερα*, επιμ. Στέφανος Γιαννόπουλος, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Α. Καλαράκη, 1901, σσ. 443-447 («Βιβλία κατακριθέντα»), όπου απαγορεύονται τέσσερα βιβλία (και μία συνολική αναφορά στις βιβλικές εταιρείες) που εκδόθηκαν κατά τη διάρκεια του 19ου αι.: η εγκύκλιος κατά της *Ακολουθίας* αναπαράγεται στις σσ. 445-446.

¹¹ Βλ. *Ιάκωβος μοναχός [ο Νεασκητιώτης]*, *Ασματική ακολουθία του αγίου νεομάρτυρος Παντελεήμονος* [...]. Νυν δε εκδίδεται υπό του Αντωνίου Στ. Γεωργίου, Αθήναι, Βιβλιοπωλείον οδός Πρα-

σκευτικό συναίσθημα,¹² η πίστη σε έναν άγιο – έστω και κίβδηλο ή υπό αίρεση – αποτελεί παρηγοριά για έναν μοναχό και ελπίδα μελλοντικής αποκατάστασης της διασαλευμένης τάξης.

β'. Η εκδοχή της Άννας και η αγιολογική μορφοποίηση του Ιακώβου

Τον βίο και την πολιτεία του νεομάρτυρα τα πληροφορούμαστε από τη διήγηση του Ιακώβου, η οποία οφείλουμε να υποθέσουμε ότι γράφτηκε βάσει της εξιστόρησης των γεγονότων από τη μητέρα του νεομάρτυρα Άννα στον μοναχό. Σε αδρές γραμμές, στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης ο Παντελής και η Βενετσιάνα φεύγουν από τις Σπέτσες και μετοικούν στη Σητεία της Κρήτης, στο χωριό Επισκοποκέφαλο (σημ. Πισκοκέφαλο). Εκεί γεννιέται η Άννα, την οποία οι γονείς της αναγκάζουν να παντρευτεί, αν και εκείνη θέλει να μονάσει. Αφού παντρευτεί τον Χρήστο, γεννάει τον Παντελή και πείθει τον σύζυγό της σε λύση του γάμου, καθώς ήθελε να ζήσει βίο κοσμοκαλόγριας. Ο μικρός Παντελής διδάσκεται τα ιερά γράμματα και κάνει παρέα με παιδιά των οθωμανών κατοίκων του χωριού. Σε ηλικία έντεκα ετών ο Παντελής προσκαλείται σε ένα οθωμανικό σπίτι, όπου του γίνεται πρόταση μεταστροφής του στο Ισλάμ και εκείνος αρνείται εξοργισμένος. Τότε οι Οθωμανοί τον βασανίζουν και τον παραδίδουν στη μητέρα του, η οποία τον νουθετεί να παραμείνει στην πίστη του. Ως χριστιανός, ο Παντελής μετά από αυτό προσπαθούσε να πείσει τους συνομηλικούς του μουσουλμάνους Οθωμανούς να βαφτιστούν. Έτσι, μετά από έναν χρόνο επαναλαμβάνεται ο βασανισμός του, μετά και τη δεύτερη άρνησή του να ασπαστεί το Ισλάμ, και παραδίδεται ημιθανής στη μητέρα του, η οποία κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων τον προέτρεπε να μείνει ακλόνητος στη θρησκεία του. Ο Παντελής πεθαίνει, το σώμα του ενταφιάζεται, αλλά μετά από σαράντα ημέρες η μητέρα το ξεθάβει – είχαν προηγηθεί διάφορα υπερφυσικά γεγονότα, ενώ κατά την ανακομιδή το πτώμα ανέδιδε ευωδιά. Δεχόμενη ως σημεία αγιότητας όλα αυτά, η μητέρα, με το όνομα Ευπραξία πλέον και υπό μοναχικό σχήμα, έχοντας μαζί της το πτώμα του παιδιού, μεταβαίνει στο Ηράκλειο και από εκεί στη Σύρο, την Ύδρα και την Αθήνα – κατά τη διάρκεια του ταξιδιού και της παραμονής της σε αυτές τις περιοχές συντελούνται ιάσεις σε πάσχοντες από τη θαυματουργική δραστηριότητα του πτώματος. Στην Αθήνα, αφού έχει προηγηθεί προσπάθεια οικοδόμησης ενός ναού προς τιμήν του Παντελή, καλούν τη μητέρα ενώπιον της Ιεράς Συνόδου και τα οστά (πλέον) περιέρχονται στην κυριότητα της Εκκλησίας, ενώ εκείνη – μαζί με κάποια τμήματα των οστών, ένα φέσι και τα σανδάλια του νεομάρτυρα – διατάχθηκε από τη Σύνοδο να κλειστεί στη μονή Πεπελενίτσας, ενώ αργότερα εγκαταστάθηκε στο Αίγιο.¹³

Ξιτέλου, 1892, σ. 31 – παραπέμπω εν προκειμένω στη β' έκδοση, καθώς στο αντίτυπο της α' έκδοσης που έχω υπόψη μου οι σσ. 37-38 έχουν εκπέσει· πρβλ. Petit, ό.π., σ. 225.

¹² Ας σημειωθεί ότι το θρησκευτικό έντυπο για την περίοδο 1864-1900 αντιπροσωπεύει το 6,8% της συνολικής βιβλιοπαραγωγής· βλ. Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Εισαγωγή, συντομογραφίες, ευρετήρια*, Αθήνα, Βιβλιολογική Εργαστήρι Φίλιππος Ηλιού - Ε.Λ.Ι.Α., 2006, σ. 24, πίν. 3.

¹³ Αποδίδω περιληπτικά τη διήγηση του Ιακώβου, *Ασματική ακολουθία*, ό.π., 1865, σσ. 20-39.

Η διήγηση του βίου από τον Ιάκωβο ακολουθεί τις τυπικές συμβάσεις του είδους, ενώ διάφορα επιμέρους μοτίβα μπορούν να εντοπιστούν και σε άλλα αγιολογικά κείμενα του 19ου αι.¹⁴ Η εκ μητρός και πατρός καταγωγή, ο ενάρετος βίος όλων των προσώπων, οι πειρασμοί (που εξεικονίζονται στο πρόσωπο των Οθωμανών), οι προτυπώσεις αγιότητας (ο Παντελής παριστάνει τον ιερέα και αντιμετωπίζεται από τους συνομηλίκους του ως ξεχωριστή προσωπικότητα, ενώ η μητέρα θέλει να ζήσει ως κοσμοκαλόγρια), τα μαρτύρια (κρέμασμα από τις μασχάλες, ραβδισμοί, γδάρσιμο), το ρητορικό/αφηγηματικό σχήμα της τριπλής επανάληψης (τρεις ημέρες βασανισμού, τρία ενύπνια της μητέρας), τα όνειρα ως προειδοποίηση και μήνυμα, το σώμα που καταλύει τους φυσικούς νόμους (ευωδιά του πτώματος), τα γεγονότα ίασης λόγω της θαυματουργικής επίδρασης αποτελούν κοινούς τόπους στο αγιολογικό είδος και ο Ιάκωβος προσαρμόζει ένα υλικό (υπόθεση) σε ένα είδος (βίος αγίου), αναδημιουργώντας και επανερμηνεύοντας το πρωτογενές υλικό (σύνθεση πλοκής).¹⁵ Επιπλέον και προκειμένου να ενισχύσει με παράλληλα αγιολογικά exempla τον λόγο του, ο Ιάκωβος προχωράει σε ρητές συγκρίσεις: οι προτυπώσεις του Παντελή είναι όμοιες με εκείνες του Μεγάλου Αθανασίου,¹⁶ ενώ οι παροτρύνσεις της μητέρας προς εθελούσιο μαρτύριο μοιάζουν με τις παροτρύνσεις της Σολομονής προς τους Επτά Μακκαβαίους.¹⁷ Τέλος, υπάρχουν και τα άρρητα exempla: το μαρτύριο των ελλήνων χριστιανών από τους οθωμανούς μουσουλμάνους είναι ο μείζων κοινός τόπος στα περισσότερα αγιολογικά κείμενα των νεομαρτύρων,¹⁸ η τριπλή κατ' όναρ εμφάνιση του αγίου, ο οποίος προτρέπει και κατόπιν απειλεί, αποτελεί μοτίβο για πάμπολλες αφηγήσεις εύρεσης εικόνων, τα υπερφυσικά γεγονότα (ιάσεις, ανεξήγητες συμπτώσεις κτλ.) απαντούν όλα σε σύγχρονα και παλαιότερα αγιολογικά κείμενα.¹⁹ Ο Ιάκωβος αξιοποιεί μια ευρεία αγιολογική παράδοση στη διήγηση του βίου, προκειμένου να δημιουργήσει ένα ψυχωφελές όσο και εύληπτο ανάγνωσμα, το οποίο προορίζεται προς λαϊκή κατανάλωση.²⁰

¹⁴ Πρβλ. πρόχειρα και όσα σημειώνει ο Τζεδόπουλος, ό.π.

¹⁵ Βλ. Ιάκωβος, *Ασματική ακολουθία*, ό.π., 1865, σ. 20 (καταγωγή), 21 (ενάρετος βίος και κάποιες προτυπώσεις), 24-27 (μαρτύρια και τριπλή επανάληψη), 28-29 (ευωδιά, μετά θάνατον ιάσεις, κατ' όναρ εμφάνιση).

¹⁶ Ό.π., σ. 23.

¹⁷ Ό.π., σ. 27.

¹⁸ Πρβλ. Τζεδόπουλος, ό.π.

¹⁹ Το Νέον μαρτυρολόγιον και το Νέον λειμωνάριον βρίθουν από υπερφυσικά γεγονότα, τα οποία προκαλούνται (και) μετά τον θάνατο των νεομαρτύρων. Όπως είναι φυσικό, τα αγιολογικά κείμενα του 19ου αι. για τους νεομάρτυρες έχουν ως πρότυπό τους τα παλαιότερα αγιολογικά κείμενα.

²⁰ Παρ' ότι ο Ιάκωβος (ανα-)συνθέτει τα γεγονότα, δεν πρέπει να παραβλέπουμε και την ιστορική πραγματικότητα και το καθεστώς οθωμανικής κυριαρχίας της Κρήτης. Έτσι, μπορούμε νομίζω να ξαναδιαβάσουμε όλο τον βίο υπό το πρίσμα της προσπάθειας εξισλαμισμού των χριστιανών κατοίκων του νησιού. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, το μαρτύριο του νεαρού Παντελή και η αντίστασή του στον εξισλαμισμό αποτελεί ένα είδος (ιστορικού, λογοτεχνικού, αγιολογικού κτλ.) αρχετύπου. Πρβλ. τα marginalia του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Θεοφίλου Β', ο οποίος περιγράφει μια σχεδόν όμοια περίπτωση δολοφονίας νεαρού χριστιανού από Οθωμανούς στην Κρήτη του 1818: Ευγένιος Μιχαηλίδης, «Τέσσαρα σημειώματα Θεοφίλου Β' Αλεξανδρείας (1805-1825)», *Εκκλησιαστικός φάρος*, έτ. ΚΓ', τ. ΚΘ' (1930), σσ. 103-104 για το συγκεκριμένο.

γ'. Η Εκκλησία και ο φιλαλήθης Αγγελής

Είναι αλήθεια πως από μόνη της η κυκλοφορία της *Ασματικής ακολουθίας* του Ιακώβου δεν θα συνιστούσε σκάνδαλο για την Εκκλησία, αν η Άννα δεν περιφερόταν με το πτώμα στη θέση λειψάνου ανά την επικράτεια και υπό το σχήμα μοναχής, διακηρύττοντας την αγιότητα του γιου της και τη δική της οσιότητα – μάλλον δε εισπράττοντας διάφορα χρηματικά ποσά για τις υπηρεσίες που προσέφερε και συναγείροντας πλήθη υπέρ της.²¹ Υπό τον φόβο των εξελίξεων, της εγκατάστασης της Ευπραξίας στα περίχωρα του κλεινού άστεως και της προσπάθειας εξεύρεσης ποσών προς ανέγερση ναού, η Ιερά Σύνοδος την καλεί, της αφαιρεί τα οστά και την επιτιμά με εγκλεισμό στη μονή Πεπελενίτσης, μακριά από την Αθήνα. Η Ευπραξία, αν και αρχικά μετανόησε ενώπιον της Συνόδου, αποκηρύττοντας τα περί αγιότητας του γιου της, λάθρα μάλλον πήρε το δεξί χέρι του μαζί της στην εξορία. Εκεί δεν άντεξε για πολύ και μετεγκαταστάθηκε στο Αίγιο, από όπου έκανε και την παραγγελία της *Ακολουθίας* στον Ιάκωβο, ενώ παράλληλα ενεργούσε με τη βοήθεια του εναπομεινάντος (πλην θαυματουργού) δεξιού χεριού. Έτσι, όταν το 1865 κυκλοφόρησε η *Ακολουθία*, η Ιερά Σύνοδος, «επειδή εκ της κυκλοφορίας τοιούτων ακολουθιών προς τιμήν ψευδών αγίων, προσβάλλεται η ορθόδοξος ημών Εκκλησία και σκανδαλίζονται οι πιστοί ψυχικώς και σωματικώς, απεκήρυξε το φυλλάδιον τούτο και ανήνεγκεν εις το Υπουργείον, ίνα διατάξη την κατάσχεσιν αυτού και την κατά Νόμον καταδίωξιν του εκδότου», ενώ απευθυνόμενη στην Ιεραρχία κέλευσε «ίνα, ου μόνον μη επιτρέψητε πού ποτε την εισαγωγήν τοιαύτης ακολουθίας, αλλά και όπου αν απαντήσετε το μνησθέν φυλλάδιον, ενεργήσητε την εξαφάνισιν αυτού».²² Η εγκύκλιος μάλιστα αποκαθιστούσε μέρος της αλήθειας των γεγονότων και εξέθετε – όχι όμως ανεπανόρθωτα – τα του μάλλον αμαρτωλού βίου της νυν Ευπραξίας και πρώην Άννας.

Η *Ακολουθία* όχι μόνο δεν κατασχέθηκε, αλλά εν τω μεταξύ η Ευπραξία φαινόταν να αυξάνει τη δύναμή της, καιτοι βρισκόταν μακριά από το άστυ. Το 1868 τη βρίσκουμε στο Αίγιο, εγκατεστημένη σε ένα παρεκκλήσι, έχοντας αγοράσει τα γύρω κτήματα και ανεγείρει οικοδομή γύρω από το κτίσμα, δημιουργώντας την κατ' αυτή μονή του αγίου Παντελεήμονος του Νέου. Ο τότε επίσκοπος Αιγιαλείας αφαίρεσε την εικόνα του Παντελή από το παρεκκλήσι και για ένα διάστημα η Ευπραξία φάνηκε να συμμορφώνεται προς τις υποδείξεις. Το 1877 η μοναχή πουλάει στον Δήμο μέρος των κτισμάτων για την ανέγερση νοσοκομείου εποπτευόμενου από επιτροπή, υπό τον όρο να διοριστεί εφημέριος στο παρεκκλήσι, ενώ έχει και τη μέριμνα της περίθαλψης των ασθενών. Το 1882 ο επίσκο-

²¹ Το «σκάνδαλο», υπό την έννοια της εκ μέρους της συσώρευσης συμβολικού κεφαλαίου, τίθεται και από τον Ιάκωβο, *Ασματική ακολουθία*, ό.π., 1865, σσ. 31-33, όπου τη διώχνουν από τη Σύρο, της αφαιρούν τα οστά στην Αθήνα και εκεί καταφέρεται κατά του κλήρου, ενώ πάσχει «πολλούς διωγμούς και πειρασμούς υπό της εν Αθήναις πολιτικής και δι' αυτής παρά της Εκκλησιαστικής αρχής» (σ. 33). Ωστόσο, ο Ιάκωβος δεν εννοιολογεί τα παραπάνω ως σκάνδαλο, αλλά ως δοκιμασίες, επακούοντας έτσι στο αγιολογικό είδος και τη χριστιανική του ηθική.

²² Βλ. «Περί αποκηρύξεως ακολουθίας εις ψευδή άγιον κ.λπ.», *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου*, ό.π. σ. 446. Η εγκύκλιος φέρει ημερομηνία 30.8.1865.

πος, βρισκόμενος εν απορία σχετικά με την υπόθεση, απευθύνθηκε στην Ιερά Σύνοδο, λέγοντας μάλιστα ότι η Ευπραξία «[έ]χει εν χρήσει τρία όπλα επιτήδεια προς τον σκοπόν της, την υπόκρισιν, τα δάκρυα και εν τοις χείλεσι μεγίστην ευσέβειαν. Και διά τούτων σαγηνεύει και αιχμαλωτίζει κυρίας τινάς και διά τούτων και τους κυρίους των, ώστε να πιστεύσωσιν ότι είναι και αυτή αγία [...]».²³

Όσο τα σαγηνευμένα ακροατήρια της Ευπραξίας πλήθαιναν, άλλο τόσο η λατρεία του Παντελή αυξανόταν. Έτσι, η Ακολουθία επανεκδόθηκε το 1892, με την προσθήκη μάλιστα και άλλων θαυματουργικών γεγονότων ίασης, τα οποία προσέθεσε η πολυμήχανη Ευπραξία. Εκδότης φέρεται να είναι ο βιβλιοπώλης Αντώνιος Στ. Γεωργίου,²⁴ του οποίου οι σχέσεις με το λαϊκό έντυπο γενικά μένει να διερευνηθούν, ενώ τα μέγιστα συνέβαλε στη χρηματοδότηση και ένας από τους θεραπευμένους, ο Κωνσταντίνος Σοφράς.²⁵ Η επανέκδοση είτε δεν έγινε αντιληπτή από την Εκκλησία είτε η τελευταία δεν ήθελε να εμπλακεί και έτσι δεν εκδόθηκε κάποια σχετική εγκύκλιος εγκαίρως.

Η δεύτερη έκδοση φαίνεται να έπεσε στα σωστά χέρια αυτή τη φορά. Σε επιστολή του προς την «Οσία Ευπραξία» ο Αγγελής Αντ. Σωτηρίου γράφει στα 1895:

Προ ολίγων ημερών όπου ήμην εις τα Αθήνας, έχων εκεί τα τέσσαρα τέκνα μου, και μετά μεγάλης μου χαράς οδηγήθην παρ' αυτών εις την εκκλησίαν της Ευαγγελίστριας, ήτις είνε έξω της συνοικίας Πλάκας, και ησπάσθην την εικόνα του Νεομάρτυρος Παντελεήμονος, πρώτου μου εξαδέλφου εκ πατρός. Κατόπιν δε, οδηγήθην εις το κηροπωλείον του κυρίου Γεωργίου Σ. Παπαγεωργίου, όστις μου έδωσε βιβλίариον εμπεριέχον την ακολουθίαν του Αγίου και ανέγνωσα αυτό επισταμένως.²⁶

²³ Την αποκαλυπτική επιστολή του μητροπολίτη Αιγιαλείας Ευθύμιου προς την Ιερά Σύνοδο (19.4.1882), όπως και την ακόλουθη του Αγγελή Σωτηρίου, πρωτοδημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Κουλαλόγλου, «Μία πραγματική ιστορία σαν παραμύθι...», *Σπετσιώτικη ηχώ* 83 (2003) 8-11, 84 (2003) 27-31 και 85 (2003) 23-35. Τα έγγραφα αναπαράγονται στο Διονύσιος Χ. Καλαμάκης, «Ο εκ Σπετσών παιδομάρτυς Παντελεήμων. Αγιολογικός φάκελος», *Κωνσταντίνος ο Υδραίος – Νεομάρτυρες προ-άγγελιοί της αναστάσεως του Γένους. Πρακτικά διορθόδοξου επιστημονικού συνεδρίου*, Ύδρα, Ιερά Μητρόπολις Ύδρας, Σπετσών, Αιγίνης, Ερμιονίδος και Τροιζηνίας, 2007, σσ. 509-540 (το απόσπασμα στη σ. 522), όπου και παραπέμπω στο εξής. Σημειώνω ότι στο Ιάκωβος, *Ασματική ακολουθία*, ό.π., 1892, σ. 37-39 («Πιστοποιητικόν των ονομάτων των ειδόντων θαύματα και λαβόντων θεραπείας παρά του νεοάθλου Παντελεήμονος») γίνεται αναφορά στη μονή «αγ. Νέου Παντελεήμονος» από την Ευπραξία.

²⁴ Τον Αντώνιο Στ. Γεωργίου συναντάμε ως εκδότη πρώτη φορά μάλλον το 1881 (*Βίος της οσίας και θεοφόρου ημών Ματρώνης της θαυματουργού*). Μετά από μια παύση, το 1886 επανεκδίδει το *Πηδάλιον*, ενώ το 1889 φαίνεται να έχει το βιβλιοπωλείο «Φοίνιξ», το δε 1896 έχει αγοράσει και τυπογραφείο (μάλλον εκείνο του Ιωάν. Νικολαΐδου). Η δραστηριότητά του συνεχίζεται και στον 20ό αι. και είναι αξιοσημείωτη, καθώς εκδίδει αρκετά θρησκευτικά και λαϊκά έντυπα, καλύπτοντας ένα μεγάλο φάσμα των αναγνωσμάτων του νέου ελληνισμού. Το 1892, οπότε και έχουμε την έκδοση της Ακολουθίας, εκδίδει επιπροσθέτως την *Αποκάλυψιν της Θεοτόκου*, την *Ιστορίαν και διήγησιν του σοφωτάτου βασιλέως Σολομώντος*, την *Ιστορίαν των επτά ταξειδίων του Σεβάχ Θαλασσινού και έναν οδηγό μαγειρικής*.

²⁵ Βλ. Ιάκωβος, *Ασματική ακολουθία*, ό.π., 1892, όπου στη σελίδα τίτλου ο εκδότης και σ. 37 η αναφορά στον Σοφρά.

²⁶ Βλ. Καλαμάκης, ό.π., σ. 523. Σημειώνω πως η επιστολή δεν είναι αυτόγραφη, αλλά βρέθηκε αντιγραμμένη σε τόμο από συγγενή του Σωτηρίου, ενώ φέρει ημερομηνία 16.2.1895 και είναι σταλμένη από τις Σπέτσες. Ο ναός της Ευαγγελίστριας δεν είμαι σίγουρος πως ταυτίζεται με τον καθε-

Ο ανιψιός της Ευπραξίας, διαβάζοντας τον βίο του ξαδέλφου του, μάλλον εκνευρίστηκε και στην εκτενή επιστολή του επιτίθεται στη μοναχή προς δύο κατευθύνσεις: αφενός μεν διερωτώμενος για τις ανακρίβειες και αφετέρου νουθετώντας την σχετικά με τη δύστροπη και απάδουσα προς μοναχή διαγωγή της στο Αίγιο – σε μια αποστροφή του μάλλον παρεκτρέπεται: «Μη νομίσης δε ότι, επειδή ο υιός σου είνε Άγιος, ότι θα κατέχετε και υμείς θέσιν Αγίας. Οικτρώς λανθάνεσθε».²⁷

Συνδυάζοντας την επιστολή του ανιψιού – και θεωρώντας την ως αξιόπιστη πηγή – με την εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου του 1865, μπορούμε να δούμε κάποιες διαφορές μεταξύ του (συνταγμένου από τον Ιάκωβο, αλλά κατόπιν παραγγελίας και καθοδήγησης της Άννας) βίου του Παντελή και της πραγματικότητας. Έτσι, η Άννα Παντ. Δούσα²⁸ ζούσε στις Σπέτσες μαζί με τον σύζυγο της Σωτήριο Δ. Σωτηρίου (με το παρατσούκλι Φάβας).²⁹ Εκεί, στα 1836, γεννήθηκε ο γιος τους Παντελής, κατόπιν όμως, το 1842, ο Σωτήριος και η Άννα παίρνουν διαζύγιο και η τελευταία, μαζί με τον πατέρα της, τη μητέρα της και τον μικρό Παντελή, μετεγκαθίστανται στην Κρήτη, στο χωριό Επισκοποκέφαλο.³⁰ Στην Κρήτη, πεθαίνει η μητέρα της Άννας και ο πατέρας της ξαναπαντρεύεται, ενώ η Άννα τότε άρχισε να συζεί με έναν Οθωμανό, έχοντας μαζί και το παιδί της, αλλά και την επιμέλεια αυτού.³¹ Η Άννα με τον νέο της σύζυγο προσπάθησαν να μεταστρέψουν τον Παντελή στο Ισλάμ από νωρίς, αλλά περί το 1845 ο φυσικός πατέρας του Παντελή πηγαίνει στο Επισκοποκέφαλο και – σε (επ' αμοιβή) συνεννόηση με τον εκεί ιερέα και κάποιους χριστιανούς κατοίκους – κανονίζει να διδαχθεί το παιδί τα ιερά γράμματα και οι κάτοικοι να εμποδίσουν τη μεταστροφή του. Ο φυσικός πατέρας του παιδιού φαίνεται να ανακινεί δικαστικό αγώνα με σκοπό να λάβει την επιμέλεια του Παντελή, εφόσον τόσο η Άννα όσο και ο οθωμανός σύντροφός της επιμένουν στη μεταστροφή του, ενώ ο Παντελής εκμυστηρεύεται στις εκεί εκ μητρός θείες του τις τιμωρίες και την κακοποίηση που υφίσταται διαρκώς από τη μητέρα και τον θετό του πατέρα – η δικαστική απόφαση απέδιδε την επιμέλεια στη μητέρα μέχρι το εικοστό πρώτο έτος της ηλικίας του παιδιού, οπότε και θα αποφάσιζε το ίδιο αν θέλει να παραμείνει χριστιανός ή όχι.³² Ο Παντελής όντως πεθαίνει κατόπιν βασιανι-

δρικό των Αθηνών. Ας επισύρει την προσοχή του σημερινού μελετητή το γεγονός ότι το θρησκευτικό έντυπο είχε πολλά σημεία πώλησης.

²⁷ Ό.π., σ. 525.

²⁸ Βλ. «Περί αποκηρύξεως...», ό.π., σ. 445. Η επιστολή του Αιγιαλείας Ευθυμίου (βλ. Καλαμάκης, ό.π., σ. 521) την αναφέρει ως Δούση.

²⁹ Η πληροφορία από τον Αγγελή (βλ. Καλαμάκης, ό.π., σ. 523). Η συνοδική απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου αναφέρει εσφαλμένα ότι σύζυγος ήταν ο Γκέκας· βλ. «Απόπειρα προς αποδοχήν εν τη Εκκλησία ψευδούς αγίου», *Εκκλησιαστική αλήθεια*, έτ. Κ', αρ. 7, 18.2.1900, σ. 66. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για σύγχυση με το όνομα του συζύγου της αδελφής της Ευπραξίας, της Μαρίας, η οποία είχε ως σύζυγο τον Γίκα Μενεξή· η πληροφορία από τον ανιψιό στο Καλαμάκης, ό.π., σ. 524.

³⁰ Βλ. Καλαμάκης, ό.π., σ. 523· «Περί αποκηρύξεως...», ό.π., σ. 445.

³¹ Βλ. Καλαμάκης, ό.π., σ. 524.

³² Ό.π., σσ. 523-524.

σμού του από την οθωμανική κοινότητα του χωριού στα 1848 και κατά πάσα πιθανότητα εξ αιτίας της άρνησής του αφενός μεν να υπακούσει τους γονείς του και αφετέρου να ασπαστεί, κατά την επιθυμία τους, το Ισλάμ.³³ Το 1849, η Άννα, υπό μοναχικό σχήμα πλέον και ως Ευπραξία, περιφέρεται στη Σύρο και τις Σπέτσες – εκεί φαίνεται να εγκαθίσταται για κάποιο διάστημα, μαζί με την «Κασέλλα», στη μονή του Αγίου Νικολάου.³⁴ Το επόμενο έτος, από εκεί κλήθηκε στην Αθήνα από την Ιερά Σύνοδο, οπότε και της αφαιρέθηκαν τα οστά. Στο διάστημα 1850-1859 – ίσως εξαιτίας και της παρακράτησης των οστών – η Ευπραξία, βρισκόμενη στην Αθήνα, καταφέρεται εναντίον της Ιεραρχίας, οπότε και επιτιμάται με εγκλεισμό στη μονή Πεπελενίτσης.³⁵ Τέλος, το 1895 στο Αίγιο, ο ανιψιός της μας πληροφορεί πως «[μ]ανθάνω [...] ότι παρεκτρέπεσθε της αξιοπρεπείας και φέρεσθε με απότομον τρόπον εις τους προσερχομένους και φθάνετε εις σημείον να βλασφημήτε και να λακτίζετε τους υπηρέτας».³⁶

δ'. Φετφάδες και marginalia

Παρ' ότι δεν γνωρίζουμε το έτος θανάτου της Ευπραξίας, πρέπει να υποθέσουμε ότι ζει στο γύρισμα του αιώνα και ότι η λατρεία του Παντελή ισχυροποιείται, αν κρίνουμε από το ότι ο ανιψιός της βρίσκει εικόνα του σε κεντρικό ναό των Αθηνών και την Ακολουθία σε κατάσταση εκκλησιαστικών ειδών. Έτσι, στην εκπονή του 1899, η Ιερά Σύνοδος επανεκδίδει την εγκύκλιο του 1865, καθιστώντας εκ νέου γνωστά τα γεγονότα, επιμένοντας στην προηγούμενη απόφασή της και προσθέτοντας ότι «ορθώς και αύθις απαγορεύει να ψάλληται η ποιηθείσα τω ανωτέρω ασματική ακολουθία και να ιστορώνται εικόνες αυτού εις προσκύνησιν».³⁷ Λίγες ημέρες αργότερα, το 1900, τη σκυτάλη θα πάρει το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο με συνοδική απόφαση καταδικάζει τη λατρεία του Παντελή, επειδή «καθά πληροφορεί την Εκκλησίαν ο πανιερώτατος Μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος, μετά παρέλευσιν τοσούτων έκτοτε ετών αναδημοσιευθείσης και αύθις της ακολουθίας του εν λόγω ψευδούς νεομάρτυρος Παντελεήμονος

³³ Στο ίδιο. Ως προς το έτος θανάτου οι πηγές συμφωνούν, αν και το «Περί αποκηρύξεως...», ό.π., σ. 445 αναφέρει λανθασμένα ως ημέρα μαρτυρίου την «β' [= ιδ'] Νοεμβρίου» – μάλλον πρόκειται για erratum. Σε επιστολή του μητροπολίτη Ιεροσολύμης Φιλοθέου Β' προς τον Ύδρας Ιερόθεο το 1988 αναφέρεται προφορική παράδοση, ζωντανή τότε στο Πισκοκέφαλο, κατά την οποία ο Παντελής θανατώθηκε διά λιθοβολισμού – λόγω της χρονικής απόστασης από τα γεγονότα, θεωρώ αναξιόπιστη τη μαρτυρία· βλ. Καλαμάκης, ό.π., σ. 535.

³⁴ Ό.π., σ. 525 για το παράθεμα· πρβλ. και «Περί αποκηρύξεως...», ό.π., σ. 445 για τη Σύρο και τις Σπέτσες. Την Ύδρα ως σταθμό του ταξιδιού της Άννας τη βρίσκουμε μόνο στην Ακολουθία. Αναφορικά με τη Σύρο: «Την παρελθούσαν Κυριακήν συνεκινήθη ο όχλος της Πόλεως μας συρρέων εις τινα οικίσκον διά να ασπασθή τα λείψανα νέου τινός μάρτυρος αθλήσαντος εν Κρήτη, κατά την ομολογίαν της μητρός του. Φρονίμως ποιούσα η Εκκλησιαστική μας Αρχή διέταξε και μετήχθησαν εις την Μητρόπολιν τα αγ. λείψανα μετά του κιβωτίου εις ό περιείχοντο και ετέθη υπ' αυστηράν εξέτασιν [...], διά να βεβαιωθή το γεγονός, ή μήπως υποκρύπτεται σκοπός τις κακοήθους αργυρολογίας»· βλ. «Εσωτερικά». Ο Αίολος, έτ. Στ', αρ. 279, 17.12.1849, σ. 2.

³⁵ Καλαμάκης, ό.π., σ. 525· «Περί αποκηρύξεως...», ό.π., σ. 446.

³⁶ Καλαμάκης, ό.π., σ. 525.

³⁷ Βλ. «Περί αποκηρύξεως...», ό.π., σ. 446.

απόπειραι γίνονται υπό τινων, ασυνειδήτως τα θεία καπηλευομένων, ίνα εισαχθή έν τισι μέρεσιν η τε εορτή και ακολουθία αυτού».³⁸

Στο ερώτημα, αν στο γύρισμα του αιώνα έγινε και τρίτη (λανθάνουσα ή αβιβλιογράφητη σήμερα) έκδοση της Ακολουθίας, μάλλον πρέπει να απαντήσουμε αρνητικά – το βάρος των δύο αποφάσεων πέφτει στη λατρεία του Παντελή. Ο ανιψιός Αγγελής μάλιστα παρήγγειλε την εικόνα του ξαδέλφου του σε κάποιο αθηναϊκό εργαστήριο, ενώ ενημέρωσε ότι θα γιορτάσει τη μνήμη του, δηλαδή θα τελέσει (παράτυπα, αν υπολογίσουμε τις εγκυκλίους) ακολουθία, άλλη ημέρα και όχι στις 14 Νοεμβρίου, όπως αναφέρει η Ακολουθία, καθώς «[σ]εις όμως φαίνεται ότι προσδιορίσατε την 14ην Νοεμβρίου, διά να συνεορτάζητε μετά του Αγίου Κωνσταντίνου του Υδραίου Νεομάρτυρος».³⁹ Και πράγματι έτσι έχουν τα πράγματα, καθώς η μνήμη του νεομάρτυρα Κωνσταντίνου του Υδραίου – τυπική περίπτωση νεομάρτυρα της οθωμανικής περιόδου –⁴⁰ τελείται από την Εκκλησία στις 14 Νοεμβρίου – η σύμπτωση δεν είναι τυχαία και σίγουρα δεν μπορούμε να αποδώσουμε την επινόσή της αποκλειστικά στον Ιάκωβο ή την Ευπραξία με ασφάλεια. Πάντως, ο Κωνσταντίνος Δουκάκης στον Μεγάλο Συναξαριστή του, το 1896, καταχωρεί μαζί τους συνεορτάζοντες Απόστολο Φίλιππο, Κωνσταντίνο Υδραίο και Παντελή.⁴¹ Η καταχώρηση της ακολουθίας του Παντελή στο έργο του Δουκάκη είναι η τελευταία γραπτή (μερική) αναπαραγωγή της Ακολουθίας κατά τον 19ο αι. και αποτέλεσε μάλλον το *casus belli* που πυροδότησε τις συνοδικές αποφάσεις του 1899 και 1900 εκ μέρους της Εκκλησίας, εφόσον ο Παντελής *de facto* εισήλθε στο ορθόδοξο εορτολόγιο, μετά την είσοδό του στους ναούς μέσω των φορητών ξύλινων εικόνων του και στα σπίτια μέσω της χάρτινης εικόνας που συνοδεύει την Ακολουθία του.⁴²

Πάντως δεν ήταν τόσο εύπιστοι όλοι οι αναγνώστες της Ακολουθίας – επομένως, οι εκκλησιαστικές αποφάσεις εισακούστηκαν, τουλάχιστον από ένα μέ-

³⁸ Βλ. «Απόπειραι προς αποδοχήν...», ό.π. Σημειώνω ότι η Εκκλησία της Κρήτης υπάγεται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, εξ ου και η αναφορά στον εκεί επίσκοπο.

³⁹ Καλαμάκης, ό.π., σ. 526.

⁴⁰ Βλ. τον τόμο Κωνσταντίνος ο Υδραίος – Νεομάρτυρες προάγγελοι της αναστάσεως του Γένους, ό.π., όπου και τα σχετικά.

⁴¹ Βλ. Ακολουθία και Βίοι των αγίων Αποστόλου Φιλίππου [...], Κωνσταντίνου [...], Παντελεήμονος [...]. Ιδιαίτερον παράρτημα του ΙΑ' περιδικού συγγράμματος μηνός Νοεμβρίου του Μεγάλου Συναξαριστού, Εκδοθείσα επιμελεία και δαπάνη Κωνσταντίνου Χρ. Δουκάκη, Εν Αθήναις, Τύποις Ιωάννου Νικολαΐδου, 1896, σσ. 26-37 (η διήγηση για τον Παντελή)· πρβλ. Petit, ό.π., σσ. 240-241. Έχει ενδιαφέρον ότι ο Δουκάκης και ο εκδότης του 1892 Γεωργίου γνωρίζονται από τη συνεργασία τους στη δεύτερη έκδοση (1887) του Περί συνεχούς μεταλήψεως του Νικοδήμου του Αγιορείτη (α' έκδ. 1783) και του Σαμφείρου του Νοητού Παραδείσου (1890). Ας σημειωθεί μάλιστα ότι ο Γεωργίου εκδίδει το 1893 την ακολουθία του Κωνσταντίνου του Υδραίου, η οποία αποτελεί (ανώνυμο) έργο του Νικοδήμου (α' έκδ. 1814).

⁴² Η εικόνα υπάρχει στην έκδοση του 1865 πίσω από τη σελίδα τίτλου, ενώ στην έκδοση του 1892 αναπαράγεται δύο φορές: ασπρόμαυρη πίσω από τη σελίδα τίτλου και στο οπισθόφυλλο, το οποίο είναι ερυθρό. Συνήθης ήταν η τακτική της απόσπασης της εικόνας από την έκδοση και η συνακόλουθη λατρευτική της χρήση. Δεν έχω εντοπίσει άλλη χαρτώα απεικόνιση του Παντελή, ενώ δεν υπάρχει υπογραφή χαρακτή. Η απεικόνιση τον παρουσιάζει ως «αθλητή Χριστού», καθώς στο ένα χέρι κρατάει σταυρό (σύμβολο μαρτυρίου) και κλαδί φοίνικα (σύμβολο δόξας από το μαρτύριο που υπέστη) και στο άλλο σπαθί (υπερασπιστής της πίστης).

ρος του ποιμνίου. Σε ένα αντίτυπο της έκδοσης του 1865 από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου, σταλμένο σε κάποιον «Ευθύμιον Πα[+] Σπέτσαις» κατά τον 19ο αι., ένα χέρι του 20ού αι. μάλλον έχει γράψει στο εξώφυλλο τη λέξη «Απάτη», ενώ στη σελίδα τίτλου, από το ίδιο χέρι, διαβάζουμε «Ο περίφημος 'ψεύτικος' άγιος ή μητρός ματσαράγγα [sic]». ⁴³ Στην έκδοση του 1892, ένα αντίτυπο της ίδιας συλλογής φέρει αναγνωστικές σημειώσεις. Ο αναγνώστης είναι καυστικός, καθώς διερωτάται «δεν μπορούσε να καλογερέψη η βρώμα δίχως να σκοτώση το παιδί της [;]», χαρακτηρίζει την Άννα «σαδίστρια», ενώ αναφέρει πως πήρε «το χέρι [ενν. του Παντελή] η γίδα προς αργυρολογία [;] μωρέ μάννα!». ⁴⁴ Τέλος, ένα χέρι του 20ού αι. στο αντίτυπο του Μεγάλου Συναξαριστή του Δουκάκη (1896), το οποίο ανήκει στη συλλογή Παπαστράτου και όπου υπάρχει η ακολουθία του Παντελή, έχει επισημάνει τα σημεία στα οποία η Ευπραξία καλείται στην Αθήνα από την Ιερά Σύνοδο και της αφαιρούνται τα οστά – προφανώς η υπογράμμιση αποτελεί ένδειξη δυσπιστίας ως προς την αγιότητα. ⁴⁵

ε'. Η δόξα του Παντελή

Κατά την παραμονή της στην Αθήνα, η Ευπραξία προσπάθησε να συγκεντρώσει χρήματα για την οικοδόμηση ενός ναού προς τιμήν του γιου της. Έτσι, πήγε στην Κρήτη, πούλησε την περιουσία της και επέστρεψε με τα χρήματα, ξεκινώντας παράλληλα την οικοδόμηση. Ο ναός εν τέλει κτίστηκε, με τη συνδρομή μάλιστα και του Όθωνα, εντός κτήματος που μάλλον νοίκιαζε σε κήπους των περιχώρων του άστεως. Ο ναός, αφιερωμένος στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και τον Παντελή, λειτούργησε, αν και αργότερα η Ευπραξία εκδιώχθηκε και από το κτήμα και από τον ναό. ⁴⁶ Ο μεγαλοπρεπής σήμερα Άγιος Παντελεήμων της οδού Αχαρνών, αφιερωμένος στον ομώνυμο του Παντελή άγιο τον Ιαματικό, χτίστηκε πάνω στον μικρό ναό της Ευπραξίας και η περιοχή πήρε το όνομά του, παρ' ότι ξεχάστηκε με το πέρασ του χρόνου η μνήμη του Παντελή και παρ' ότι η Ιερά Σύνοδος καταδίκασε τη λατρεία του.

Εγκατεστημένη στο Αίγιο, η Ευπραξία είδαμε ότι αγόρασε κτήματα και οικοδόμησε την κατ' εκείνη μονή του αγίου Παντελεήμονος του Νέου. ⁴⁷ Παρ' όσα κτίσματα κατακερματίστηκαν λόγω της υπαγωγής τους στον Δήμο, απέμεινε το μικρό παρεκκλήσι, το οποίο διατηρείται ως δημοτικό κτίσμα μέχρι σήμερα.

⁴³ Βλ. Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, *Έντυπες ακολουθίες αγίων. Συλλογή Ντόρης Παπαστράτου*, επιστ. εποπτεία - εισαγ. Κρίτων Χρυσοχοϊδης, Αθήνα, χ.ό.ε., 2007, σ. 266 (η Ακολουθία του 1865). Το αντίτυπο είναι και ψηφιακά διαθέσιμο από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη/Συλλογή Ντόρης Παπαστράτου, απ' όπου μεταγράψω τις σημειώσεις.

⁴⁴ Βλ. Στρατηγόπουλος, ό.π., σ. 266-267 (η Ακολουθία του 1892, όπου οι αναγνωστικές σημειώσεις στις σ. 22 και 26 αντιστοιχώς). Το αντίτυπο είναι και ψηφιακά διαθέσιμο από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη/Συλλογή Ντόρης Παπαστράτου, απ' όπου μεταγράψω τις σημειώσεις.

⁴⁵ Βλ. Στρατηγόπουλος, ό.π., σ. 327 (οι υπογραμμίσεις στην Ακολουθία και Βίοι των αγίων Αποστόλου Φιλίππου..., ό.π., σ. 32-34). Το αντίτυπο είναι και ψηφιακά διαθέσιμο από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη/Συλλογή Ντόρης Παπαστράτου.

⁴⁶ Βλ. Ιάκωβος, *Ασματική ακολουθία*, ό.π., 1865, σ. 33.

⁴⁷ Βλ. την επιστολή του Αιγιαλείας Ευθυμίου στο Καλαμάκης, ό.π., σ. 521-522· πρβλ. Ιάκωβος, *Ασματική ακολουθία*, ό.π., 1865, σ. 34.

ρα, καταχωρημένο στη συλλογική μνήμη ως του Αγίου Παντελεήμονα και όχι της Αγίας Τριάδας ή της Μεγαλομάτας, ονομασία που έφερε πριν την κλιμάκωση της λατρείας του Παντελή. Οι προσπάθειες του τότε επισκόπου Αιγιαλείας Ευθυμίου, με τον εξοστρακισμό της εικόνας του Παντελή από τον ναό, έπεσαν στο κενό.

Τελικά, το υλικό ίχνος του Παντελή έμεινε εντός χώρου και χρόνου – το χέρι του μάλιστα, μέσα σε λειψανοθήκη, την οποία παρήγγειλε η Ευπραξία και τοποθέτησε αρχικά μέσα στον ναό που έκτισε στην Αθήνα, σώζεται μάλλον κάπου και σήμερα, φέροντας απεικόνιση του Ευαγγελισμού και του Παντελή.⁴⁸ Ως επιστέγασμα όλων αυτών, κάποιои πρότειναν την αναγνώριση της αγιότητάς του στον 21ο αι.⁴⁹ – οι επινοημένες παραδόσεις είναι ανθεκτικές και κάποτε παρηγορούν, όπως διέγινωσε και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, παραφράζοντας και επεκτείνοντας την Ιερά Σύνοδο: «είτε εκ νοσούσης φαντασίας και θεομανίας, είτε χάριν αγυρτείας και αργυρολογίας, είτε και συνεπεία τύψεων του συνειδότος αυτής ένεκα του αμαρτωλού βίου»,⁵⁰ η Άννα αγιοποίησε λόγω και έργω τον γιο που η ίδια ως ηθική συναυτουργός δολοφόνησε.

«Ο άγιος νεομάρτυς Παντελεήμων» (έκδ. 1892, Συλλογή Ντ. Παπαστράτου / Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

⁴⁸ Βλ. τη φωτογραφία της λειψανοθήκης στο Καλαμάκης, ό.π., σ. 540. Η λειψανοθήκη, εκτός κοινής θέας, σώζεται στη Μητρόπολη Αιγιαλείας μάλλον μέχρι σήμερα (ό.π., σ. 531).

⁴⁹ Την επανεξέταση της αγιότητας του Παντελή πρότεινε ο Καλαμάκης, ό.π. – παρ' ότι έχει υπ' όψιν του το σύνολο των πληροφοριών που δίνονται και στο παρόν μελέτημα. Βέβαια, η Ιερά Σύνοδος δεν έχει ανακαλέσει την απόφαση του 1865· βλ. Ευρετήριο νομοκανονικών αποφάσεων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, επιμ. Γεώργιος Φραγκιαδάκης, Αθήνα, χ.ό.ε., 2007, σ. 80 και σημ. 445.

⁵⁰ Βλ. «Απόπειραι προς αποδοχήν...», ό.π.

Οι Ποιήσεις πολιτικά του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα (1863)

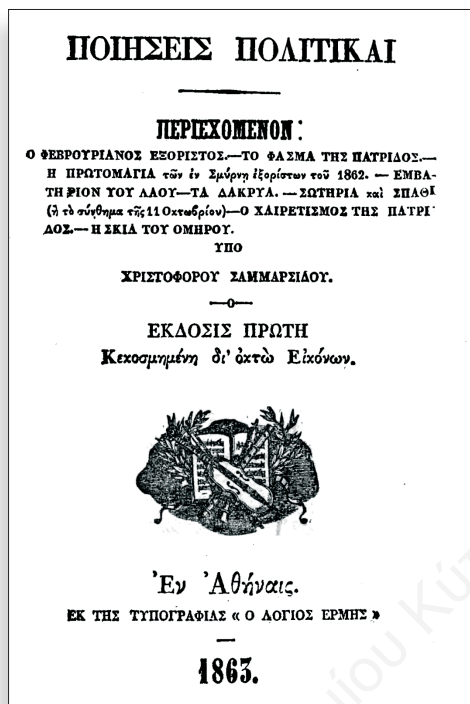
Σε παλαιότερη μικροφιλολογική δημοσίευση είχα παρουσιάσει την παράτολμη αντιοθωμανική δράση που ανέπτυξε ο Χριστόφορος Σαμαρτσίδης στην καρδιά της οθωμανικής επικράτειας, την Κωνσταντινούπολη, όταν αυτή υποδέχτηκε με πάσα επισημότητα τον αμερικανό ναύαρχο David G. Farragut, τον Αύγουστο του 1868.¹ Η τότε ηγετική συμμετοχή του Σαμαρτσίδα σε μια ζωηρή και επεισοδιακή διαδήλωση υπέρ του πολιτικού φιλελευθερισμού και της απελευθέρωσης των απανταχού σκλάβων από τα δεσμά της τυραννίας είχε ως αποτέλεσμα τη σύλληψή του από την τουρκική αστυνομία και τη δεκαήμερη φυλάκισή του, ενώ για την απόλυσή του χρειάστηκε πρώτα να ασκηθούν πιέσεις στην Υψηλή Πύλη από τον ναύαρχο Farragut και τον αμερικανό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη E. Joy Morris.

Έξι χρόνια νωρίτερα, εμφορούμενος από την ίδια επαναστατική διάθεση απέναντι στα τυραννικά πολιτεύματα, ο Σαμαρτσίδης είχε αναπτύξει και αντιοθωμανική αντιπολιτευτική δράση, συμμετέχοντας στο αιματηρό κίνημα του Φεβρουαρίου του 1862, που αποτέλεσε την κορυφαία εκδήλωση λαϊκής εξέγερσης απέναντι στην αυταρχική διακυβέρνηση του Όθωνα και δρομολόγησε τις εξελίξεις για την έξωσή του από την Ελλάδα τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου. Ο βαθμός και το είδος της συμμετοχής του Σαμαρτσίδα στα γεγονότα δεν είναι γνωστά, ομοίως και πολλών ακόμη ανώνυμων συντελεστών του κινήματος. Οι περισσότερες μαρτυρίες της εποχής επικεντρώνονται σε πρόσωπα που ήταν ήδη γνώριμα στο ελλαδικό κοινό (λόγω οικογενειακού ονόματος, επαγγελματικής κατάστασης ή δημόσιας δράσης) και βέβαια στα θύματα των αιματηρών συμπλοκών με τα κυβερνητικά στρατεύματα, που με τον αδόκητο θάνατό τους εντάχθηκαν αυτόχρονα στο νεοελληνικό ηρωικό πάνθεον. Την ανωνυμία της μεγάλης μάζας των εξεγερμένων (κυρίως όσων δεν ανήκαν στις στρατιωτικές τάξεις) συντήρησαν, εξάλλου, οι εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες κατάθεσης μαρτυριών για όσα μικροσυμβάντα του αντιοθωμανικού αγώνα δεν σχετίζονταν με τα πεδία της μάχης, που δημιούργησαν τόσο η συστηματική λογοκρισία, η μερική ή καθολική απαγόρευση κυκλοφορίας των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων και οι καθημερινές φυλακίσεις εκδοτών και δημοσιογράφων όσο και η ηθελημένη παραμονή στη σκιά μερίδας των ίδιων των επαναστατών για λόγους αυτοσυντήρησης και επιβίωσης. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο αντιοθωμανισμός του Σαμαρτσίδα θα παρέμενε σήμερα, μάλλον, εντελώς άγνωστος, αν ο ίδιος δεν φρόντιζε να τον υπο-

¹ Αναστασία Τσαπανίδου, «Ένα παράτολμο εγχείρημα του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα (1868)», *Μικροφιλολογικά* 35 (2014) 7-12.

σημειώσει στην ποιητική του συλλογή *Ποιήσεις πολιτικάι*, που εξέδωσε το 1863.²

Το εξώφυλλο της συλλογής προειδοποιεί ευθύς εξαρχής τον αναγνώστη της εποχής του Σαμαρτσίδα για τον ειδικότερο πολιτικό χαρακτήρα της, καθώς περιλαμβάνει σε επεξηγηματικό υπότιτλο τους τίτλους των οκτώ ποιημάτων της. Οι μισοί από αυτούς παραπέμπουν ευθέως στα άμεσα πολιτικά συμφραζόμενα

των κινήματων του 1862 που οδήγησαν στην κατάρρευση της βασιλείας του Όθωνα: «Ο Φεβρουριανός εξόριστος», «Η πρωτομαγιά των εν Σμύρνη εξορίστων του 1862», «Εμβατήριον του λαού», «Σωτηρία και σπαθί (ή το σύνθημα της 11 Οκτωβρίου)». Έτσι, ο ποιητής επιδιώκει να ελκύσει το αναγνωστικό ενδιαφέρον όχι μόνο όσων διαβάσουν ποίηση γενικότερα αλλά και όσων ομοϊδεατών έχουν ακόμη φρέσκα στη μνήμη τους τα πολιτικά γεγονότα της περιόδου, ανεξάρτητα από το αν τους αρέσει ή όχι η ποίηση. Άλλωστε, στον πρόλογο της συλλογής του απευθύνεται κυρίως στη δεύτερη ομάδα αναγνωστών, τονίζοντας κατ' επανάληψη, με τη συμβατική σεμνότητα της εποχής, ότι οι στίχοι του είναι έργο καρδιάς και δεν διεκδικούν «ποιητικές αξιώσεις».

Από τον ίδιο πρόλογο μαθαίνουμε ότι ο Σαμαρτσίδης βρέθηκε εξόριστος στη Σμύρνη λόγω της συμμετοχής του

στο επαναστατικό κίνημα του Φεβρουαρίου του 1862 κι ότι παρακολούθησε μακρόθεν και νοερά την πτώση του Όθωνα τον Οκτώβριο του ίδιου έτους (σ. 6). Ωστόσο, η ιδεολογική ζύμωση που τον έθεσε εντέλει στην πλευρά της οθωνικής αντιπολίτευσης είχε ξεκινήσει τουλάχιστον τέσσερα χρόνια νωρίτερα, στα τέλη του 1858, όταν συμμετείχε στις φοιτητικές αντιδράσεις για τις προσβλητικές νεκρολογικές αναφορές της εφ. Αιών στο όνομα του πανεπιστημιακού καθηγητή Ιστορίας Θεόδωρου Μανούση, οι ελευθερόστομες διδασκαλίες του οποίου τον

² Χριστόφορος Σαμαρτσίδης [sic], *Ποιήσεις πολιτικάι*. Περιεχόμενον: Ο Φεβρουριανός εξόριστος. - Το φάσμα της πατρίδος. - Η πρωτομαγιά των εν Σμύρνη εξορίστων του 1862. - Εμβατήριον του λαού. - Τα δάκρυα. - Σωτηρία και σπαθί (ή το σύνθημα της 11 Οκτωβρίου). - Ο χαιρετισμός της πατρίδος. - Η σκιά του Ομήρου. Έκδοσις πρώτη, κεκοσμημένη δι' οκτὼ εικόνων, Αθήνα, εκ της τυπογραφίας «Ο Λόγιος Ερμής», 1863. Σύντομο σχόλιο για τη σύνδεση της ποιητικής συλλογής με τα Ναυπλιακά του 1862, βλ. στον Τριαντάφυλλο Ε. Σκλαβενίτη, «Πολιτισμική ιστορία του Ναυπλίου», *Ναυπλιακά ανάλεκτα*, τ. VIII: Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «150 χρόνια Ναυπλιακή επανάσταση», επιμ. Τρ. Ε. Σκλαβενίτης - Μ. Βελώτη-Γεωργοπούλου, Δήμος Ναυπλιέων/Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο, 2013, σ. 513-514.

είχαν μετατρέψει στο παρελθόν σε σύμβολο προοδευτισμού και ελευθεροφροσύνης στον χώρο της φοιτητικής νεολαίας. Ο Αιών διαμαρτυρήθηκε γιατί κάποιοι φοιτητές, ενοχλημένοι από την αρθρογραφία του, έκαψαν δημόσια το επίμαχο φύλλο, και οι τελευταίοι ανταπάντησαν επαναλαμβάνοντας άλλες δύο φορές την πράξη τους, ενώ περίπου τριακόσιοι άλλοι συνάδελφοί τους υπέγραψαν σχετικό κείμενο συμπαράστασης, που δημοσιεύτηκε από την ανταγωνίστρια του Αιώνα και αντιπολιτευόμενη εφημερίδα Αθηνά στις 17.12.1858³ ανάμεσά τους και ο Χριστόφορος Σαμαρτσίδης.

Οι τριακόσιοι υπογράψαντες εκπροσωπούσαν περισσότερο από τον μισό φοιτητικό πληθυσμό του οθωνικού πανεπιστημίου⁴ και διά της συμπαράστασής τους προσέθεταν έναν κρίκο στην αλυσίδα των κάθε λογής φοιτητικών διαμαρτυριών που προηγήθηκαν και ακολούθησαν,⁵ είτε σε ένα πιο ειδικό πλαίσιο, που σχετιζόταν με την ανορθολογική λειτουργία του πανεπιστημίου, είτε σε ένα γενικότερο πολιτικό πλαίσιο καταστολής της ελεύθερης έκφρασης και δράσης, στη διαμόρφωση του οποίου συνηγορούσε και το πανεπιστήμιο με τις αποφάσεις του. Μετά τη δημόσια καύση των φύλλων του Αιώνα, οι φοιτητές θα εκδηλώσουν ποικιλότροπα την απαρésκειά τους για το πολιτικό κλίμα της εποχής συμμετέχοντας, για παράδειγμα, στις διαμαρτυρίες για τη δίκη στην οποία σύρθηκε ο Αλ. Σούτσος (Φεβρουάριος 1859) λόγω της επανέκδοσης του *Περιπλανώμενου* (1858), που περιείχε αιχμές κατά του Όθωνα, στα Σκιαδικά (Μάιος 1859), στην έκδοση της αντιπολιτευτικής νεανικής εφημερίδας *Το Μέλλον της Πατρίδος* (Νοέμβριος 1859), στη στηλίτευση του διορισμού ενός υφηγητή της Νομικής Σχολής που θεωρήθηκε παλατιανός (Φεβρουάριος 1860), καθώς και στους αντιπολιτευτικούς εορτασμούς των επετείων της Γ' Σεπτεμβρίου και της 25ης Μαρτίου (1860 και 1861, αντίστοιχα).

Ο Σαμαρτσίδης οπωσδήποτε βιώνει από κοντά όλο αυτό το κλίμα, καθώς γύρω στα 1854 είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα για τις σπουδές του, αρχικά τις γυμνασιακές στο εκπαιδευτήριο Βάφα και κατόπιν τις πανεπιστημιακές στη Φιλοσοφική Σχολή.⁶ Θεωρώντας σήμερα ως επικρατέστερο το έτος γέννησής του «γύρω στα 1843»,⁷ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η συμπερίληψή του

³ Για τα «Μανούσεια» και τα ιστορικά τους συμφραζόμενα, βλ. Κων. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2004, σ. 475-501.

⁴ Ο.π., σ. 500.

⁵ Ο.π., σ. 453-475 και 501-530, αντίστοιχα. Για μια εκτίμηση των φοιτητικών αναταραχών από την πλευρά των πανεπιστημιακών δασκάλων, βλ. ενδεικτικά, Ι. Πανταζίδης, *Χρονικόν της πρώτης πενηκονταετίας του ελληνικού πανεπιστημίου κατ' εντολήν της ακαδημαϊκής συγκλήτου και δαπάνη του Εθνικού Πανεπιστημίου*, τυπογραφείον «Παλιγγενεσία» Ιω. Αγγελοπούλου, Αθήνα, 1889, σ. 86-100.

⁶ «Ερατώ» [Εκ των «Απομνημονευμάτων» του Χ. Αννίνου], *Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνστ. Φ. Σκόκου* 22 (1907) 190· Θεαίτητος, «Βιογραφία σύγχρονων Ελληνίδων. Ι. Ευφροσύνη Σαμαρτσίδου», *Νέα Επτάλοφος* [Κωνσταντινούπολη], 3.11 (15.6.1867) 212.

⁷ Δανείζομαι την προσεκτική διατύπωση του Λάμπρου Βαρελά, από την εργασία του «Παραμονή Πρωτοχρονιάς στις Πόλεις τα παζάρια. Ένα λησμονημένο ποίημα του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα για την αγορά της Κων/πόλης», *The Athens Review* 102 (Ιαν. 2019) 26-29, όπου διορθώνονται/επικαιροποιούνται αρκετές από τις παλαιότερες διαθέσιμες και ενίοτε αντιφατικές μεταξύ τους βιογραφικές πληροφορίες για τον Σαμαρτσίδα.

σε ηλικία περίπου δεκαπέντε χρονών στον φοιτητικό κατάλογο της Αθηνάς του 1858 υποδεικνύει είτε ότι παρακολουθούσε πανεπιστημιακά μαθήματα ενόσω ήταν ακόμη μαθητής, διά του θεσμού του ακροατή, είτε ότι ανήκε στο μικρό αλλά υπαρκτό ποσοστό όσων εισήχθησαν σε πρόωγη ηλικία στο αθηναϊκό πανεπιστήμιο του 19ου αιώνα.⁸ Ειδικά, θα πρέπει να μετακινήσουμε τη χρονιά της γέννησής του προς τα πίσω και να την τοποθετήσουμε γύρω στα 1840-1841. Ανεξάρτητα πάντως από αυτό, στη μνήμη του φίλου του Βλάση Γαβριηλίδη, που διηγείται και το επεισόδιο με τον ναύαρχο Farragut, ο Σαμαρτσίδης εγγράφεται ως «φύσει επαναστάτης», ο οποίος, «καίπερ νεαρώτατος το 1862, έλαβεν ενεργόν μέρος εις την μεταπολίτευσιν, επανεστάτησεν εν Νάξω, εξωρίσθη εις Σμύρνην, και εκ του τρικυμώδους εκείνου καιρού κατεκάθησεν εις τον χαρακτήρα του βάθος τι πολιτικού συνωμότου, τον οποίον δεν απεξεδύθη ευρεθείς αίφνης εν τω κέντρω της πολιτικής τυραννίας, εις την πρωτεύουσαν της Τουρκίας».⁹ Στη συλλογή *Ποιήσεις πολιτικάι* ο Σαμαρτσίδης δεν κάνει καμιά ειδική αναφορά στο κίνημα του 1862 από τη Νάξο σημειώνει, ωστόσο, ότι «υποχώρησε» από την «επανάσταση» μόλις στις 26 Μαρτίου, και ενώ ακόμη «θερμόν ήτο το αίμα επί των βράχων της Κύθνου και πρόσφατος η αδελφοκτονία της Ναυπλίας» (σ. 38). Αν πράγματι βρέθηκε στη Νάξο, όπως θυμάται ο Γαβριηλίδης, λογικά, θα χρειάστηκε στη συνέχεια να μετακινηθεί σε κάποια άλλη από τις ξεσηκωμένες περιοχές της ελλαδικής επικράτειας, γιατί η ναξιακή εξέγερση κατεστάλη πολύ σύντομα, σχεδόν ταυτόχρονα με τα γνωστά αιματηρά επεισόδια της Κύθνου (1.3.1862).¹⁰ Δεν είναι απίθανο να κατέληξε στο Ναύπλιο, δεδομένου ότι στην ποιητική του συλλογή κάνει ειδικές μνείες στον «φίλο» Γρηγόριο Δημητριάδη (σ. 34, 39), διδάκτορα της Νομικής και δικηγόρο στο επάγγελμα, καθώς και στα «ευγενή τέκνα της πατρίδος» Γ. Πετμεζά και Κ. Αντωνόπουλο (σ. 39), εφέτη και δικηγόρο, αντίστοιχα.¹¹ Και οι τρεις τους στάθηκαν κύριοι πολιτικοί συνωμότες στο κίνημα του Φεβρουαρίου του 1862, διετέλεσαν μέλη της κυβερνητικής επιτροπείας (επιτροπής ασφάλειας) των επαναστατών του Ναυπλίου (μετά την κατάληψη του Παλαμηδίου από τους αντιοθωνιστές στρατιωτικούς), συμπεριλήφθηκαν στην ομάδα των δεκαενέα στρατιωτικών και πολιτικών κινηματιών που δεν έλαβαν αμνηστία με το βασιλικό διάταγμα της 26ης Μαρτίου 1862 και εξαναγκάστηκαν σε αυτοεξορία στη Σμύρνη. Στα δύο ατμόπλοια που ανέλαβαν τη μεταφορά τους στις 8.4.1862, επιβιβάστηκαν μαζί τους πάνω από διακόσια άτομα που επίσης είχαν λάβει μέρος στον αντιδυναστικό αγώνα.¹² Ένας από αυτούς ήταν, αναμφίβολα, και ο Σαμαρτσίδης· στο περιθώριο της ποιητικής

⁸ Λάμπας, ό.π. (σημ. 53), σ. 354-359.

⁹ «Χριστόφορος Σαμαρτσίδης», *Μη Χάνεσαι* 60 (1880) 5.

¹⁰ «Ναυπλιακά», εφ. *Αιών*, 12.3.1862· Επαμεινώνδας Κ. Κυριακίδης Κωνσταντινουπολίτης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας*, τ. Β', εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας Ν. Γ. Ιγγλέση, Αθήνα, 1892, σ. 126.

¹¹ Για τις επαγγελματικές ιδιότητες των προσώπων αυτών, βλ. εφ. *Αιών*, 26.3.1862.

¹² Εφ. *Αιών*, 12.4.1862, 16.4.1862 και 21.4.1862· Κυριακίδης, ό.π., σ. 145-147· Μιχαήλ Γ. Λαμπруνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ιστορική μελέτη, τύποις Εκδοτικής Εταιρείας, Αθήνα, 1898, σ. 634-636.

συλλογής του, εκτός από τους τρεις πολιτικούς πρωτεργάτες των Ναυπλιακών, μνημονεύει ρητά τόσο την κρίσιμη ημερομηνία της αμνηστίας (που δρομολόγησε τις μετεπαναστατικές εξελίξεις), ως ορόσημο της δικής του «υποχώρησης» από την επανάσταση, όσο και την εξορία του στη Σμύρνη τον Απρίλιο του 1862 (σ. 38), «μετά της άλλης ελληνικής νεότητος» (σ. 5).

Οι ανταποκρίσεις που δημοσιεύονται στις εφημερίδες της εποχής δείχνουν ότι οι εξόριστοι των Ναυπλιακών τυγχάνουν, σε γενικές γραμμές, θερμής υποδοχής και συνδρομής από τους ομογενείς της Σμύρνης,¹³ ενώ η οθωμανική διοίκηση, για ευνόητους λόγους, εποπτεύει με μεγαλύτερη αυστηρότητα το πλαίσιο μετακινήσεων των στρατιωτικών εξοριστών, καθοδηγούμενη από την Υψηλή Πύλη.¹⁴ Τη συμπαράστασή της στους κινηματίες εκφράζει και η απανταχού ελληνική ομογένεια με θερμά μηνύματα και χρηματικούς εράνους για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους.¹⁵ Τολμηρές εκδηλώσεις συμπαράστασης, ηθικής και οικονομικής, διοργανώνονται ακόμη και στην οθωμανική πρωτεύουσα,¹⁶ ωστόσο, την ίδια στιγμή, μέρος του κωνσταντινουπολίτικου τύπου συμπορεύεται με την επίσημη οθωμανική πολιτική της ελληνικής πρεσβείας και διάκειται εχθρικά απέναντι στο ναυπλιακό κίνημα· άλλωστε, λίγο καιρό νωρίτερα, μια ομάδα Ρωμίων της Πόλης είχε εκλέξει τριμελή πρεσβευτική επιτροπή για να εκφράσει στην Αμαλία θερμά συγχαρητήρια για τη διάσωσή της από τη δολοφονική επίθεση που είχε δεχτεί στις 6.9.1861.¹⁷

Το ετεροβαρές κωνσταντινουπολίτικο κλίμα για τη βασιλεία του Όθωνα αποτυπώνει η εκτενής αρθρογραφία του ένθερμου αντιοθωνιστή Στέφανου Ξένου στον *Βρετανικό Αστέρω*, η κυκλοφορία του οποίου την εποχή αυτή έχει απαγορευτεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ακόμη κι αν κανείς αμφισβητήσει την

¹³ Εφ. Αιών, 12.4.1862, 26.4.1862, 30.4.1862· εφ. Αυγή, 24.4.1862· *Πολιτικόν παράρτημα του Βρετανικού Αστέρω* 97 (8.5.1862) 304.

¹⁴ Εφ. Αιών, 7.5.1862· εφ. Αυγή, 9.5.1862· εφ. *Ευσέβεια* [Σμύρνη], 18.5.1862.

¹⁵ Εφ. *Το Μέλλον της Ελλάδος*, 5.9.1862· εφ. Αιών, 16.5.1862· *Πολιτικόν παράρτημα του Βρετανικού Αστέρω* 92 (3.4.1862) 222 και 97 (8.5.1862) 304.

¹⁶ *Πολιτικόν παράρτημα του Βρετανικού Αστέρω* 95 (24.4.1862) 272. Βλ. επίσης το κρυπτόνυμο φυλλάδιο: Α[πόστολος] Μ[ακράκης], *Λόγος επιτάφιος των περί τους ήρωας Λεωτζάκων, Μωραϊτίνην, Σκαρβέλην, Δουβουινιώτην πεσόντων αδελφών, εκφωνηθείς τη 25 Μαρτίου 1862 εν τη νήσω των Πριγγίπων. Προσετέθη δε και η γενομένη υπό του αυτού κατά την αυτήν ημέραν πρόποισις υπέρ του ημετέρου εθνικού μεγαλείου χάριν των υπέρ του μεγαλείου τούτου ενδιαφερομένων ομογενών, χ.ε., [Κωνσταντινούπολη] 1862. Στο οπισθόφυλλο του φυλλάδιου σημειώνεται ότι «εξεδόθη εις δύο χιλιάδας αντίτυπα επ' ωφελεία των ορφανών και χηρών των υπέρ των δικαίων της πατρίδος πεσόντων αδελφών και ιδίως των περί τον Λεωτζάκων [= ένας από τους τρεις πεσόντες στην εξέγερση της Κύθου]. Λαμβάνεται δε παρά των μη εγγεγραμμένων συνδρομητών το ελάχιστον αντί γροσίων 6, ελευθέρως ούσης της προαιρέσεως ενός εκάστου να προσφέρη ό,τι βούλεται πλέον». Με βάση τον κατάλογο των εγγεγραμμένων συνδρομητών, συγκεντρώθηκαν 2 οθωμανικές λίρες και 3.055 γρόσια από τη συνδρομή 172 ατόμων που παρήγγειλαν 218 αντίτυπα του φυλλάδιου.*

¹⁷ *Πρακτικά της τριακονταμελούς επιτροπής των Ελλήνων Κωνσταντινουπόλεως, Κέρκυρα, 1861. Πρόεδρος της πρεσβευτικής επιτροπής ορίστηκε ο ήρωας του 1821, ναύαρχος Κων. Κανάρης στην Αθήνα, και μέλη οι ομογενείς Αντώνιος Βλαστός (ως εκπρόσωπος της τάξης των εμπόρων) και Ηροκλής Βασιιάδης (ως εκπρόσωπος της τάξης των λογίων). Κατά πάσα πιθανότητα τα *Πρακτικά* εκδόθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά σημάνθηκαν με πλαστό τόπο έκδοσης την Κέρκυρα για να αποφύγουν την οθωμανική λογοκρισία.*

αντικειμενικότητα των πυρίπνων κειμένων του,¹⁸ από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί παρά να εντυπωσιαστεί από την αντιδιαμετρική, εκκωφαντική σιωπή που τηρεί η εφημερίδα *Βυζαντίς* τη δεκαετία Μαΐου-Ιουνίου 1862 σχετικά με τους εξόριστους της Σμύρνης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, γίνονται κατανοητές οι βαριές καταγγελίες της ποιητικής συλλογής του Σαμαρτσίδα για την εχθρική και εκδικητική στάση που κράτησαν οι εύποροι, φιλο-οθωνιστές Κωνσταντινουπολίτες απέναντι στους κινήματιες:

Πόλιν Αθλίων καλούμεν το Βυζάντιον. Δικαίως. Εξαιρουμένων ολιγίστων πράγματι πατριωτών και της κάτω τάξεως του λαού, ο επίλοιπος πληθυσμός της πόλεως σύγκειται από τους καλουμένους, μεγαλεμπόρους και ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΚΤΑΣ [sic]. Είς τα καλλίτερα ζωοτροφεία της Ευρώπης περιεργότερα ζώα δεν δύναται να εύρη τις. Οι τοιούτοι συνηνωμένοι μετά των προδοτών του Όθωνος, κατεδίωξαν ανηλεώς τους δυστυχείς του 62 εξορίστους. [...] Γνωρίζετε τί ποσόν απέστειλαν οι πολυτάλαντοι ούτοι κύριοι εις την φωνήν της στερουμένης χρημάτων πατρίδος; Εξήκοντα χιλιάδας δραχμών, όλας, όλας. Χαίρετε, ω μεγαλόδωροι πατριώται!!! (σ. 34).

Τα παραπάνω υποσημειώνονται επεξηγηματικά στο δεύτερο μέρος του «Φεβρουριανού εξόριστου» («Άσμα του εξόριστου»), του εκτενέστερου ποιήματος της συλλογής, στο οποίο το ποιητικό υποκείμενο διηγείται σε αναπαιστικό ρυθμό τις αιτίες που οδήγησαν στον αδελφοκτόνο αντιδυναστικό αγώνα, τα πολεμικά γεγονότα που ακολούθησαν, την εξορία του στη φιλόξενη, αντιοθωνική Σμύρνη και την εξώθησή του από την φιλόξενη, φιλο-οθωνική Κωνσταντινούπολη σε νέα εξορία, στη συμπάσχουσα, γαριβαλδική Ιταλία. Η δομή του ποιήματος στηρίζεται στην εναλλαγή οκτάστιχων και τετράστιχων στροφών και στην αντικατάσταση των δεκασύλλαβων στίχων από εννεασύλλαβους σε συγκεκριμένες θέσεις των στροφών (έκτος και όγδοος στίχος στην οκτάστιχη, πρώτος και τέταρτος στην τετράστιχη στροφή). Η εξόφθαλμη αντίθεση ανάμεσα στη στοργική Σμύρνη και την άστοργη Κωνσταντινούπολη ξεδιπλώνεται ισομερώς στο στροφικό σύστημα και κλιμακωτά ως προς τον καταγγελτικό λόγο του ποιητή:

Είς τους φεύγοντας χείρα εκτείνει
Η πατρίς του Ομήρου η Θεία,
Και παρήγορον βάλσαμον χύνει
Είς τα στήθη ημών τα ανδρεία.
Πας πολίτης της έχων μη έχων,
Ερωτά ποίος είναι φυγάς,
Και το δάχρυ του σβύνει το τρέχον
Και του πλύνει ενδόξους πληγάς.

Χαίρε, Σμύρνη αγνή Ελληνίς!
Σμύρνη, χαίρε! εδραία να μείνης,
Τας πληγάς μας τας δένεις, τας πλύνεις,
Τους ανδρείους φυγάδας πονείς.

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά, *Πολιτικόν παράρτημα του Βρετανικού Αστέρου* 97 (8.5.1862) 301 και 98 (15.5.1862) 320. Βλ. επίσης συγκριτικά, χάριν παραδείγματος, την παρουσίαση του ίδιου αντιοθωνικού επεισοδίου που σημειώνεται σε εκκλησία της Σμύρνης, από την εφ. *Ομόνοια* [Κωνσταντινούπολη], 26.5.1862 και από το *Πολιτικόν παράρτημα του Βρετανικού Αστέρου* 103 (19.6.1862) 392.

Το Αιόλιον κύμα εθρήνει
 Συμπονούν εις τα τόσα δεινά μας,
 Και πολλάκις η Φοίβη Σελήνη
 Επεχρύσωσε τα δάκρυά μας.
 Επανελάβον τους στεναγμούς μας
 Δάση εύσκια, κάμποι, βουνά,
 Και συνέκλαυσαν εις τους κλαυθμούς μας,
 Οι πολίται της Σμύρνης συχνά.
 Ω Βυζάντιον! πόλις αθλίων!
 Μολυνόντων τα θεία εδάφη,
 Όπου κόνις υπνώττει αγίων
 Όπου δόξα... και κλέος ετάφη.
 Θα σε πνίξ' η κατάρρα εκείνων,
 Όσοι αίμα, ζώνη, και ψυχήν,
 Εθυσίασαν μέσω κινδύνων,
 Διά μίαν μεγάλην αρχήν.

Θα σε πνίξουν κατάρραι πυκναί,
 Θα σε πνίξουν... γυμνούς, πειναλέους,
 Απεδιώξας, πόλις, τους νέους
 Της πατρίδος τους μάρτυρας· ναι.

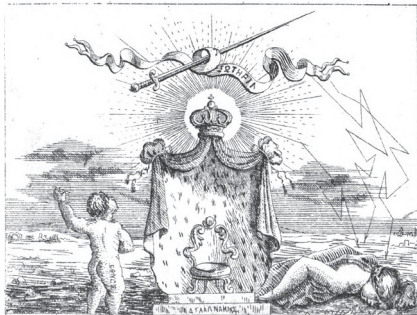
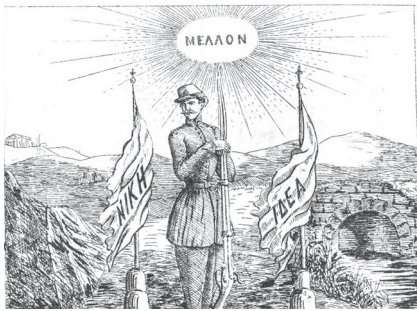
Υλισμός, ποταπότης, αισχροτής
 Εις την πόλιν εκείνην εδρεύει,
 – Δεν ευρίσκει' εκεί πατριώτης –
 Ψεύδος, δόλος εκεί βασιλεύει.
 Αντί δάκρυα πόνου να χύσουν
 Εις τα τόσα ημών τα δεινά
 Τας πληγάς μας εκεί να αυξήσουν
 Επεχείρησαν όλοι συχνά.

Προσθετικά στο περιεχόμενο των παραπάνω στίχων, οι υποσημειώσεις της συλλογής διαβεβαιώνουν τον αναγνώστη ότι, πράγματι, ο Σαμαρτσίδης ένωσε στη φιλόξενη Σμύρνη την ιδεολογική και συναισθηματική συμπαράσταση που αναζητούσε κατά τη δύσκολη εποχή της εξορίας του. Ενθαρρύνθηκε μάλιστα να ξεδιπλώσει τον ποιητικό του οίστρο, συνθέτοντας και διαβάζοντας ενώπιον των συνεξόριστων συναγωνιστών του και του ντόπιου πληθυσμού δύο από τα ποιήματα της συλλογής (σσ. 38-39).¹⁹ Το ένα εξ αυτών, το «Φάσμα της πατρίδος», «ετυπώθη τότε εν Σμύρνη και διενεμήθη εις τον λαόν, απεστάλη δε και τω εκδότῃ του Βρεττανικού Αστέρως όστις ευχαρίστως και προθύμως το κατεχώρισε εις το πολιτικόν παράρτημα της Εφημερίδος του (Ιουνίου 24, 1862)» (σ. 38).²⁰ Από

¹⁹ Ο Σαμαρτσίδης κάνει ειδική μνεία στην ποιητική ενθάρρυνση και περίθαλψη που έλαβε από τον Αλέξανδρο Φοντριέρ (σ. 38), διακεκριμένο μέλος της γαλλικής παροικίας της Σμύρνης, με σημαντική συνεισφορά και στον χώρο της ελληνικής ομογένειας (βιογραφικό του σημείωμα διατίθεται από τη διαδικτυακή Εγκυκλοπαίδεια του Μείζονος Ελληνισμού του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού (<http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=6618>).

²⁰ Η δημοσίευση έγινε ανώνυμα, έναν μήνα νωρίτερα από ό,τι θυμάται ο Σαμαρτσίδης («Το φάσμα της πατρίδος», Πολιτικόν Παράρτημα του Βρεττανικού Αστέρως 99 (22.5.1862) 336), και το ποίημα δέχτηκε νέα επεξεργασία πριν τη συμπεριλήψή του στις Ποιήσεις (λεκτικές μικροαλλαγές και μείωση των στροφών από δεκαέξι σε δεκατέσσερις). Λογικά, ο Σαμαρτσίδης ενθαρρύνθηκε να στεί-

την άλλη πλευρά, η αφιέρωση της συλλογής στον φρεσκοϊδρυμένο Φιλολογικό Σύλλογο Σμύρνης,²¹ που συνέδραμε «πολυτρόπως την επανάστασιν και την μεταπολίτευσιν του έθνους», ενδεχομένως να αποτελέσει μία κεκαλυμμένη προσωπική του ευχαριστία για την περαιτέρω διάχυση των στίχων του στον κύκλο των μελών του συλλόγου. Η υμνητική διάθεση του Σαμαρτσίδα απέναντι στην «αγνή ελληνίδα» Σμύρνη ολοκληρώνεται κυκλικά με το τελευταίο ποίημα της συλλογής («Η σκιά του Ομήρου»), που συμβολοποιεί τη διαχρονική ελληνοπρέπεια και δυναμική της: η πόλη θα δώσει τον αισιόδοξο τόνο και την ελπιδοφόρα προοπτική στον αντιτυραννικό αγώνα των Ελλήνων διά της σκιάς του Ομήρου, η οποία εμφανίζεται στον ποιητή και τον διαβεβαιώνει ότι «Ενόσω ζη ο Όμηρος, και ζη η Ιλιάς / Δεν θ' αποθάνη και θα ζη η φίλη μας Ελλάς» (σ. 64).

Υποθέτω ότι το παράπονο του Σαμαρτσίδα για την αφιλόξενη διάθεση που έδειξε η Κωνσταντινούπολη απέναντι στους αντιοθωνιστές εξόριστους της Σμύρνης σταματά να βρίσκει ερείσματα μετά την πτώση του Όθωνα, γιατί το κλίμα στη ρωμείκη κοινότητά της αλλάζει. Τα νέα της 11ης Οκτωβρίου οδηγούν σε ξέφρενους, τριήμερους πανηγυρισμούς, με την ανοχή του σουλτάνου Αμπντούλ-Αζίζ,²² και συ-

στήνεται άμεσα τετραμελής επιτροπή, με πρόεδρο τον ζάμπλουτο τραπεζίτη Ζαννή Στεφάνοβικ-Σκυλίτση, για να εκφράσει στους ελλαδίτες τη βαθιά αγαλλίασή της για το εθνοσωτήριο γεγονός.²³ Ίσως αυτή η αλλαγή να συνδέεται κάπως με την εγκατάσταση του Σαμαρτσίδα στην Κωνσταντινούπολη, το αργό-

λει το ποίημά του στον Βρετανικό Αστέρα από ομοϊδεάτες Σμυρνιούς που διατηρούσαν επαφές με την εφημερίδα του συμπατριώτη τους, Στέφανου Ξένου, και του έστελναν συχνά ανταποκρίσεις για τα τεκταινόμενα στην πόλη τους.

²¹ Στην ηλεκτρονική βάση του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού» καταχωρίζεται λήμμα για τον Κανονισμό του εν Σμύρνη Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, που επικυρώθηκε στις 17.12.1861. Βλ. επίσης Πολιτικόν παράρτημα του Βρετανικού Αστέρος 97 (8.5.1862) 304. Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Σύγγραμμα περιοδικόν 1(1862) 82.

²² Τους περιγράφει αναλυτικά η πρώην υπέρμαχος του οθωνισμού Βυζαντίς (Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς, 24.10.1862).

²³ Εφ. Ευαγγελισμός. Εφημερίς των αρχών της 1' Οκτωβρίου, 22.10.1862.

τερο μέσα στο 1863, οπότε και ξεκινά σταθερή συνεργασία με το περιοδικό *Επτάλοφος* του Ιωάννη Ραπτάρχη²⁴ την ίδια χρονιά εκδίδονται και τα αντιοθωνικά του ποιήματα.

Η επένδυση των *Ποιήσεων πολιτικών* με εικόνες εμπνευσμένες από τους πατριωτικούς στίχους της συλλογής διόγκωνε, αναμφίβολα, το κόστος της έκδοσης και αποτελεί μια ένδειξη ότι ο νεαρός Σαμαρτσίδης επιχορηγήθηκε από ομοϊδεατικούς ή/και φιλικούς κύκλους, προκειμένου να ανταποκριθεί στις αυξημένες δαπάνες εκτύπωσης των ποιημάτων του. Είναι ενδιαφέρον ότι η εικονογράφηση του βιβλίου έγινε από τον Δημήτριο Γαλανάκη, τον ίδιο ζωγράφο που λίγα χρόνια αργότερα θα επένδυε εικαστικά την πολυτελή αυτοτελή έκδοση της *Γκιουλνάρ* (1866), με την ευγενική χορηγία του Παυλή Στεφάνοβικ-Σκυλίτση, στενού φίλου του Σαμαρτσίδα.²⁵ Οι ίδιοι συντελεστές, ο Γαλανάκης ως εικονογράφος, ο Σαμαρτσίδης ως φιλολογικός επιμελητής και ο Παυλής Στεφάνοβικ ως χορηγός (με τις ευλογίες του πατέρα του, Ζαννή), θα συνεργήσουν την ίδια εποχή στην έκδοση του *Σύμπαντος*, μιας σημαντικής αστρονομικής μελέτης τού τέως εκδότη της *Επταλόφου*, Ιωάννη Ραπτάρχη,²⁶ ενώ, στη συνέχεια, ο Σαμαρτσίδης θα δημοσιεύσει δύο ένθερμες βιβλιοκριτικές για το *Σύμπαν*, μνημονεύοντας, συν τοις άλλοις, και τον «ομογενή αριστοτέχνη» Δ. Γαλανάκη.²⁷ Με αυτά τα δεδομένα οδηγούμαι στην υπόθεση ότι οι *Ποιήσεις πολιτικάί* του 1863 υποβοηθήθηκαν εκδοτικά από τον ίδιο κύκλο ανθρώπων, ότι δηλαδή ο γιος του αντιοθωνιστή Ζαννή Στεφάνοβικ και φίλος του Σαμαρτσίδα, Παυλής, κάλυψε μέρος της αυξημένης εκδοτικής δαπάνης κι ότι το εκδοτικό περιβάλλον της *Επταλόφου*, διά του Ι. Ραπτάρχη, πρότεινε στον ποιητή να καταφύγει στην εικονογράφηση του Δ. Γαλανάκη.

Αν έχουν έτσι τα πράγματα, τότε είναι πολύ πιθανόν η έκδοση της συλλογής να πραγματοποιήθηκε κατ' ουσίαν στην Κωνσταντινούπολη από το τυπογραφείο της «Επταλόφου» και όχι στην Αθήνα από την τυπογραφία του «Λόγιου Ερμή», όπως παραπειστικά (;) αναγράφεται στο εξώφυλλό της. Οι ψευδοτικοί εκδόσης ήταν ούτως ή άλλως μια συνήθης πρακτική, στην οποία κατέφευγαν οι ρωμιοί εκδότες κάθε λογής εντύπων, για διάφορους λόγους και, κυρίως, για

²⁴ Από τα μέσα Σεπτεμβρίου του 1863 ξεκινά να δίνει σε σταθερή βάση επώνυμες συνεργασίες στην *Επτάλοφο* (τχ. 27 του Β' τόμου του περιοδικού). Νωρίτερα έχει εμφανιστεί επώνυμα άπαξ, στις 30.1.1863, με το ερωτικό ποίημα «Ασμάτιον».

²⁵ Αναστασία Τσαπανίδου, «Χριστόφορος Σαμαρτσίδης: ένας γνωστός-άγνωστος λόγιος στην Πόλη του 19ου αιώνα», στον υπό έκδοση συλλογικό τόμο *Η λογοισύνη της Πόλης* (επιμ. Ευαγγελία Αχλάδη - Σάββας Τσιλένης, εκδ. Σαΐτη).

²⁶ Ιωάννης Μ. Ραπτάρχης, *Το σύμπαν ή τα θαυμάσια του αστερόεντος ουρανού*, εκ του τυπογραφείου της «Προόδου», Κωνσταντινούπολη, 1866, σ. 673-674.

²⁷ «Το Σύμπαν ή τα θαυμάσια του αστερόεντος ουρανού. Μελέται επιστημονικάί, εν αις εκτίθενται ευμεθόδως αι στοιχειώδεις γνώσεις της Αστρονομίας. Υπό Ιωάννου Μ. Ραπτάρχου. (Κριτική Μελέτη)», *Νέα Επτάλοφος* 3.2 (31.1.1867) 26-28 και «Το σύμπαν ή τα θαυμάσια του αστερόεντος ουρανού (Κριτική Μελέτη)», *Επτάλοφος* Α3 (Μάρτιος 1869) 418-440 (επαναδημοσίευση της πρώτης βιβλιοκριτικής επαυξημένης με τις ποικίλες θετικές κρίσεις που έλαβε εντωμεταξύ το αστρονομικό πόνημα του Ραπτάρχη). Μια σύντομη εργασία εμπνευσμένη από την επιστήμη της Αστρονομίας θα συγγράψει αργότερα και ο ίδιος ο Σαμαρτσίδης («Η Αστρονομία και η Αγία Γραφή», *Παρνασσός* 16.6 (Φεβρ. 1894) 478-479).

να ελαχιστοποιήσουν τα προβλήματα κυκλοφορίας τους στην οθωμανική επικράτεια, το δε επαναστατικό περιεχόμενο των ποιημάτων του Σαμαρτσίδα αποτελούσε έναν πρόσθετο λόγο για να προτιμηθεί η ίδια λύση. Αναζητώντας στο Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» τις εκδόσεις που βγήκαν μεταξύ 1861-1863 στην Αθήνα με ένδειξη «τυπογραφία/τυπογραφείο “Λόγιος Ερμής”», διαπιστώνω ότι για τις επτά από τις δεκαεπτά οι βιβλιογράφοι σημειώνουν την υπόθεση ή τη βεβαιότητα ότι πρόκειται για κωνσταντινουπολίτικες εκδόσεις.²⁸ Για την ίδια ακριβώς περίοδο αποδελτιώνονται εννέα συγγράμματα του Ραπτάρχη, εκ των οποίων ένα (του 1862) συνδέεται εκδοτικά με τον αθηναϊκό «Λόγιο Ερμή»· τα υπόλοιπα κυκλοφορούν από την Κωνσταντινούπολη, το ένα μάλιστα εξ αυτών εγκαινιάζει το 1863 την πορεία του τυπογραφείου της «Επταλόφου» στον χώρο των αυτοτελών εκδόσεων.

Συναριθμώντας το υποτιθέμενο αθηναϊκό πόνημα του Ραπτάρχη στα προηγούμενα επτά, αντιλαμβανόμαστε ότι οι μισές σχεδόν από τις εκδόσεις του «Λόγιου Ερμή» την περίοδο 1861-1863 είναι πιθανά/βέβαια κωνσταντινουπολίτικες που καλύφθηκαν πίσω από τον εκδοτικό μανδύα του· την ίδια μοίρα θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν ακολουθήσει και οι *Ποιήσεις πολιτικάι*. Στην περίπτωση αυτή, και με βάση την τυπογραφική εικόνα του τόμου, φαίνεται πως το κύριο σώμα του ετοιμάστηκε στην Κωνσταντινούπολη (όπου βρίσκονταν και ο Σαμαρτσίδης και ο Γαλανάκης), κι ότι η συνεισφορά του «Λόγιου Ερμή» περιορίστηκε κυρίως στο εξώφυλλό του, που παρουσιάζεται αναντίστοιχο με το εσωτερικό του: δίνει παραλλαγμένες πληροφορίες για τους τίτλους τριών εκ των ποιημάτων, υπόσχεται οκτώ διακοσμητικές εικόνες, αλλά στο μέτρομα βγαίνουν επτά, και αναγράφει με εξόφθαλμο, διπλό τυπογραφικό λάθος το επώνυμο του ποιητή (Σαμμαρσιδής, αντί Σαμαρτσίδης). Ερωτηματικά προκαλεί επίσης στο εσωτερικό του βιβλίου το ποίημα «Σωτηρία και σπαθί», που προσπαθεί να αναπαραγάγει μακρόθεν τα γεγονότα της πτώσης του Όθωνα την 1η Οκτωβρίου: κάποιες νοηματικές ανακολουθίες και η διαφορετική, υπερμεγέθης γραμματοσειρά που χρησιμοποιείται στα πρώτα δύο μέρη του ποιήματος δημιουργούν την υποψία ότι έγιναν αλλαγές της τελευταίας στιγμής, τις οποίες κλήθηκε να καλύψει ένα εκ των δύο εμπλεκόμενων τυπογραφείων.

Αντίβαρο στην ελλειμματική τυπογραφική καλαισθησία της έκδοσης αποτελούν οι εικόνες του Δ. Γαλανάκη, με τις συμβολικές/αλληγορικές παραστάσεις των οποίων οπτικοποιείται το πατριωτικό και εθνεγερτικό περιεχόμενο συγκεκριμένων στίχων της συλλογής. Φανταστικές σκηνικές συνθέσεις με ένθετες λεκτικές αναφορές σε συνθήματα και ήρωες της ναυπλιακής επανάστασης, από κοινού με προσωποποιήσεις ιδεών και εννοιών (αλλά και της «φιλοπάτριδος» Σμύρνης), επικουρούν τη ρομαντική έξαρση και τους υψιπετείς στίχους του ποιητή και φιλοδοξούν να μεγιστοποιήσουν την αναγνωστική συγκίνηση.

Οι *Ποιήσεις πολιτικάι* δεν είναι το πρώτο δείγμα γραφής που δικαιώνει τη μεταγενέστερη κρίση του Γαβριηλίδη για τον «φύσει» επαναστατικό χαρακτή-

²⁸ Καταμετρήθηκαν άπαξ οι τίτλοι των εντύπων, ανεξάρτητα από την ποσότητα των τόμων που αντιστοιχούσαν σ' αυτούς ή τις επανεκδόσεις που γνώρισαν. Τα αποτελέσματα της αναζήτησης αφορούν στα λήμματα «Τυπογραφία “Λόγιος Ερμής”» και «Τυπογραφείο “Λόγιος Ερμής”».

ρα του Σαμαρτσίδα. Μετά την ενυπόγραφη συμμετοχή του στη συλλογική φοιτητική κινητοποίηση του 1858, για την υπεράσπιση της μνήμης του καθηγητή Θ. Μανούση, θα τον ξαναβρούμε το 1861 να δηλώνει τριπλά την απέχθειά του στα τυραννικά πολιτεύματα: αρχικά υπόρρητα, στη φοιτητική μελέτη του για τον «Προμηθέα Δεσμώτη» (ο μυθικός ήρωας εναντιώθηκε στον «μονάρχη» Δία που σκόπευε να καταστρέψει το ανθρώπινο γένος),²⁹ και αμέσως μετά ρητά, σε δύο ποιητικά καλέσματα: πρώτα προς τους «δούλους ελληνικούς λαούς», που δεν είναι πλέον «μισοτύρανοι, ελευθερίας φίλοι», να θραύσουν «τας δουλικάς ηνίας» και να υψώσουν το «λάβαρρον της παλιγγενεσίας»,³⁰ και, στη συνέχεια, προς τους «προμάχους» της πατρίδας, που καλούνται σε μεσοτονικό ρυθμό στρατιωτικού εμβατηρίου είτε να «καταστρώσουν» σωρούς των εχθρών της είτε να πέσουν «όλοι προ ταύτης νεκροί».³¹ το δεύτερο αυτό εθνεγερτικό ποίημα («Εμβατήριον») θα το τροποποιήσει ελαφρά ο Σαμαρτσίδης και θα το αξιοποιήσει εκ νέου στην ποιητική συλλογή του 1863.

Οι Ποιήσεις πολιτικά διεκδίκησαν με τον τρόπο τους μια θέση στην πληθνή ποιητική παραγωγή που κατέκλυσε κυριολεκτικά τα τυπογραφεία και τις εφημερίδες μεταξύ 1862 και 1863,³² προκειμένου να διατρανώσει την απέχθειά της για την οθωνική διακυβέρνηση και να κατονομάσει τους εχθρούς και τους φίλους της, να δοξολογήσει τους ήρωες και να νεκρολογήσει τα θύματα του αντιδυναστικού αγώνα, ενίοτε δε και να εκφράσει το κάθε λογής θολό ή σαφές όραμα των δημιουργών της για το πολιτικό μέλλον του ελληνικού βασιλείου. Ελεγεία, ωδές, διθύραμβοι, εμβατήρια, ποιητικά ημερολόγια και σύντομα έμμετρα χρονικά συνυφαίνουν την περίοδο αυτή ένα πυκνό ποιητικό πλέγμα άνισης λογοτεχνικής ποιότητας και τυποποιημένης ρομαντικής ρητορικής, διεκδικώντας, κατά περίπτωση, την αναγνωστική προσοχή του μεγάλου, πολιτικά ομοίθεατικού κοινού, που παρακολουθεί με ζέση τον παλμό της επικαιρότητας, είτε/και του πιο εκλεπτυσμένου, που αγαπά την ποιητική τέχνη. Ομοίως και οι Ποιήσεις πολιτικά στοχεύουν ευσχήμως και μετριοφρόνως στο πρώτο κοινό (διά των προλογικών δηλώσεων) και ταυτόχρονα ευελπιστούν για το δεύτερο, που θα εκτιμήσει, ενδεχομένως, πίσω από την κοινότοπη ρομαντική θεματολογία και τη μνημοτεχνική επανάληψη ηρωικών δίστιχων, την πρώιμη δεξιούση του νεαρού ποιητή στον χειρισμό των μέτρων (ιαμβικού, αναπαιστικού και μεσοτονικού)

²⁹ Το πνεύμα των τραγωδιών του Αισχύλου, υπό Χριστοφόρου Σαμαρτσίδα, φοιτητού της Φιλοσοφικής Σχολής. Α΄ Προμηθεύς Δεσμώτης, τύποις Θ. Θερμογιάννη και Δ. Χατζηδιάκου, Αθήνα, 1861, σ. 14. Η μελέτη δημοσιεύτηκε λίγο νωρίτερα σε συνέχειες στο βραχύβιο νεανικό περιοδικό Ερατώ (Ιαν.-Ιούν. 1861), στη συντακτική ομάδα του οποίου ανήκε και ο Σαμαρτσίδης.

³⁰ «Ποίσις. Εις τους δούλους ελληνικούς λαούς», Ερατώ 7 (1.4.1861) 223-224.

³¹ «Ποίσις. Εμβατήριον (Αφιερούται τῷ Μουσικοδιδασκάλῳ Φ. Στήβενς)», Ερατώ 11-12 (1-15.6.1861) 351-352.

³² Στο ανανεωμένο Παρουσιολόγιο Νεοελληνικής Ποίησης 1800-1880 του Αλέξη Πολίτη (Ρέθυμνο, 2022, σ. 416-435 – προσφέρεται από το ψηφιακό αποθετήριο «Καλλιρρόη» της Ανέμης), μπορεί κανείς να μετρήσει τουλάχιστον τριάντα πέντε ποιητικές συλλογές και μεμονωμένα αντιοθωνικά ποιήματα επώνυμων, κρυπτώνυμων και ανώνυμων δημιουργών, που παράγονται τα έτη 1862-1863. Δεδομένου ότι τα λήμματα του Παρουσιολογίου αφορούν κυρίως σε αυτοτελείς εκδόσεις, ο αριθμός τους θα αποδειχτεί υπερπολλαπλάσιος, αν ποτέ αποδελτιωθεί και το λοιπό ποιητικό υλικό που δημοσιεύεται στον ελλαδικό και ομογενειακό τύπο της εποχής.

και στη ρυθμική εναλλαγή οξύτων και παροξύτων στίχων ενταγμένων σε σύνθετα στροφικά συστήματα και φτιαγμένων, ενίοτε, από αξιόλογα λεκτικά/φραστικά σύνολα. Παραμένει ζήτημα ανοιχτό αν ο Σαμαρτσίδης κατάφερε εντέλει να συγκινήσει με κάποια διάρκεια τον αναγνώστη του καιρού του ή αν οι *Ποιήσεις πολιτικάί* μπήκαν γρήγορα στο χρονοντούλαπο της ιστορίας, όπως περίπου και τα Ναυπλιακά μετά την έλευση του Γεώργιου Α'. Σίγουρα πάντως κατάφερε, χάρη στον αυτοδιηγητικό χαρακτήρα της ποιητικής συλλογής του, να αφήσει στην ιστορία του ελληνικού 19ου αιώνα (τη λογοτεχνική, την πολιτική, των ιδεών) ένα αχνό ίχνος της προσωπικής του εμπλοκής στα κρίσιμα γεγονότα που σημάδεψαν τους τελευταίους μήνες της οθωνικής βασιλείας.

Προσθήκη και σχόλια στην παπαδιαμαντική αλληλογραφία του 1889. Γύρω από μια περιπέτεια του Γεωργίου Παπαδιαμάντη

Στον τόμο Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη *Αλληλογραφία*¹ έχουν συμπεριληφθεί 38 επιστολές του Γεωργίου Παπαδιαμάντη (1856-1905), αδελφού του συγγραφέα. Τέσσερις από αυτές, με παραλήπτη τον Αλέξανδρο, βρίσκονται στο κυρίως σώμα, ενώ οι υπόλοιπες είναι τοποθετημένες στο Παράρτημα και πλην δύο εξαιρέσεων² απευθύνονται προς τον πατέρα του, τον ιερέα Αδαμάντιο της Σκιάθου. Οι περισσότερες από τις επιστολές του Γεωργίου βρίσκονταν για μεγάλο διάστημα στα χέρια του Απόστολου Γ. Παπαδιαμάντη και δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά από τον Γ. Βαλέτα στον Ε΄ τόμο των *Απάντων Παπαδιαμάντη* (1954). Κατόπιν πέρασαν στην κατοχή του Γιώργου Α[πόστολου] Παπαδιαμάντη και λίγους μήνες πριν από τον θάνατο του τελευταίου αγοράστηκαν, μαζί με τα υπόλοιπα έγγραφα του Αρχείου του, από την Εθνική Βιβλιοθήκη.³

Μετά την έκδοση της *Αλληλογραφίας* ήρθαν στο φως δύο ακόμη άγνωστες επιστολές του Γεωργίου προς τον αδελφό του. Η πρώτη (της 28.5.1893) εντοπίστηκε στο Αρχείο του Octave Merlier και ανακοινώθηκε το 1992 από τον Φώτη Δημητρακόπουλο⁴ και η άλλη (της 1.8.1893) δημοσιεύτηκε το 2013 στο πρώτο τεύχος του λαρισσαϊκού περιοδικού *Θράκα*.⁵

Το δημοσίευμα της *Θράκας* απαρτίζεται από τρία μέρη. Στο πρώτο που τιτλοφορείται «Το πρωτότυπο» παρατίθεται εικόνα του χειρογράφου· ακολουθούν «Η μεταγραφή» και ένα σημείωμα της Εύης Σμαρλαμάκη – τρισέγγονης του Γεωργίου – με τίτλο «Το ταξίδι της επιστολής». Στο τελευταίο διευκρινίζεται ότι ο Απόστολος Παπαδιαμάντης (γιος του Γεωργίου) είχε δώσει στην αδελφή του Αγγελική⁶ μικρό μέρος από τα εναπομείναντα οικογενειακά έγγραφα που είχε περισυλλέξει στη Σκιάθο προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Το άγνωστο αυτό υλικό βρισκόταν το 2013 στη Φλόριντα των Ηνωμένων Πολιτειών στην κατοχή

¹ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη *Αλληλογραφία*, Φιλολογική επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα, Δόμος, 1992.

² Μία επιστολή απευθύνεται προς τον φίλο του Θεοχάρη (αγνώστου επωνύμου) και μία άλλη προς τον εξάδελφό του Αλέκο [Κων/νου Μωραΐτη].

³ Βλ. στην ιστοσελίδα της ΕΒΕ το Μηνιαίο Δελτίο Προσκτήσεων, 1, Ιούλιος 2022.

⁴ Δημοσιεύτηκε στα *Παπαδιαμαντικά Τετράδια* 1 (Πρωτοχρονιά 1992) 133.

⁵ «ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΟ: Ανέκδοτη επιστολή προς τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη από τον αδελφό του Γεώργιο (Βόλος, 1η Αυγούστου 1893)», *Θράκα* 1 (φθινόπωρο 2013) 3-4.

⁶ Η Αγγελική (το γένος) Γ. Παπαδιαμάντη – όπως με πληροφόρησε η εγγονή της Αγγελική Μελαχροινού-Σμαρλαμάκη – παντρεύτηκε τον Κωνσταντίνο Μελαχροινό και απέκτησαν πέντε τέκνα.

της Αλεξάνδρας Brackin,⁷ που παραχώρησε στην συντάκτρια του σημειώματος φωτοτυπία της επιστολής.

Από την εικόνα του χειρογράφου διαπιστώνεται ότι στο φύλλο της φωτοτυπίας που απέστειλε η Α. Brackin περιλαμβάνονταν δύο επιστολές του Γ. Παπαδιαμάντη: α) αυτή που ανακοινώνεται και μεταγράφεται και β) μια άγνωστη επιστολή με αποδέκτη τον π. Αδαμάντιο, γραμμένη τον Μάρτιο του 1889, για την οποία δεν γίνεται μνεία στο δημοσίευμα. Αν και σύντομη και λιγότερο ενδιαφέρουσα, έχει όμως τη θέση της – συγκεκριμένα μεταξύ των επιστολών 259α και 260 του Παραρτήματος – σε μελλοντική αναθεωρημένη έκδοση της Αλληλογραφίας. Το κείμενό της έχει ως εξής:⁸

Βόλος 7^ο Μαρτίου 89

Σεβαστέ μοι πάτερ,

Είμαι καλά. Δεν σ'ας έγραψα διότι από τινες ημέρας έταξειδευα δι' ύποθέσεις του δήμου.

Έαν δυνηθώ θα έλθω τὸ Πάσχα.

Ἀσπάζομαι τὴν δεξιάν σας καὶ τὴν τῆς μητρός.

Ὁ υἱός σας

Γ. Παπαδιαμάντης

Ο Γεώργιος εργαζόταν τότε ως δημογραμματεὺς στον δήμο Ορμινίου (Πορταριάς).¹⁰ Το πασχαλινό ταξίδι στη Σκιάθο δεν πραγματοποιήθηκε και στην επόμενη επιστολή του (αρ. 260¹¹ / 22.4.1889) ανακοινώνει στους δικούς του ότι βρίσκεται στις φυλακές Βόλου, επιχειρώντας παράλληλα να τους καθησυχάσει:

[...] Δι' ἔν ῥάπισμα ὄπερ ἔδωκα εἰς τινὰ κατεδικάσθην εἰς φυλάκισιν καὶ ἤδη ἐκτίω τὴν ποινὴν μου εἰς τὰς ἐνταῦθα φυλακάς. Σ'ας παρακαλῶ μὴ στενοχωρηθῆτε διὰ τοῦτο, διότι καὶ τὴν θέσιν μου ἐν Πορταριά διατηρῶ, καὶ ὡς κατὰδικος εἰς τὰς φυλακάς δὲν ὑποφέρω χάρις εἰς τοὺς φίλους, παρέχοντάς μοι πᾶσαν εὐκολίαν. Τὴν μητέρα νὰ παρηγορήσητε καὶ νὰ τὴν ἀποτρέψητε ἂν ἐπεχειρεῖ νὰ ἔλθῃ νὰ με ἴδῃ. Εἰς τὸν Ἀλέξανδρον ἔγραψα προχθὲς ὡς καὶ εἰς ἄλλους φίλους καὶ ἐλπίζω πολὺ ὅτι θὰ κατορθωθῇ τι ὅπως ἐξέλθω τῶν φυλακῶν πρὸ τῆς λήξεως τῆς ποινῆς μου.

Ἐὰν μὴ οὕτως ἐγίνοντο τὰ πράγματα δὲν θὰ ἀνέμενον βελτίωσιν τῆς θέσεώς μου ἐν μεταβολῇ πραγμάτων.

Διὰ τῆς φυλακίσεώς μου ἦτις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν εἶναι ἀδικωτάτη, θὰ ἰσχυροποιηθῶ.

Ἐπαναλαμβάνω νὰ σ'ας εἶπω, ὅτι δὲν πρέπει νὰ στενοχωρηθῆτε, διότι οὐδὲ φίλων στεροῦμαι, οὐδὲ τῶν μέσων τῆς συντηρήσεώς μου.

⁷ Η Αλεξάνδρα Brackin (†2022) ήταν εγγονή της Αγγελικής Παπαδιαμάντη-Μελαχροινού (από την κόρη της Κατίνα). Δεν γνωρίζω τι λογής ήταν τα υπόλοιπα έγγραφα που είχε στην κατοχή της και τι απέγιναν μετά τον θάνατό της στη Florida τον περασμένο Απρίλιο.

⁸ Η μεταγραφή μου έγινε από την εικόνα του χειρογράφου, όπως την αντικρίζω στο δημοσίευμα του περ. Θράκα.

⁹ Δεν διακρίνω καθαρά τον αριθμό. Τυχόν σφάλμα δεν επηρεάζει τη θέση της επιστολής, αφού δεν είναι γνωστή άλλη επιστολή του Μαρτίου.

¹⁰ Δήμαρχος Ορμινίου ήταν τότε ο γιατρός Περικλής Ζησάκης (1854-1906).

¹¹ Ακολουθώ παντού την αρίθμηση των επιστολών στην έκδοση του Δόμου (ό.π., σμ. 1).

Ἀσπάζομαι τὴν δεξιάν σας καὶ τὴν τῆς μητρός. Πρὸ μηνὸς ἔχει συμβῆ ἡ σκηνὴ δι' ἣν κατεδικάσθη, δὲν σᾶς ἔγραψα δὲ περὶ αὐτῆς διότι ἠλπίζον ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχε τοσαύτη σπουδὴ πρὸς εἰσαγωγὴν μου εἰς δίκην. Ἐν τούτοις χρεῖα ὑπομονῆς.¹²

Πληροφορίες για την περιπέτεια αυτή αντλούμε από τις σωζόμενες επιστολές του ίδιου του Γεωργίου, της μητέρας του Γκιουλώς και του Αλέξανδρου προς τον ιερέα Αδαμάντιο στη Σκιάθo. Οι επιστολές του ιερέα κατά το διάστημα της φυλάκισης δεν σώθηκαν, με εξαίρεση ένα σύντομο σημείωμα της 5.10.1889 με το οποίο ενημερώνει τον Γεώργιο για μια αποστολή χρημάτων. Ἄφαντες είναι κι οι επιστολές που αντάλλαξαν οι δύο αδελφοί κατά το ίδιο διάστημα.

Ο Γεώργιος ξαναγράφει στον πατέρα του στις 28 Απριλίου (αρ. 261). Επαναλαμβάνει ότι η αδικία που του έγινε θα τον ωφελήσει μελλοντικά στη σταδιοδρομία του και ότι διατηρεί τη θέση του δημοτικού γραμματέως εργαζόμενος από τη φυλακή. Αισιοδοξεί ότι χάρη στις ενέργειες των φίλων του θα του χαριστεί το μεγαλύτερο μέρος της ποινής, αλλά καλού κακού ζητά από τον π. Αδαμάντιο να γράψει στον Κοντόσταυλο¹³ παρουσιάζοντας τον φυλακισμένο γιο του ως προστάτη της πολυμελούς πατρικής οικογενείας (λόγω του γήρατος και της ασθένειας του ίδιου του ιερέα) και παρακαλώντας τον να μεσολαβήσει για την απονομή της χάριτος. Δηλώνει στον πατέρα του ότι έγινε θύμα πολιτικής καταδωξέως· επανέρχεται όμως με νέα επιστολή την επόμενη μέρα (αρ. 262 / 29.4.1899), ζητώντας του να μην το γράψει αυτό στον Κοντόσταυλο, αφού δεν συμφέρει να παρουσιάσει τον γιο του ως αντιπολιτευόμενο.

Σε ανάλογο αίτημα να μεσολαβήσει για απονομή χάριτος, ο Αλέξανδρος απαντά ότι δεν έχει τα μέσα και συνιστά υπομονή:

[...] Ἐλαβον ἐκ Βώλου ἐπιστολὴν τοῦ Γεωργίου, δι' ἧς μοι ἀναγγέλλει ὅτι εὐρίσκειται εἰς τὴν φυλακὴν, καταδικασθεὶς εἰς ἕξ μηνῶν φυλάκισιν, δι' ἔν ῥάπισμα, λέγεται, τὸ ὁποῖον ἔδωκεν εἰς κάποιον. Καὶ τῷ φαίνεται αὐστηρὰ ἢ τιμωρία, δὲν εὐχαριστεῖ τὸν Θεὸν ὅπου ἐρράπισε Θεσσαλόν, ὑποθέτω, καὶ δὲν ἐρράπισε κανένα Μανιάτην ἢ Ἀρβανίτην. Τώρα τί νὰ τοῦ κάμω ἐγώ; Καὶ ἔχομεν ἡμεῖς τὰ μέσα διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν βασιλικὴν χάριν; Ἀνάγκη νὰ ὑπομείνῃ πρὸς καιρὸν, ἀργότερα ἴσως τῷ χαρισθῆ ἕκ μέρος τῆς ποινῆς. Παρομοίαν ὑπομονὴν συνιστῶ καὶ εἰς ὑμᾶς, εἰδόμενος ὅτι τὰ ἀτυχήματα ταῦτα ἔρχονται κατὰ θεῖαν παραχώρησιν, ἐξ ἁμαρτιῶν μας, καὶ ὅτι «οἱ ἀδικοῦντες πολλοί, ἀδικούμενος οὐδὲ εἷς».¹⁴

[...] Ὁ Γεώργιος μοῦ ἔγραψε δις ἕως τώρα καὶ τοῦ ἀπήντησα. Πρέπει νὰ ἔχη ὑπομονήν, καὶ ἴσως φωτίσῃ ὁ Θεὸς κανένα ἰσχυρὸν νὰ ἐνεργήσῃ ὅπως τοῦ χαρίσων μέρος τῆς ποινῆς.¹⁵

Στις επιστολές μέχρι το τέλος του Μαΐου ο Γεώργιος διατηρεί την αισιοδοξία του: «[...] ἔλπίζω ὅμως ὅτι κάτι θὰ γίνῃ περὶ χάριτος τοῦλάχιστον τοῦ ἡμίσεος τῆς ποινῆς, διότι πολλοὶ φίλοι καταβάλλουσι σπουδαίας ἐνεργείας. Τὸ δίκαιον ἐπὶ τέλους θὰ θριαμβεύσῃ»· «[...] καθ' ἃς ἔχω πληροφορίας τὰ βάσανά μου θὰ

¹² Αλληλογραφία, ὁ.π. (σημ. 1), σσ. 197-198.

¹³ Υποθέτω ὅτι ἐννοεῖ τον τότε βουλευτὴ Καρυστίας Αλέξανδρο Α. Κοντόσταυλο.

¹⁴ Επ. 152 / 28.4.1889, Αλληλογραφία, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 129.

¹⁵ Επ. 153 / 12.5.1889, Αλληλογραφία, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 130.

τελειώσουν πριν ἢ παρέλθῃ μὴν».¹⁶ Αποτρέπει μάλιστα τον πατέρα του, που σκόπευε να μεταβεί στον Βόλο, επισημαίνοντας ότι η παρουσία του θα χρησίμευε περισσότερο μετά την αποφυλάκιση: «[...] Περί ταξειδίου σας δι' ἐνταῦθα Σᾶς παρακαλῶ μὴν ἀποφασίσθετέ τι, ἀλλ' ἐπιφυλαχθῆτε ἅμα ἐξέλθω τῶν φυλακῶν, ὅτε θὰ παραστῆ ἀνάγκη τῆς παρουσίας σας, εἰς ὑπόθεσιν ἐνδιαφερόουσάν με, καὶ τὴν ὁποῖαν εἶθε νὰ εἶχον πραγματοποιήσει ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου ὅτε ἐγένετο πρότασις, ἴσως ἐχρησίμευεν ὡς προπύργιον εἰς τὸν εὐερέθιστον ὀργανισμόν μου. Ἄλλοτε θὰ σᾶς γράψω καθέκαστα περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης».¹⁷

Ο Γεώργιος δεν διευκρινίζει τη φύση της παραπάνω υποθέσεως σε σωζόμενη επιστολή. Εφόσον όμως η ευόδωσή της θα τον βοηθούσε, κατά την εκτίμησή του, να τιθασεύσει τον ευέξαπτο χαρακτήρα του και εφόσον ἦταν επιθυμητή η πατρική παρουσία, προφανώς μιλά για συνοικέσιο. Ἴσως η πρόταση που του είχε γίνει τον Δεκέμβριο του 1888 να αφορούσε την Αικατερίνη (Κατίγκω) Φιλίππων από την Πορταριά, που ἐμελλε να γίνει η δεύτερη σύζυγός του και μητέρα των πέντε τέκνων του.¹⁸

Οι προσδοκίες για σύντομη αποφυλάκιση δεν εκπληρώθηκαν και προς τις αρχές του Ιουνίου ο Γεώργιος καταρρέει. Πληροφορίες για το περιστατικό αντλούμε από μεταγενέστερο δημοσίευμα του Νικολάου Δημητριάδη¹⁹ στην εφημερίδα *Παγασαί*:

Ὁ κ. Γεώργιος Παπαδιαμάντης δημογραμματεὺς πέρυσι τοῦ δήμου Ὀρμινίου καταγόμενος δ' ἐκ Σκιάθου εἶχε ραπίσει διδάσκαλόν τινα ὀνόματι Σαρόπουλον, τὸ δικαστήριον δὲ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κατεδίκασε τὸν Παπαδιαμάντην εἰς ἐξάμηνον φυλάκισιν ἐπιτρούμασι προμελετημένοις διότι εἶχε ταραχθεῖ ἐκ τοῦ ραπίσματος ὁ ἐγκέφαλος τοῦ δασκάλου καὶ διότι οὕτως ἐνόμιζεν ὅτι ἐξεδικεῖτο ἢ τότε πολιτικῆ τὸν δήμαρχον Ὀρμινίου ἱατρὸν κ. Ζησάκην, ὅστις δὲν ἦτο φίλος τῆς ἰσχυοῦσης τότε πολιτικῆς. Ἡ κοινωνία κατεξανέστη κατὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Πλημμελειοδικείου, ἀλλ' ὁ Παπαδιαμάντης εἰσήλθε δέσμιος εἰς τὰς φυλακάς. Ἐκεῖ ὁ νέος οὗτος συλλογισθεὶς ὅτι κατεστρέφετο ἡσθένησε βαρῶς καὶ μίαν τῶν ἡμερῶν οἱ φυλακισμένοι τὸν ἀνέσυρον ἐκ τοῦ ἀποπάτου ὅλως λειπόθυμον καὶ ἀναίσθητον. Ἐγένετο γνωστὸν τὸ γεγονός τοῦτο εἰς τὸν εἰσαγγελέα κ. Σπανίδην ὅστις μετανόησας διὰ τὴν καταδίωξιν τὴν σκληρὰν ἦν τῷ ἔκαμεν καὶ ἤτις ἐξωμοιοῦτο τῇ εἰς θάνατον καταδίκη, ἀπέστειλεν ἱατρὸν εἰς τὰς φυλακάς διὰ νὰ ἐξετάσῃ τὸν πάσχοντα καὶ νὰ γνωμοδοτήσῃ ἐὰν ἡ νόσος ἀπῆτιε περιποιήσεις ἐν νοσοκομείῳ, ὁ δ' ἱατρὸς ἐβεβαίωσε ὅτι ἀνάγκη νὰ νοσηλευθῆ κατ' ἰδίαν. Ὁ κ. Σπανίδης παρεκάλεσεν ἐν τῶν μελῶν τοῦ ἀδελφάτου τοῦ δημοτικοῦ νοσοκομείου νὰ δεχθῆ τὸν ἀσθενῆ εἰς τὸ νοσοκομεῖον ἐπὶ πληρωμῇ καὶ τὸ ἀγαθὸν μέλος ἀπε-

¹⁶ Επιστολές 263 / 20.5.1889 και 264 / 27.5.1889, *Αλληλογραφία*, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 200.

¹⁷ Επ. 263 / 20.5.1889, *Αλληλογραφία*, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 200.

¹⁸ Τα ονόματά τους ἦταν: Διαμάντης, Απόστολος, Αγγελική (Κούλα), Χαρίκλεια και Σταυρούλα.

¹⁹ Το δημοσίευμα είναι ανυπόγραφο, ἀλλὰ γνωρίζουμε ὅτι συντάκτης του φύλλου εἶναι ὁ σκιαθίτης δικηγόρος και πολιτευτὴς Νικόλαος Δημητριάδης. Περισσότερες πληροφορίες γι' αὐτὸν βλ. στα: Ἰω. Ν. Φραγκοῦλας, *Σκιαθίτικα Α' Ἱστορία τῆς Σκιάθου*, Αθήνα, Ἰωλκός, 1978, σσ. 288-290 και Λάμπρος Βαρελάς, «Για ποῖον ερίζουν ὁ Παπαδιαμάντης και ὁ Αἰόλος (1887)», *Μικροφιλολογικά* 43 (ἀνοιξή 2018) 42-46. Βλ. ἐπίσης Ἰω. Ν. Φραγκοῦλας, *Ἀνερεῖνητες πτυχές τῆς ζωῆς τοῦ Παπαδιαμάντη*, β' ἐκδ. συμπληρωμένη, Αθήνα, Ἰωλκός, 2002, σσ. 79-81, ὅπου ὁ συγγραφέας ταυτίζει ὀρθὰ τον Νικόλαο Δημητριάδη με τον ἥρωα του μετὰ θάνατον δημοσιευμένου διηγήματος «Δημαρχίνα Νύφη» Νίκο Αγγούδη.

δέχθη άμέσως τήν σύστασιν τοῦ εἰσαγγελέως, ὅτε τοῦτο γίνεται γνωστὸν εἰς τήν πολιτικὴν φατριάν ἤτις διηύθυνε τὰ τοῦ νοσοκομείου· άμέσως δὲ καλεῖται ὁ κ. ἀντιπρόεδρος καὶ ρητῶς ἀπαγορεύεται αὐτῷ νὰ δεχθῆ τὸν Παπαδιαμάντην εἰς τὸ νοσοκομεῖον. Ὁ διευθύνων ὑπήκουσεν καὶ ἰσχυρίσθη ψευδῶς ὅτι δὲν ὑπάρχει δωμάτιον διὰ τὸν πάσχοντα δημογραμματαέα Πορταριάς, ἐν ᾧ ὑπῆρχε, διότι οἱ τότε πολιτικοὶ ἐνόουν νὰ ἐξοντώσωσι τὸν νέον ἐκεῖνον ὅστις ἔσχε τὴν τόλμην νὰ γίνῃ γραμματεὺς τοῦ κ. Ζησάκη. Ἀπέναντι τῆς ἀσπλαγχνίας τῆς τότε ἐν Βόλῳ φιλανθρωπίας, ἐρρίγησεν ὁ κ. Σπανίδης καὶ διὰ νὰ μὴ γίνῃ αἷτιος θανάτου ἐπέτρεψε τῷ κ. Παπαδιαμάντη νὰ νοσηλευθῆ ἐν ἰδίῳ δωματίῳ ἐνοικιασθέντι ἐν τῇ πόλει καὶ οὕτως ἐσώθη ὁ ρηθεις νέος ἀπὸ τὰς καταδιώξεις τῆς φιλανθρωπίας! Καὶ ἔρχεται «ἡ Πατρίς» καὶ γράφει ὅτι ἡ ἐκλεγεῖσα ἐπιτροπεία τοῦ Νοσοκομείου ἡ ἀνήκουσα εἰς τὴν ἀντικαταλικὴν μερίδα θὰ μεταβάλῃ τὸ Νοσοκομεῖον εἰς θεραπεινίδα εὐτελεῖ τῆς πολιτικῆς! [...]»²⁰

Στις 10.6.1889 (επ. 266) ὁ Γεώργιος ανακοινώνει ὅτι βρίσκεται ὑπὸ φρουρήσῃ ἐκτὸς τῶν φυλακῶν καὶ ζητᾷ νὰ τον επισκεφθῆ ἡ μητέρα του: «[...] Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος Σαββάτου εἶμαι ἐκτὸς τῶν φυλακῶν, καθόσον μοὶ ἐπετρέπη νὰ ἔχω δωμάτιον ἐνοικιασμένον, λόγω νοσηλείας. Ὡστε ἐὰν ἔχη ὄρεξιν ἡ μήτηρ διὰ ταξειίδι ἄς ἔλθῃ τώρα, ὅτε δύναται νὰ μένη καὶ τὴν νύκτα μαζί μου. — Ἐξ Ἀθηνῶν οὐδὲν νεώτερον εἰσέτι [...]». Ὁ Ἀλέξανδρος, μάλλον θορυβημένος με τὴν ἐξέλιξη, κινητοποιεῖ τὸν Ἀλ. Μωραϊτίδη²¹ γιὰ νὰ ζητήσῃ τὴ μεσολάβησῃ τοῦ Γαβριηλίδη. Στις 16 Ἰουνίου (επ. 154) ενημερώνει: «Διὰ νὰ δοθῆ χάρις εἰς τὸν Γεώργιον ἐλήφθη φροντίς· ὁ κ. Μωραϊτίδης ἔβαλε τὸν κ. Γαβριηλίδην νὰ ἐνεργήσῃ. Ὁ Ὑπουργὸς ἐζήτησε νὰ ὑποβάλῃ ὁ ἴδιος ἔκθεσιν περὶ τοῦ περιστατικοῦ τῆς δίκης, τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν ὁ Γεώργιος. Περιμένεται τὸ ἀποτέλεσμα».

Καθὼς ὁ Γεώργιος δὲν εἶναι πλέον σὲ θέση νὰ εργασθῆ, στὸ δημαρχεῖο προσλαμβάνουν προσωρινὸ ἀντικαταστάτη. Ἡ πρεσβυτέρα Γκιουλῶ σπεύδει στὸν Βόλο γιὰ νὰ νοσηλεύσει τὸν γιο τῆς²² καὶ τὴν 1ῃ τοῦ Ἰουλίου – διὰ χειρὸς τοῦ μακρινοῦ συγγενῆ τῆς Νικολάκη Καρπέτη, ὅπως σημειώνεται στὸ υστερόγραφο – ἐξηγεῖ στὸν σύζυγό τῆς πῶς βρῆκε ἐκεῖ τὰ πράγματα καὶ ζητᾷ τὴ συνδρομὴ του:

Σεβαστέ μοι Συμβίε Πάτερ Οἰκονόμει!

Τὴν παροῦσαν μοὶ γράφω ἐμπιστευτικῶς καὶ μυστικᾶ ἀπὸ τὸν πάσχοντα υἱὸν μας Γεώργιον. Σὲ παρακαλῶ πολὺ παραπολὺ νὰ κάμῃς κάθε τρόπον καὶ διὰ πρώτης εὐκαιρίας μᾶς ἐξοικονομήσῃς καμιά πεντηκονταριά δραχμᾶς διότι ὑποφέρομεν καὶ στενοχωρούμεθα καὶ ὁ Γεωργάκης εὐρίσκεται εἰς κατάστασιν ὅχι τόσο ὑγιεινὴν καθότι καὶ διὰ τὴν μισθοδοσίαν του ἀκόμη δὲν ἤξεύρει, ἀν θὰ τοῦ δώσουν ὀλόκληρον τὸν μισθόν του, ἢ τὸν ἡμισυν, ἢ τὸ ἐν τρίτον.²³ Πληρώνει ἐνοίκιον διὰ

²⁰ Παγασαί 10.10.1891. Δὲν ἔχω δεῖ τὸ δημοσίευμα τῆς εφ. Πατρίς στὸ ὁποῖο ἀπαντοῦσε ὁ Δημητριάδης.

²¹ Ὁ Παπαδιαμάντης γνώριζε βέβαια ἤδη τὸν Γαβριηλίδη ἀλλὰ ἐργαζόταν τότε στὴν Εφημερίδα, ἐνῶ ὁ Μωραϊτίδης στὴν Ἀχρόπολιν. Στις 5 Αὐγούστου (επ. 272) ὁ Γεώργιος ἐρωτᾷ ἀν ὑπάρχει κάποια ἐνημέρωσῃ ἀπὸ τὸν Μωραϊτίδη. Σύμφωνα με τὴ σημείωσῃ τοῦ π. Ἀδαμαντίου στὴν επ. 275, ὁ Μωραϊτίδης ἐστειλε ἐπιστολὴ στὸν Γεώργιο στις 10.9.1889. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτῆ δὲν σώζεται, ἀλλὰ, δεδομένου ὅτι ὁ Γεώργιος ἐξέτισε ὀλόκληρη τὴν ἐξάμηνη ποινὴ, ἀντιλαμβάνομαστε ὅτι οἱ ἐνέργειες τοῦ Μωραϊτίδη δὲν εἶχαν τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα.

²² Επ. 267 / 17.6.1889: «Ἡ μήτηρ ἔφθασε χθὲς περὶ τὴν 4 μ.μ. ἔχουσα καλῶς».

²³ Στὴν επ. 270 τῆς 5ῆς Ἰουλίου ὁ Γεώργιος, ἀπαντώντας στὸν πατέρα του ποὺ ἔχει ζητήσῃ ἐξη-

τὸ δωμάτιον ὅπου διαμένομεν, συντηροῦμεν καὶ τὸν χωροφύλακα καὶ μὴν ἐρω-
τάτε τὰ βάσανά μας, εἶναι λοιπὸν μεγάλη ἀνάγκη, καὶ δι' αὐτὸ καταφεύγω εἰς Σέ
τὸν μόνον προστάτην μας. Τί νὰ κάμωμεν καὶ τί νὰ γίνῃ ἀφοῦ μᾶς εὗρε αὐτὸ τὸ
μεγάλο κακὸ πρέπει νὰ τὸ ἐξοικονομίσωμεν ὅθεν καὶ πάλιν σὲ παρακαλῶ πολὺ
νὰ κάμῃς κάθε τρόπον διὰ νὰ μὴ πάθῃ ὁ Γεωργάκης ἀπὸ τῆ στενοχωρία του πε-
ρισσότερον καὶ τότε ἀλοίμονον εἰς ἐμέ, τί νὰ κάμω, νὰ φύγω, δὲν ἤμπορῶ, διότι
οὔτε ἤμπορῶ νὰ τὸν ἀφίσω, ἀλλ' οὔτε αὐτὸς μ' ἀφίνει, τόσον πολὺ δειλὸς ἐκατή-
νησε, εἰς τὰς 5 καὶ 6 ἡμέρας μὲ δυσκολίαν κάμνει νὰ ἔβγῃ καὶ τέλος πάντων με-
γαλητέρα ἀνάγκη ἀπὸ αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλη, καὶ νὰ ἰδοῦμε πότε θὰ ἔλθῃ καὶ αὐτὴ
ἢ προκομένη ἢ χάρις. [...]²⁴

Το καλοκαίρι ὅμως περνά κι η πολυπόθητη χάρις δεν έρχεται. Η υγεία του Γεωργίου σταδιακά βελτιώνεται και κατά το τέλος του Αυγούστου ἢ τον Σεπτέμβριο η παπαδιά αναχωρεῖ για τη Σκιάθο.²⁵

Με τη λήξη της εξάμηνης ποινῆς ο Γεώργιος σπεύδει στην Πορταριά, απ' ὅπου ανακοινώνει στις 21 Οκτωβρίου (επ. 277): «Ἀπὸ τῆς παρελθούσης Δευτέρας εἶμαι ἐλεύθερος, τὸ ἐσπέρας δὲ τῆς ἰδίας ἡμέρας ἦλθον ἐνταῦθα».

Οι πληροφορίες μας για τη ζωή του Γεωργίου εἶναι ελλιπεῖς, καθὼς μικρὸ μέρος των γραμμάτων της οικογένειας ἔχει σωθεῖ. Γνωρίζουμε ὅτι η παραπάνω περιπέτεια δεν ἦταν η τελευταία συμφορὰ του: το 1892 καταδικάστηκε σε φυλάκιση 2 ετῶν καὶ 2½ μηνῶν για συμμετοχὴ σε λαθρεμπόριο καὶ στάση.²⁶ ἐνὼ το 1904 μετὰ ἀπὸ νευρικό κλονισμό ἀπολύθηκε ἀπὸ τὴν υπηρεσία του²⁷ καὶ πέθανε στη Σκιάθο ὕστερα ἀπὸ ἓνα μαρτυρικό ἔτος.²⁸

Σποραδικές πληροφορίες για τις πρώτες περιπέτειές του ἀντλούμε ἀπὸ τις σωζόμενες ἐπιστολές της δεκαετίας του 1870 καὶ των ἀρχῶν της δεκαετίας του 1880. Ἀπὸ τα τέλη ὅμως του 1882 μέχρι τὴν παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1889 η ἀπώλεια των οικογενειακῶν ἐπιστολῶν εἶναι ὀλοσχερῆς: ἀφήνουμε τον Γιώργο το 1882 στη Λάρισα (ἀγνοοῦμε γιατί βρισκόταν ἐκεῖ)²⁹ καὶ τον ξαναβρίσκουμε

γῆσις για τα οικονομικά, ἀποφεύγει να προσδιορίσει το ποσοστὸ του μισθοῦ που του παρακρατοῦν καὶ ἀποτρέπει τον ἱερέα ἀπὸ το να γράφει στον δήμαρχο: «Ὁ μισθὸς τοῦ δημογραμματεῦς εἶναι δραχ. 120 [...] Τώρα Σᾶς ἀφίω νὰ κρίνητε, ἐκ τοῦ ποσοῦ τούτου τί πρέπει νὰ λάβῃ ἐκεῖνος ὅπου μὲ ἀναπληροῖ [...] Ἀλλὰ πρὸς τί ὅλα αὐτὰ, καὶ ζητεῖτε πληροφορίας περὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ δήμου καὶ τοῦ ἄρχοντος τούτου; Μήπως φρονεῖτε ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι ἄλλοι νὰ μὲ συντηροῦν; Ὅ,τι κάμνουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι τὸ κάμνουν ἀπὸ μεγάλην εὐγένειαν ψυχῆς. Τῆς γενναϊότητος λοιπὸν τοιούτων ἀνθρώπων πρέπει νὰ καταχρώμεθα; Μὴν μεψιμοιεῖτε ἀπέναντι ψηλαφητῆς εὐεργεσίας».

²⁴ Επ. 268, *Αλληλογραφία*, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 203.

²⁵ Η Γκιουλῶ ἐπέστρεψε στη Σκιάθο μετὰξὺ 24.8.1889 καὶ 21.9.1889, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τις ἐπιστολές του Γεωργίου (επ. 274): «Γράφατέ μας περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, τί γίνεται, διότι ἐπιθυμῶ ἢ μήτηρ νὰ μάθῃ περὶ αὐτοῦ» καὶ επ. 275: «Ἀσπάζομαι τὴν δεξιάν σας καὶ τὴν τῆς μητρὸς».

²⁶ Βλ. Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου, «Σχόλια στην παπαδιαμαντική ἀλληλογραφία των ετῶν 1892-1893», *Μικροφιλολογικά* 47 (Ἀνοιξὴ 2020) 31-39.

²⁷ Βλ. επ. 201 / 13.2.1904 του Ἀλεξάνδρου πρὸς τον Γιάννη Βλαχογιάννη: «[...] Ὁ ἀδελφός μου, ὁ ἐν Πορταριά Δημογραμματεῦς, ἔπαθε τὰς φρένας, καὶ ἀνάρπαστος ἔγεινα, διὰ τηλεγραφήματος τοῦ προϊσταμένου του Δημάρχου, τὴν ἡμέραν Κυριακὴν τῆς Τυρινῆς, ὅπως ἔλθω νὰ φροντίσω δι' αὐτόν. Ἔχει πέντε παιδιὰ».

²⁸ Βλ. Α. Παπαδιαμάντης, «Νεκράνθεμα», *Ἀπαντα*, 4, 573-578.

²⁹ Βλ. επ. 148 / 10.11.1882 του Ἀλεξάνδρου πρὸς τον πατέρα του: «Ἐμαθον ὅτι ὁ ἀδελφός μου μετέβη εἰς Λάρισσαν. Γράφατέ μοι περὶ τούτου».

στις αρχές του 1889 δημογραμματέα στην Πορταριά, να φροντίζει παράλληλα για τη διεκπεραίωση εμπορικών και άλλων πατρικών υποθέσεων στον Βόλο.³⁰

Μια ένδειξη για τις κινήσεις του κατά το διάστημα που μεσολάβησε αντλούμε από μεταγενέστερη επιστολή του π. Αδαμαντίου προς τον οικονομικό επιθεωρητή Λ. Σταυράκη (επ. 246 / 9.7.1890), όπου ο ιερέας παραθέτει υστερόγραφο γράμματος που είχε στείλει ο Γιώργος από τη Λάρισα στις 3.4.1885, στο οποίο ενημέρωνε τον πατέρα του για τις πολιτικές πιέσεις που του είχαν ασκηθεί από τον εκεί Νομόρχη. Είναι άγνωστο αν ο Γιώργος διέμενε διαρκώς στη Λάρισα από το 1882 μέχρι το 1885. Πιθανότατα αγνοούμε σημαντικά επεισόδια της ζωής του, αφού ήδη το 1889 έγραφε στους γονείς του: «Μή στενοχωρείσθε λοιπόν και θά παρέλθη και αυτό τὸ κακόν, ὡς τόσα ἄλλα, ἅτινα ἀπὸ σειρᾶς ἤδη ἐτῶν ἐνέσκηψαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μου».³¹

Μεταξύ των κακών που είχαν ήδη ενσκήψει, δεινότατο πλήγμα ήταν – όπως με πληροφόρησε ο συνονόματος εγγονός του –³² ο θάνατος της πρώτης συζύγου του λίγους μήνες μετά τον γάμο τους στις Σέρρες. Ο εγγονός δεν γνώριζε το όνομα της γυναίκας ούτε τα καθήκαστα της ιστορίας, είχε όμως στην κατοχή του τη μοναδική γνωστή φωτογραφία του παππού του, στην οποία εικονίζεται το ζεύγος. Η φωτογραφία είναι τραβηγμένη τη δεκαετία του 1880 και αντίγραφό της – όπως με πληροφόρησε η κ. Αθηνά Παπαγεωργίου – υπάρχει στο Μουσείο Παπαδιαμάντη στη Σκιάθο. Εδώ δημοσιεύεται από το πρωτότυπο, με παραχώρηση της σημερινής κατόχου Μαρίας Παπαδιαμάντη, την οποία ευχαριστώ θερμά. Στο πίσω μέρος είναι τυπωμένο: «ΦΩΤΟΓΡΑΦΕΙΟΝ καὶ ΧΡΩΜΑΤΟΤΥΠΕΙΟΝ Γεωργ. Ἀποστολίδης ΕΝ ΣΕΡΡΑΙΣ».

³⁰ Βλ. επιστολές 254-259.

³¹ Επ. 261 / 28.4.1889, *Αλληλογραφία*, ό.π. (σημ. 1) σ. 199.

³² Ο γιος του Απόστολου Γιώργος Παπαδιαμάντης (14.11.1931-14.3.2022).

«Ο Οιδίπους» του Καβάφη – Το αίνιγμα της αποκήρυξης

Αφορμή για τούτο το άρθρο στάθηκε η παρατήρηση του Γ. Π. Σαββίδη ότι το ποίημα «Ο Οιδίπους» είναι ένα «ακόμη καλό ποίημα της ίδιας περιόδου», το οποίο «γράφτηκε το 1895, δημοσιεύτηκε το 1896, «and then discarded for complex reasons that are still a riddle».¹ Αυτό σημαίνει ότι το ποίημα, κατά την κριτική αποτίμηση του Σαββίδη, θα μπορούσε να ανήκει στα αναγνωρισμένα. Δύο επίσης σημαντικοί μελετητές του Καβάφη, ο Μαρωνίτης και ο Πιερής,² προτείνουν να διαβαστεί «Ο Οιδίπους» «ως πρόγραμμα Ποιητικής του αλεξανδρινού ποιητή, όσο ακόμη ψάχνει για να βρει τον ποιητικό του δρόμο» και ως «ο ενδεικτικότερος ποιητικός καρπός» αυτής της περιόδου, ο οποίος και σηματοδοτεί περισσότερο και από τα αναγνωρισμένα «Τείχη» (1896) και «Τα παράθυρα» (1897), τη στροφή του Καβάφη από τον εξωτερικό στον εσωτερικό χώρο. Η σημασία επομένως αυτού του ποιήματος είναι πολλαπλή, καθώς δεν αποτελεί μόνον έντονο αποτύπωμα της ποιητικής αναζήτησης του δημιουργού του αλλά και ποίημα που διαθέτει αρετές του ποιητικού λόγου.

Ωστόσο, «Ο Οιδίπους» απορρίπτεται από τον ποιητή – και τούτο για τον Σαββίδη, όπως είδαμε, συνιστά αίνιγμα. Εν είδει λοιπόν Σφίγγας, το αποκηρυγμένο ποίημα μάς υποβάλλει ερεθιστικά το ερώτημα της αποκήρυξής του. Τι άραγε θα μπορούσε να πει κανείς γι' αυτή την αποκήρυξη; Υπάρχουν τελικώς σταθερά καλλιτεχνικά όρια και ποιος είναι ο «συνοριοφύλακας» που επιτρέπει και πιστοποιεί την εγγραφή ενός έργου τέχνης στην καλλιτεχνική επικράτεια, τη στιγμή που το περιεχόμενο της έννοιας της ποίησης, όπως υποστηρίζει ο Γιάκομπσον, είναι «ασταθές και πρόσκαιρο»; Εκτός και αν θεωρήσουμε ότι όντως «Ο Οιδίπους» έπαψε να είναι «ενεργό» λογοτεχνικό κείμενο για τον δημιουργό του, γιατί ο ίδιος αντιλήφθηκε ότι το κείμενο στερείται τελικώς το *sui generis* στοιχείο του, την εμμενή δηλαδή ποιητικότητά του,³ η οποία είναι και η πεμπουσία ενός ποιητικού έργου, όπως αφήνει και ο ίδιος ο Καβάφης να εννοηθεί στο ΚΖ' σημείωμα *Ποιητικής και Ηθικής* του.⁴ Ο Αλεξανδρινός πάντως ορίζει ένα διπλό πλαίσιο, θα έλεγε κανείς, για το καλλιτεχνικό έργο, τόσο για τους αναγνώστες όσο και για τους δημιουργούς: από τη μια μας ενθαρρύνει, υποστηρίζοντας ότι «θα με καταλαμβάνουν το πληρέστερον, απ' τα όσα αρνήθηκα»⁵ και από την άλλη μας αποθαρρύνει, υποστηρίζοντας έναν μόλις χρόνο πριν από

¹ Βλ. Γ.Π. Σαββίδη, *Μικρά Καβαφικά Α'*, Αθήνα, Κριτική, 1985, σ. 367.

² Βλ. Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Διαλέξεις*, Αθήνα, Στιγμή, 1992, σ. 94. Επίσης, βλ. Μ. Πιερής, *Χώρος, Φως και Λόγος. Η διαλεκτική του «μέσα»- «έξω» στην ποίηση του Καβάφη*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1992, σσ. 95-99.

³ Βλ. Α. Καλοκαιρινός, *Γλωσσολογία και Ποιητική*, Αθήνα, Νήσος, 2010, σσ. 126-129.

⁴ Βλ. Γ.Π. Σαββίδη, *Κ. Π. Καβάφη: Ανέκδοτα Σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής*, Αθήνα, Ερμής, 2009, σσ. 51-52.

⁵ Βλ. Γ.Π. Σαββίδη, *ό.π.*, σ. 36.

τη γραφή του «Οιδίποδα» σε σχόλιά του για τις απόψεις του Ράσκιν σχετικά με τον καλλιτέχνη και τον επιστήμονα ότι «μεταξύ των ολίγων πραγμάτων τα οποία εμπορεί τις μετά θετικότητας να επιβεβαιώσει είναι ότι ουδείς είναι ικανός να είπη πού αρχίζει η καλλιτεχνία και προ πάντων πού τελειώνει».⁶

Ωστόσο, ο ίδιος ο Καβάφης μεταξύ άλλων θεμάτων στο ποίημά του «Ο Οιδίπους» ορίζει και πού αρχίζει και πού τελειώνει η καλλιτεχνία, η δική του τουλάχιστον καλλιτεχνία. Κρίνω λοιπόν σκόπιμο να παραθέσω το ποίημα όχι μόνο για να δούμε πώς ορίζει την αρχή και το τέλος της καλλιτεχνίας του, αλλά και για να έχουμε προ ομμάτων όλο το καλλιτεχνικό σώμα του ποιήματος ώστε οι όποιες αναγνωστικές σημάνσεις μας να έχουν τουλάχιστον ορατές τις αναφορές τους.

Ο Οιδίπους

Εγγραφή έπειτα από ανάγνωσιν της περιγραφής της ζωγραφιάς
«Ο Οιδίπους και η Σφιγξ» του Γουστάβου Μορό

Επάνω του η Σφιγξ είναι πεσμένη
με δόντια και με νύχια τεντωμένα
και μ' όλην της ζωής την αγριάδα.
Ο Οιδίπους έπεσε στην πρώτη ορμή της,
τον τρόμαξεν η πρώτη εμφάνισί της –
τέτοια μορφή και τέτοια ομιλία
δεν είχε φαντασθή ποτέ έως τότε.
Μα μ' όλο που ακουμπά τα δυο του πόδια
το τέρας στου Οιδίποδος το στήθος,
συνήλθε εκείνος γρήγορα – και διόλου
τώρα δεν την φοβάται πια, γιατί έχει
την λύσιν έτοιμη και θα νικήση.
Κι' όμως δεν χαιρείται γι' αυτήν την νίκη.
Το βλέμμα του μελαγχολία γεμάτο
την Σφιγγα δεν κυττάζει, βλέπει πέρα
τον δρόμο τον στενό που πάει στας Θήβας,
και που στον Κολωνό θ' αποτελειώσει.
Και καθαρά προαισθάνεται η ψυχή του
που η Σφιγξ εκεί θα τον μιλήση πάλι
με δυσκολότερα και πιο μεγάλα
αινίγματα που απάντησι δεν έχουν.

Ο Οιδίπους-Καβάφης λοιπόν, σύμφωνα και με τις αναγνωστικές προτάσεις των Πιερή και Μαρωνίτη, παρουσιάζεται να τρομάζει στην πρώτη εμφάνιση της νέας εκφραστικής του περιπέτειας, μια και δεν είχε ποτέ ως τότε φανταστεί τέτοια μορφή και τέτοια ομιλία και βλέπει συγχρόνως πέρα τον στενό δρόμο που πάει στας Θήβας και που στον Κολωνό θ' αποτελειώσει. Ο ποιητής φαίνεται να γνωρίζει την απαρχή και το τέλος της καλλιτεχνικής του πορείας· αυτό το τέλος που ορίζει όχι μόνον τη γνώση αλλά και την άγνοια του Καβάφη ονομάζεται Κολωνός, αφού εκεί η Σφιγξ θα τον μιλήση πάλι με δυσκολότερα και

⁶ Βλ. Γ. Πικρός, Κ.Π. Καβάφης, Πεζά, Μελέτες, Αποκηρυγμένα Ποιήματα, Αθήνα, Γιάννης Οικονόμου, σ. 248.

πιο μεγάλα αινίγματα που απάντησι δεν έχουν. Ο Αλεξανδρινός αναχωνεύει σε ποιητική δημιουργία το αναγνωστικό-εικαστικό ερέθισμά του, χωρίς να αγνοεί ασφαλώς το σοφόκλειο πρότυπο, «βλέποντας» ωστόσο, όπως σωστά επισημαίνει η Βασιλειάδη, «αποκλειστικά ένα τέρας εκεί που ο ζωγράφος εμφανώς σχεδιάζει μια τερατώδη γυναίκα».⁷

Υπό την έννοια αυτή, ο Καβάφης με το ποίημα διατυπώνει και δημοσιοποιεί (δημοσιεύει) το δικό του καλλιτεχνικό αίνιγμα. Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο Πολυχρονάκης, «για τους καλλιτέχνες στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, η Σφίγγα δεν ήταν ένα ακόμη έμβλημα του μυστηρίου αλλά το ίδιο το μυστήριο στην πιο απόλυτη μορφή του».⁸ Αν μάλιστα η χρονικά πλησιέστερη αναγνωστική πηγή του ποιήματος είναι τα σχόλια του Gustave Larroumet για τον πίνακα του Gustave Moreau, τότε ο Αλεξανδρινός ενθαρρύνεται στην αποτύπωση της ποιητικής έμπνευσής του και διαδρά με τη σήμανση του σχολιαστή ότι το αίνιγμα της Σφίγγας δεν είναι απλώς μια αφήγηση για τον Moreau όπως ήταν για τους κλασικούς ζωγράφους, αλλά το πρόβλημα που καλείται να λύσει κάθε ταξιδιώτης, κάθε Οιδίποδας ο οποίος επιτέλους είμαστε όλοι εμείς (OEdipe, c'est nous tous).⁹ Αυτή η συμβολική ταύτιση φαίνεται να ερεθίζει την ποιητική σκέψη του καθώς ο ίδιος ο Καβάφης αισθανόταν ένας ταξιδιώτης στους δρόμους της ποίησης αλλά και της ζωής. Αυτό το πρόβλημα λοιπόν δομεί με επαρκείς μάλιστα, παρά τη μετέπειτα αποκήρυξη, καλλιτεχνικούς όρους γράφοντας το εν λόγω ποίημα. Εξηγούμαι: το ποίημα είναι ανατρεπτικό και στη σύλληψη (γράφεται, δηλώνει ο ποιητής, έπειτα από ανάγνωση όχι των ομώνυμων τραγωδιών αλλά περιγραφής της ζωγραφιάς του Moreau¹⁰) και στην εκδοχή του μυθολογικού προτύπου¹¹ με κύριο εκφραστικό μέσο την καθαρή αντίθεση (μέσα-έξω) που δομεί την πρώιμη φάση της ποιητικής του αναζήτησης.¹² Συμβαίνει μάλιστα αυτή η αντίθεση να έχει έντονους οπτικούς όρους, στοιχείο που δεν έλκεται προφανώς μόνον από την ανάγνωση της περιγραφής του πίνακα του

⁷ Βλ. Μ. Βασιλειάδη, Ο Κ.Π. Καβάφης και η Λογοτεχνία της Παρακμής (Μορφές, Θέματα, Μοτίβα), μτφρ. Τ. Καραβία, Αθήνα, Gutenberg, 2018, σ. 63. Η Βασιλειάδη διαβάζει το ποίημα υπό την έννοια της ρήξης του Καβάφη με τους ποιητές της παρακμής, οι οποίοι φωτίζουν περισσότερο το μοτίβο της μοιραίας γυναίκας, καταδικάζοντας τον Οιδίποδα στην αφάνεια.

⁸ Βλ. Δ. Πολυχρονάκης, «Το σύμβολο της Σφίγγας. Σύμβολο συμβόλου» στο Επιστημονικό Συμπόσιο: Μυστικισμός και Τέχνη. Από το Θεοσοφισμό του 1900 στη «Νέα Εποχή». Εξάρσεις και Επιβιώσεις. (7 & 8 Δεκεμβρίου 2007), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 70.

⁹ Βλ. G. Larroumet, «Le symbolisme de Gustave Moreau», *Revue de Paris* Deuxieme Annee, Tome Cinquieme, Septembre-Octobre, σσ. 408-439. Επίσης, βλ. D. Haas, *Le problème religieux dans l'œuvre de Cavafy*, Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1996, σσ. 260, 376-377. Η Haas πιστεύει ότι πιθανότερη πηγή του ποιήματος είναι το άρθρο του Paul Leprieur «Gustave Moreau et son oeuvre», *L'Artiste*, Μάρτιος-Ιούνιος 1889.

¹⁰ Βλ. Ε. Κωσταρά, *Καβάφης και Αρχαίο Θέατρο*. Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή (Πανεπιστήμιο Πάτρας, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών) 2014, σ. 205, για τον αφινδιασμό του Καβάφη με τη δήλωση εν είδει μάλιστα επιγραφής ότι η πηγή του ποιήματος δεν είναι οι σοφόκλειες τραγωδίες για τον Οιδίποδα αλλά ένας ζωγραφικός πίνακας. Βλ. επίσης P. Jeffreys, *Reframing Decadence*. C. P. Cavafy Imaginary Portraits, Ithaca-London, Cornell University Press 2015, σσ. 19, 66, 68, για το ποίημα ως «έκφραση».

¹¹ Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Κ.Π. Καβάφης, Μελετήματα*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 52.

¹² Μ. Πιερός, ό.π., σ.155.

Moreau αλλά και από την ίδια την δραματική σύσταση και τραγωδιακή αποτύπωση του οιδιπόδειου μύθου.¹³

Η Πατρικίου ωστόσο θεωρεί πως «Ο Οιδίπους», όπως και άλλα που αντλούνται από την τραγωδία, δεν συνιστούν «σε καμιάν περίπτωση [...] επιτυχημένα ποιήματα», ειδικά δε αναφέρει ότι «η καβαφική ειρωνεία είναι ακόμα μακριά, οι τραγικές παραδοξότητες δεν έχουν ακόμη αγγίξει τον Καβάφη και, φυσικώς λόγω, το ποίημα αποτυγχάνει και εν τέλει αποκηρύσσεται».¹⁴ Αν όμως εστιάσουμε περισσότερο στο ποίημα «Ο Οιδίπους», η καβαφική ειρωνεία και οι τραγικές παραδοξότητες δεν απουσιάζουν, καθώς η ειρωνική γλώσσα, με τον τρόπο που την εξηγεί ο Βαγενάς, στην περίπτωση του αλεξανδρινού ποιητή «δημιουργεί αντιθέσεις καταστάσεων που [...] αποδεικνύουν ότι η ιδέα των ηρώων του για την πραγματικότητα είναι μια τραγική αυταπάτη».¹⁵ Αυτή η αυταπάτη δημιουργεί μελαγχολία στον Οιδίποδα-ποιητή που προαισθάνεται τα δυσκολότερα και πιο μεγάλα αναπάντητα αινίγματα. Πού αποτυγχάνει λοιπόν το ποίημα; Στην επιλογή του θέματος, στην τεχνική, στο εν γένει ποιητικό αποτέλεσμα που δεν έχει την ένταση που θα ήθελε ο Καβάφης; Ή μήπως ο αποκλεισμός του ποιήματος οφείλεται, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί και για άλλα «τραγικά» ποιήματα, στην αδυναμία θεματικής κατάταξής του και υποδοχής του στο corpus των 154 αναγνωρισμένων;¹⁶ Πόσο καλύτερα ποιήματα από τα αναγνωρισμένα είναι το ιλιαδογενές «Η κηδεία του Σαρπηδόνο» ή, για να προκαλέσω ακόμη περισσότερο, τα «τραγικά», αισχυλογενή κατά το μυθολογικό τους πρότυπο, ποιήματα όπως: η «Απιστία» ή «Τα βήματα»; Τι ώθησε τελικά τον Καβάφη στην αποκήρυξη ενός καλού ποιήματος σε σχέση έστω με τη μέση στάθμη των 154; Μήπως η τελική άρνηση του κλασικού ιδεώδους, το οποίο με μοναδικό τρόπο ενσάρκωνε ο Σοφοκλής;¹⁷

Η αλήθεια είναι ότι ούτε το πολύ καλύτερο από τον «Οιδίποδα» ποίημα που φέρει τον τίτλο: «Τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι»¹⁸ εντάσσεται στον κανόνα των καβαφικών ποιημάτων· παρέμεινε ανέκδοτο, και μάλιστα «unjustly», όπως σημειώνει ο Σαββίδης.¹⁹ Τουλάχιστον αυτό δεν αποκηρύχτηκε ρητώς.

Ωστόσο, ο αρχαίος τραγωδός λαμβάνει τα ποιητικά εύσημα του Αλεξανδρινού για τους καλούς στίχους του (βλ. το ποίημα «Η αρχαία τραγωδία»). Μήπως

¹³ Δ. Ε. Περοδασκαλάκης, 2012. *Σοφοκλής. Τραγικό θέαμα και Ανθρώπινο Πάθος*, Αθήνα, Gutenberg, 20212, σσ. 57-88.

¹⁴ Βλ. Ε. Πατρικίου, «Τα τραγικά ποιήματα του Καβάφη ως ασκήσεις θεατρικού ύφους. Δοκίμιο για την καταγωγή της καβαφικής θεατρικότητας», *Παράβασις* 5 (2002) 273-294.

¹⁵ Ν. Βαγενάς. «Η ειρωνική γλώσσα», στον συλλογικό τόμο *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη* (επιμ. Μιχάλης Πιερής), Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1994, σ. 353.

¹⁶ Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, ό.π., σ. 138, για τα δύο αισχυλικά ποιήματα «Ναυμαχία» και «Όταν ο Φύλαξ είδε το Φως», τα οποία και αποκλείστηκαν στα *Ανέκδοτα*. Επίσης, βλ. Ε. Κωσταρά, *Καβάφης και Αρχαίο Θέατρο*, ό.π., σσ. 508-509, για τη στάση του Καβάφη απέναντι στα σχετικά με το αρχαίο θέατρο ποιήματά του.

¹⁷ Βλ. Πατρικίου, ό.π., σ. 280.

¹⁸ Βλ. Δ. Ε. Περοδασκαλάκης, «Ανάγνωση και παρανάγνωση. Η περίπτωση του καβαφικού ποιήματος»: «Τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι», *Μικροφιλολογικά* 35 (άνοιξη 2014) 23-27.

¹⁹ Βλ. Σαββίδης 1985, ό.π., σ. 366.

ο Καβάφης λοιπόν επί της ουσίας αποκηρύσσει όχι το κλασικό ιδεώδες ούτε ασφαλώς τον υψηλό ποιητή Σοφοκλή αλλά τον σύγχρονό του στην Ευρώπη και την Ελλάδα κλασικιστικό, ακαδημαϊκό, ρομαντικό και φρουδικό τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται κατά τα τέλη του 19ου αιώνα ο τραγικός, ιδιαίτερα ο σοφόκλειος και δη ο οιδιπόδειος μύθος, ρεύμα για το οποίο συνειδητοποιεί αργότερα ο ίδιος ο ποιητής ότι διαπέρασε και επισκίασε ως «μόδα» και τη δική του οιδιπόδεια σύλληψη με αφορμή τη διαμεσολαβημένη μάλιστα μετεγγραφή της ζωγραφικής απεικόνισης του Moreau;²⁰ Αν μάλιστα το ποίημα «Η αρχαία τραγωδία» αποτελεί, όπως υποστηρίζει η Αθανασοπούλου, «ένα στοχασμό γύρω από τους όρους πρόσληψης του αρχαίου δράματος από τον ευρωπαϊκό, μα και τον ελληνικό 19ο αιώνα, διά της παράστασης»,²¹ γιατί να μην δεχτούμε επίσης ότι και «Ο Οιδίπους» συνιστά πρόσθετο προβληματισμό του Καβάφη για τις σύγχρονες με την εποχή του εικαστικές διασκευές του αρχέτυπου μύθου με τη Σφίγγα, οι οποίες φαίνεται ότι ερέθισαν μεν το πνεύμα του αλλά δεν ευδοκίμησαν τελικώς ποιητικά. Εξάλλου, ο ποιητής κρατά «αποστάσεις από τη ζωγραφική πηγή της έμπνευσής του»,²² θα πρόσθετα ωστόσο όχι από την αναγνωστική πηγή, όπως αυτή συνίσταται στο άρθρο του Gustave Larroumet, η οποία και υποβάλλει – θυμίζω – το σχήμα της εξίσωσης: *OEdipe, c'est nous tous*.

Εκτός και αν υποθέσουμε ότι η αποκήρυξη αυτού του ποιήματος έχει άλλη ανάγνωση· «Ο Οιδίπους» παραμένει δημοσιευμένος όσο ο Καβάφης πράγματι αισθάνεται ότι δεν μπορεί να απαντήσει το προσωπικό του ποιητικό αίνιγμα. Το ποίημα «Το πρώτο σκαλί» γραμμένο την ίδια περίοδο (1895) δηλώνει αυτήν την πάλη του ποιητή με την ίδια την τέχνη του, τις απογοητεύσεις του αλλά και το πάθος του να συνεχίσει. Το αίνιγμα της ποίησης συνιστά τους όρους του πεπρωμένου του, από το οποίο δεν μπορεί να ξεφύγει. Το ζητούμενο επομένως του Καβάφη είναι οι απαντήσεις σε αυτό το αίνιγμα που διαβαθμίζεται μετά τις πρώτες επιτυχείς ποιητικές του απόπειρες. Υπό το πρίσμα αυτής της διαβάθμισης, ο Πιερής συσχετίζει το εν λόγω ποίημα με την καλλιτεχνική αναζήτηση του Καβάφη· τα στάδια στην πορεία του Οιδίποδα δεν είναι παρά τα στάδια του Καβάφη.²³ Η διαβάθμιση της ποιητικής τέχνης όπως την οραματίζεται ο Αλεξανδρινός, τον γεμίζει με μελαγχολία, σοφή έστω. Όταν όμως ο ποιητής – και τούτο συνιστά τη δική μας υπόθεση – διαισθάνεται ότι βρίσκει τη λύση του ποιητικού του αινίγματος, καθώς πορεύεται στον δρόμο «ενός ιδιότυπου οραματικού ρεαλισμού (1900/3-1933)»,²⁴ τότε το αίνιγμα αυτό αποσύρεται, ακυρώνεται, αποκηρύσσεται δηλαδή μαζί με την ποιητική του αποτύπωση. Ο Κα-

²⁰ Βλ. C. Segal, *Οιδίπους Τύραννος. Τραγικός ηρωισμός και τα όρια της γνώσης* (μτφρ. Ε.Δ. Μακρυγιάννη, Ι. - Θ. Α. Παπαδημητρίου), Αθήνα, Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, 2001, σσ. 206-221, για την πρόσληψη του οιδιπόδειου μύθου τον 19ο και 20ό αιώνα.

²¹ Βλ. Μ. Αθανασοπούλου, *Κ.Π. Καβάφης, Τα θεατρικά ποιήματα*, Αθήνα, Κριτική, 2014, ειδικά το κεφ. 4: Οι νεότεροι κριτικοί για τη σχέση του Καβάφη με το θέατρο. «Η αρχαία τραγωδία».

²² Βλ. Μ. Βασιλειάδη, ό.π., σ. 66.

²³ Βλ. Πιερής 1992, ό.π. σσ. 96-99.

²⁴ Βλ. Πιερής, ό.π. σ. 15.

βάφης έχει αντιληφθεί τι μπορεί να κομίσει στην τέχνη, και τούτο το ομολογεί περιτράνως αργότερα («Εκόμισα εις την τέχνην», 1921).

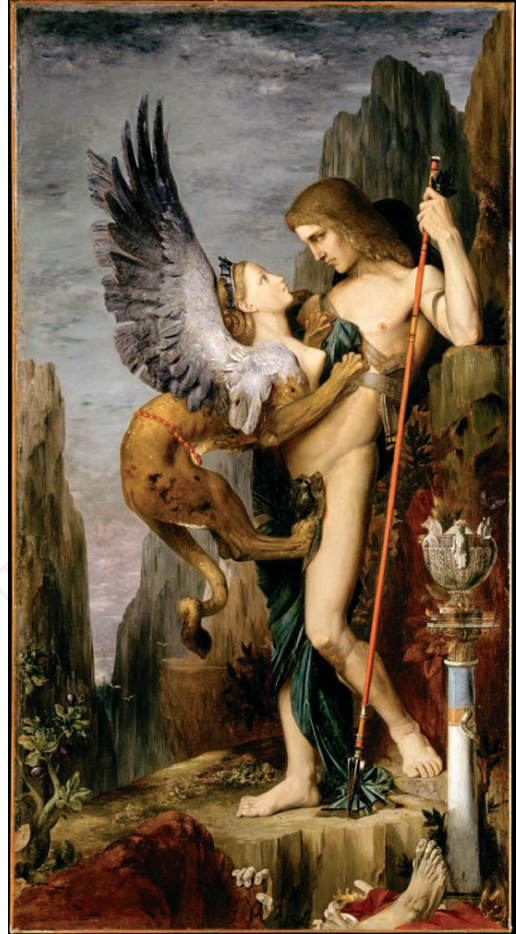
Με την έννοια αυτή, δεν υπάρχει πια λόγος «Ο Οιδίπους» να δημοσιοποιεί ένα αίνιγμα που ο ποιητής έχει αρχίσει να επιλύει. Θα ήταν αναντιστοιχία επομένως, για να χρησιμοποιήσω τους καβαφικούς όρους από το ΚΑ' σημείωμα ποιητικής και ηθικής (με χρονολογία 11.7.1908) ανάμεσα στην αρχική εντύπωση που συλλαμβάνει και ποιεί ένα καλό, ζωηρό και ειλικρινές ποίημα και στην εξέλιξη του πράγματος ή του ατόμου που διέγειρε την εντύπωση. Παραθέτω επακριβώς από το εν λόγω σημείωμα:

«Η εντύπωση εκείνη – ως εκ της παρεμβάσεως άλλων περιστάσεων αγνοουμένων πριν, ή ως εκ της εξελίξεως του πράγματος ή του ατόμου του [[προσκαλες]] διεγείραντος αυτήν-φαίνεται μπόσικη [[,]]/και /γελούα. [[Αναγκαστικώς]] Έτσι σε φαίνεται και το ποίημά της τώρα. Δεν ξέρω όμως αν είναι σωστό αυτό. Γιατί να μεταφέρω το ποίημα έξω από την ατμόσφαιρα του 1904 στην ατμόσφαιρα του 1908; [...]».²⁵

Γιατί λοιπόν ο εξελιγμένος πια ποιητικά Καβάφης να μεταφέρει το ποίημα έξω από την ατμόσφαιρα του χρονικού ανύσματος της πρώτης εντύπωσης-γραφής (1895) και δημοσίευσής του (1896), «αναγνωρίζοντάς» το, αφού έχει περάσει καιρός από αυτήν την εντύπωση;

Ο ποιητής φαίνεται λοιπόν να έχει λύσει μέσα του, παρά τις επιφυλάξεις που ακόμη διατηρεί, την προβληματική σχέση του αρχικού ποιητικού εναύσματος με το τελικό ποιητικό αποτέλεσμα, όπως αυτό παρουσιάζεται στο ποίημα «Ο Οιδίπους». Με άλλα λόγια, δεν τον ικανοποίησε, προϊόντος του χρόνου, η ποιητική μεταγραφή των σχολίων που διάβασε για τον πίνακα του Moreau. Τη θεώρησε ίσως πρωτοβάθμια και ατελή.

Ο χρόνος εξάλλου, όπως εξηγεί ο Πολυχρονάκης, είναι μείζον μέγεθος στην

²⁵ Βλ. Σαββίδης 2009, ό.π. σ. 44.

ποιητική εμπειρία, θεωρία και πράξη του Καβάφη, που αισθανόταν και δήλωνε ποιητής του γήρατος.²⁶ Εντός του χρόνου επομένως σημειώνονται: και η σύλληψη του ποιητικού ερεθίσματος και η μορφοποίησή του σε καλλιτεχνικό δημιουργήμα και τελικώς η κριτική αποτίμηση του δημιουργήματος από τον ίδιο τον δημιουργό, ο οποίος φαίνεται έτσι ότι μεταπίπτει βαθμιαία από τη μανική έκσταση στη λογική απόσταση, αποστασιοποίηση από το ίδιο το έργο του. Το «δεν ξέρω» ωστόσο του Καβάφη από το ΚΑ' σημείωμα ποιητικής και ηθικής αφήνει μισή την αλήθεια και ανοιχτό κάθε ενδεχόμενο, τουλάχιστον για τον αναγνώστη σε ό,τι αφορά το ποίημα «Ο Οιδίπους», αφού για τον δημιουργό η αποκήρυξη είναι οριστική. Συνεπώς ο ξυνών (= σύντροφος) χρόνος, για να θυμηθούμε τον σοφόκλειο Οιδίποδα, διδάσκει τον ποιητή Καβάφη για τη σχέση του με τα ως τότε ποιητικά παθήματα-δρώμενά του. Μια σχέση που έχει ως όριο την Αθήνα, η οποία συνιστά για τον Καβάφη της περιόδου εκείνης (1891), κατά τη διατύπωση του Σαββίδη, «των Ιδεών την Πόλη»,²⁷ στην οποία και εδραϊώνεται η φήμη του κατά τη δεκαετία 1891-1902.²⁸

Με αυτήν την πόλη, κατά δήλωση γραπτή του Αλεξανδρινού το 1930, «για να δυναμώσει, για να στερεωθεί η διανοητική ζωή των Αιγυπτιακών είναι καλόν να επιδιώκεται στενή πνευματική επαφή».²⁹ Πράγματι λίγο αργότερα από τη δημοσίευση του «Οιδίποδος» (1896), η Αθήνα υποδέχεται τον Καβάφη ως ποιητή σε δύο διαδοχικά ταξίδια του, το 1901 και το 1903, οπότε και δημοσιεύεται το «ιστορικό άρθρο του Ξενοπούλου στα Παναθήναια».³⁰ Ο ποιητής Καβάφης (= Οιδίπους) λοιπόν μπορεί να γίνεται δεκτός στον «Κολωνό» όμως τα αινίγματα από εκεί και μετά γίνονται «δυσκολώτερα και πιο μεγάλα». Το ποίημα επομένως «Ο Οιδίπους», που θα μπορούσε να ανήκει στα αναγνωρισμένα, αποκηρύσσεται συντηρώντας ειρωνικά το αίνιγμα της αποκήρυξής του και τη σοφή μελαγχολία μιας πρώτης νίκης, αλλά για τον ποιητή το αίνιγμα της ζωής και της τέχνης, δηλαδή του εαυτού, παραμένει αναπάντητο. Και αυτό το αίνιγμα το κρατά εναλλακτικά, εξακολουθητικά και αναγνωρισμένα με το ποίημα «Πόλις», που γράφτηκε έναν χρόνο πριν από τον «Οιδίποδα». Η ομολογία του ότι «δεν έχει πλοίο για σε, δεν έχει οδό» από το ποίημα «Πόλις» συνιστά υπό την έννοια αυτή ειρωνική αντήχηση του ακροτελεύτιου «οιδιπόδειου» στίχου: «αινίγματα που απάντηση δεν έχουν», σε μια «πόλη» που του «τρώει τα σωθικά», κατά τη διατύπωση του Εγγονόπουλου στο ποίημά του «Σύντομος βιογραφία του ποιητού Κωνσταντίνου Καβάφη (και του καθενός μας άλλωστε)».

²⁶ Βλ. Δ. Πολυχρονάκης, «Ο θεωρητικός λόγος του Καβάφη για την ποίηση» από τον κύκλο διαλέξεων που οργάνωσε για το έτος Καβάφη (2013) η Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών και το Τμήμα Φιλολογίας του Παν/μίου Κρήτης στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Διαδικτυακή πηγή: <https://www.youtube.com/watch?v=uH6yqmgG1Fo>

²⁷ Βλ. Γ. Π. Σαββίδη, *Οι καβαφικές εκδόσεις (1891-1932)*, Αθήνα, Ίκαρος, 2019, σ. 117, επίσης σχόλιο 38.

²⁸ Βλ. Σαββίδη 2009, ό.π., σσ. 15-16.

²⁹ Βλ. Σαββίδη 1991, ό.π., σ. 156, σχόλιο 26.

³⁰ Βλ. Πιερός 1992, ό.π., σ. 103.

Για τον καβαφογενή «Αδριανό» του Πέτρου Μάγνη. Και λίγα για τον Ροβέρτο Κάμπο

Όπως είναι γνωστό, τον Δεκέμβριο του 1911, λίγο προτού κυκλοφορήσει το αντικαβαφικό δημοσίευμα του Ροβέρτου Κάμπου (1912), εμφανίζεται στο αλεξανδρινό περιοδικό *Νέα Ζωή* ένα πρώιμο καβαφογενές ποίημα με την υπογραφή του Πέτρου Μάγνη, το οποίο, μάλιστα, είναι αφιερωμένο στον Κ. Π. Καβάφη:

Αδριανός

Του Κ. Π. Καβάφη

Και είπεν ο Αδριανός (Ρωμαίος αυτοκράτωρ
ο του Τραϊανού): «Κατάρα στις γυναίκες·
ο νους των και ο λογισμός πώς να γελάνε
τους άνδρας πάντα είναι. Όσο διά το κάλλος,
νά ο Αντίνοος (εκ Βιθυνίας τής υπέρ τον Σαγγάριον
έφηβος)· και στου κορμιού τις γραμμωσές,
και στου μυαλού τη λάμψη, και στων ερώτων
τους τρελούς οργιασμούς, ασυναγώνιστος.
Ύστερα και βοηθός είναι καλός
και σύμβουλος και φίλος πιο πιστός.»¹

Το ποίημα αυτό, χάρη ίσως και στην αφιέρωσή του, είχε προσληφθεί από νωρίς ως *τιμητική μίμηση* της καβαφικής ποίησης. Φαίνεται, ωστόσο, πως ο Μάγνης δεν απέβλεπε να τιμήσει τον Καβάφη, αλλά να τον πειράξει και να τον ειρωνευτεί μιμούμενος και παρωδώντας προσφιλείς καβαφικές τεχνικές (λ.χ. το ιστορικό, «ιστοριογενές» ή «ιστορικοφανές» προσωπείο),² τη γλώσσα και κυρίως την ομοφυλοφιλική θεματική των ποιημάτων του, πρώτη φορά τόσο τολμηρά διατυπωμένη, με «διακείμενη» την πασίγνωστη ερωτική σχέση του αυτοκράτορα Αδριανού με τον πανέμορφο έφηβο Αντίνοο.

Ο Μάγνης, για να ενδυναμώσει τις ειρωνικές αιχμές του, προβάλλει όχι μόνο το σωματικό κάλλος του εφήβου αλλά και έναν σαφή αιχμηρότατο μισογυνισμό. Τόσο τα ομοερωτικά όσο και τα μισογυνικά στοιχεία είναι ξεκάθαρα και έντονα. Ο ωραίος έφηβος είναι και σύμβουλος και πιστός φίλος, αλλά και ακραία έκδοτος στην ηδονή, ενώ οι γυναίκες αναθεματίζονται καθώς θεωρούνται σταθερά άπιστες και ξεγελούν τους άντρες. Το ποίημα ενδέχεται να προσλαμβάνει και κοινωνικοπολιτική διάσταση: ο Μάγνης, μιμούμενος τον ειρωνικό Καβάφη άλλων ποιημάτων, στοχοποιεί όχι μόνο την ποιητική γραφή του αλλά και τον

¹ Πέτρος Μάγνης, «Αδριανός», *Νέα Ζωή*, τ. 8, τχ. 2 (Δεκ. 1911) 79· *Γράμματα* 9-10 (Οκτ.-Νοέμβρ. 1911) 330.

² Για το αφηγηματικό προσωπείο στην καβαφική ποίηση βλ. Κ. Κωστίου, ...ως όνομα φίλον. Η συγκρότηση και η λειτουργία του προσωπείου στην ποίηση του Κ. Π. Καβάφη, Αθήνα, «Νεφέλη», 2022.

τρόπο ζωής του, ενώ συνδέει υποδόρια τον θεωρούμενο ως «φιλέλληνα», αλλά πάντως Ρωμαίο ως το κόκαλο, και απλώς ωφελμιστή «επισκέπτη» του ελληνισμού, Αδριανό με τον Καβάφη.

Ο «Αδριανός» θα μπορούσε να διαβαστεί, εν μέρει, και ως παρωδία του καβαφικού ποιήματος «Τα επικίνδυνα», που είχε δημοσιευτεί έναν μήνα νωρίτερα, επίσης στη *Νέα Ζωή*, ενώ στη συνέχεια αναδημοσιεύτηκε με ευνοϊκό σχόλιο στα *Γράμματα* και φαίνεται ότι λειτούργησε ως αφορμή για τη μίμηση του Μάγνη.³ Μεταφέρουμε εδώ και το καβαφικό ποίημα:

Τα επικίνδυνα

Είπε ο Μυρτιάς (Σύρος σπουδαστής
στην Αλεξάνδρεια· επί βασιλείας
αυγούστου Κώνσταντος και αυγούστου Κωνσταντίου·
εν μέρει εθνικός, κ' εν μέρει χριστιανίζων)·
«Δυναμωμένος με θεωρία και μελέτη,
εγώ τα πάθη μου δεν θα φοβούμαι σα δειλός.
Το σώμα μου στες ηδονές θα δώσω,
στες απολαύσεις τες ονειρεμένες,
στες τολμηρότερες ερωτικές επιθυμίες,
στες λάγνες του αίματός μου ορμές, χωρίς
κανέναν φόβο, γιατί όταν θέλω –
και θα 'χω θέληση, δυναμωμένος
ως θα 'μαι με θεωρία και μελέτη
– στες κρίσιμες στιγμές θα ξαναβρίσκω
το πνεύμα μου, σαν πριν, ασκητικό.»

Στα δύο ποιήματα μπορούμε να διακρίνουμε λεκτικές και θεματικές αναλογίες, αλλά και τις απαραίτητες αποκλίσεις και αποστάσεις που χρειάζονται για να λειτουργήσει η παρωδία: Κεντρικοί ήρωες είναι δύο νεαρά πρόσωπα που ζουν ή αποφασίζουν να ζήσουν μια έντονη ηδονική ζωή: ο σπουδαστής Μυρτιάς, μάλλον φανταστικό πρόσωπο, που διαμένει στην Αλεξάνδρεια κατά το α' μισό του 4ου αι. μ.Χ., και ο εραστής του ρωμαίου αυτοκράτορα Αδριανού και ιστορικά μαρτυρημένος έφηβος Αντίνοος, που επίσης έζησε κυρίως στην Αλεξάνδρεια (III-περ. 130 μ.Χ.), όπου πέθανε, κατά μία μάλιστα εκδοχή, δολοφονημένος (πνιγμένος) με συμμετοχή στο έγκλημα της συζύγου του Αδριανού. Στη μίμηση του Μάγνη προβάλλεται ρητά ο ομοφυλοφιλικός έρωτας, ενώ στα «Επικίνδυνα» υπονοείται, με εκφράσεις όπως «πάθη», «τολμηρότερες ερωτικές επιθυμίες», «λάγνες του αίματός μου ορμές» κτλ. Ο καβαφικός Μυρτιάς παρουσιάζεται ως ο «εγκιβωτισμένος», σε αναφορικό σχόλιο, ομιλητής του ποιήματος, ενώ ο Αντίνοος είναι πρόσωπο που σκιαγραφείται μέσα από το «εγκιβωτισμένο», και πάλι σε αναφορικό σχόλιο, λεκτικό εγκώμιο του εραστή του.

Ο Καβάφης θα διάβασε σίγουρα τον «Αδριανό» στη *Νέα Ζωή*, με την οποία

³ Κ. Π. Καβάφης, «Τα επικίνδυνα», *Νέα Ζωή*, τ. 7, τχ. 1 (Νοέμβρ. 1911) 28. Κατά τον Γ. Π. Σαββίδη, είναι «το πρώτο από τα σχετικώς “τολμηρά” του ποιήματα»: *Μικρά καβαφικά*, τ. 2, Αθήνα, Ερμής, 1987, σ. 95.

συνεργαζόταν και ο ίδιος, και θα αντιλήφθηκε τις λανθάνουσες αλλά ορατές ειρωνικές μα και «πολεμικές», ίσως, αιχμές του. Από την άλλη, θα τον ικανοποίησε το γεγονός ότι ένας νεότερος ποιητής (31-32 ετών τότε) εμφανιζόταν ως μιμητής του. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο «Αδριανός» συμπεριλήφθηκε στο καβαφικό αφιέρωμα του αθηναϊκού περιοδικού *Νέα Τέχνη* (1924, σ. 118), μαζί με άλλα τρία ποιήματα γραμμένα «με τον τρόπο του Καβάφη», τα «Εις τύριον ζωγράφον» του Τ. Κ. Παπατσώνη και «Στο γαλανό της αττικής ημέρας» και «Μνήμη φθινοπώρου» του Α. Δρίβα. Δεν γνωρίζουμε αν ο Μ. Βαϊάνος ζήτησε και την άποψη του Π. Μάγνη για τη συμπερίληψη του κειμένου του στο αφιερωματικό αυτό τεύχος και αν ο τελευταίος προτίμησε να δώσει τον «Αδριανό» του παρά να διατυπώσει ευθέως την άποψή του. Πάντως στο Αφιέρωμα ως πηγή του ποιήματος δηλώνεται λανθασμένα το αλεξανδρινό περιοδικό *Γράμματα*, όχι η *Νέα Ζωή*. Το πιθανότερο είναι ότι κάποιος από τον φιλοκαβαφικό κύκλο έστειλε το κείμενο αυτό στο αθηναϊκό περιοδικό, για να δείξει την καβαφική επίδραση στους νέους και όχι για να υποτιμήσει τον αλεξανδρινό ποιητή. Αραγε ο Καβάφης γνώριζε ότι η μίμηση αυτή προοριζόταν να περιληφθεί στο τιμητικό αφιέρωμα; Δεν έχουμε τέτοια πληροφόρηση (π.χ. από την αλληλογραφία Καβάφη και Βαϊάνου). Πάντως ο «Αδριανός» δεν περιλήφθηκε σε καμιά από τις ποιητικές συλλογές του Μάγνη στα *Άπαντά* του ενσωματώθηκε αργότερα (1957). Πιο πρόσφατα ανθολογήθηκε από τον Δ. Δασκαλόπουλο στα *Ελληνικά καβαφογενή ποιήματα (1909-2001)* (2003).

Απ' όσο γνωρίζουμε, ο Καβάφης δεν αξιοποίησε στην ποίησή του την ερωτική μορφή του Αντίνοου, ούτε αναφέρθηκε σ' αυτόν σε άλλα κείμενά του. Ωστόσο η κριτική συνέδεσε τους καβαφικούς ερωτικούς ήρωες με τον Αντίνοο.⁴ Ταίριαζει να αναφερθεί εδώ και μια σχετική, ίσως όχι τόσο πειστική, μαρτυρία του Πήλιου Ζάγγρα [Απόστολου Γ. Κωνσταντινίδη], (αδελφού του Μάγνη, βλ. και παρακάτω), σύμφωνα με την οποία «ο Καβάφης ωμολόγησεν ότι ευχαρίστως θα υπέγραφε το ποίημα του ιδρυτού του *Σεραπίου* υπό την επιγραφήν “Αδριανός”».⁵ Βέβαια, ο Ζάγγρας δίνει τα πράγματα από μια δική του σκοπιά. Ακόμη και αν ο Καβάφης είπε κάτι τέτοιο χαριτολογώντας ή με ένα ειρωνικό μειδίαμα, δεν σημαίνει ότι ο ίδιος εννοούσε όσα έλεγε ή ότι εκτιμούσε την ποίηση του Μάγνη, έστω και αν κολακεύτηκε από το γεγονός ότι ένας Αιγυπτιώτης (ο οποίος μάλιστα ταυτιζόταν ή συνδεόταν με τον Ροβέρτο Κάμπο) δοκίμαζε να μιμηθεί την ποίησή του.⁶ Εκτός αν ο ποιητής εννοούσε ότι δεν θα δίσταζε πια να υπογράψει ύστερα από το 1911 ένα τέτοιο ποίημα, εμφανώς ομοερωτικό.

Θα ήταν καλά να ξαναδούμε κάποια στιγμή τη σχέση του Μάγνη με τον Καβάφη, με βάση τα *Αρχιλόχεια* του πρώτου και αξιοποιώντας λογής δημοσιεύματα και αρχειακό υλικό, αλλά και την πιθανή εμπλοκή του στο αντικαβαφικό δημο-

⁴ Βλ. και Ελ. Λαδιά, *Άρθρα για την καβαφική ποίηση*, Αθήνα, «Αρμός», ³2016, σσ. 9-13.

⁵ Η μαρτυρία αυτή σώζεται στο δημοσίευμα του Δ. Ν. Παντελοδήμου «Ο συγγραφέας της πρώτης αντικαβαφικής κριτικής στην Αλεξάνδρεια. Μια αποκαλυπτική μελέτη», *Λογοτεχνικά Χρονικά* 3 (Φεβρ.-Ιούλ. 1971) 379, σημ. 25.

⁶ Ας σημειωθεί εδώ ότι στα κατάλοιπα της βιβλιοθήκης Καβάφη περιλαμβάνεται μόνο μία ποιητική συλλογή του Μάγνη, τα *Αρχιλόχεια* (1933), και μάλιστα ότι το αντίτυπο αυτό παρέμεινε άκοπο (ίσως, βέβαια, και λόγω της επιδείνωσης της υγείας του Καβάφη). Βλ. Μ. Καραμπίνη-Ιατρού, *Η βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη*, Αθήνα, «Ερμής», 2003, σ. 31.

σίευμα του 1912. Προς το παρόν περιοριζόμαστε να σημειώσουμε τα παρακάτω:

Ο Πέτρος Μάγνης [Κώστας Γ. Κωνσταντινίδης, 1880-1953], με καταγωγή από τη Ζαγορά του Πηλίου, εγκαταστάθηκε το 1903 στην Αίγυπτο, όπου έζησε ως το τέλος της ζωής του. Τον Ιανουάριο του 1909 πρωτοστάτησε στην ίδρυση του σημαντικού λογοτεχνικού περιοδικού *Σεράπιον*, που κυκλοφόρησε στην Αλεξάνδρεια από τον Ιανουάριο του 1909 ως τον Ιανουάριο του 1910. Στην εκδοτική ομάδα του περιοδικού συμμετείχαν και οι Πήλιος Ζάγρας, Χρίστος Ζερβός, Άριστος Μαξούρης, Κώστας Τσαγκαράδας, Δημήτρης Χρυσάνθης, αρχικά και ο Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος, ο οποίος αποχώρησε ύστερα από το τρίτο τεύχος, εκφράζοντας τη διαφωνία του για ορισμένες επιλογές της εκδοτικής ομάδας (λ.χ. για τη δημοσίευση ενός θεατρικού κειμένου του Δ. Π. Ταγκόπουλου).⁷ Όπως συνέβη ύστερα από δύο χρόνια με τους συντελεστές του περιοδικού *Γράμματα*, η βασική ομάδα του *Σεραπίου* δεν έβλεπε με καλό μάτι τις επιλογές της *Νέας Ζωής*, αφού ήθελε μια πιο ριζοσπαστική γραμμή σε θέματα γλώσσας αλλά και γενικότερα. Το εκδοτικό πρόγραμμα του *Σεραπίου* συνοψίζεται εξαρχής με τα παρακάτω: «Ελευθερία ιδεών και γλώσσας. Πρωτοτυπία, αρμονία, ωραιότητα. Ύλη καθαρώς λογοτεχνική». Ωστόσο, το 1911, όταν δεν υπήρχε πια το *Σεράπιον*, ο Μάγνης επιστρέφει πρόσκαιρα στη συντακτική επιτροπή της *Νέας Ζωής*.⁸

Στα δεκατρία τεύχη του *Σεραπίου* δεν υπάρχει καμιά συνεργασία του Καβάφη· μάλλον δεν προσκλήθηκε να συνεργαστεί, αφού η εκδοτική ομάδα δεν θα συμφωνούσε με την ιδιόμορφη γλώσσα ή και με τη θεματική των ποιημάτων του (ειδικά ο Μάγνης προτιμούσε, τότε, τις συνεργασίες του Σ. Σίπη και του Δ. Π. Ταγκόπουλου). Στο περιοδικό δεν υπάρχει κάποιο σχόλιο για την καβαφική ποίηση, παρά μόνο μια φευγαλέα αναφορά σε άρθρο του καλού κριτικού Χρίστου Ζερβού για τον Λάμπρο Πορφύρα: «Η τέχνη του Πορφύρα δεν έχει μήτε τον μποβαρισμό του Καβάφη μήτε την αντιφεγγιά των ξωτικών συμβόλων που ζούνε μέσα σε πολλούς στίχους του Γρυπάρη. Είναι κάτι, πώς να το πω, ολοδικό του, αν και πολλές φορές ο σκοπός του τραγουδιού του ταιριάζει με το σκοπό που παίζει η παρθενικιά άρπα του Albert Samain.»⁹ Αν και δεν διακρίνεται αξιολογική κρίση στην αναφορά αυτή, αφήνεται ίσως να εννοηθεί ότι οι κα-

⁷ Δ. Π. Ταγκόπουλος, «Στην οξώπορτα», *Σεράπιον* 4 (Απρ. 1909) 99-115. Το κείμενο αυτό κυκλοφόρησε αυτοτελώς στην Αλεξάνδρεια το 1909 από το «Σεράπιον» (βλ. *Σεράπιον* 7, σ. 226). Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Μάγνης, με άλλο ψευδώνυμο (Κώστας Κάμελ), είχε συνεργαστεί νωρίτερα (στα 1907-1908) με τον Νουμά του αντικαβαφικού Ταγκόπουλου.

⁸ Στο πρώτο τεύχος του 1911 (σ. 60), εκτός από τον Μάγνη, αναφέρονται ως μέλη της Σ.Ε. και οι Δ. Βαλσαμίδης (Μ. Βάλσας), Π. Ζάγρας, Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Β. Παυλίδης, Κ. Τσαγκαράδας και Γ. Χαριτάκης. Στη συνέχεια, όμως, στο τεύχος Ιανουαρίου του 1912 (σ. 175), διαβάζουμε: «Τη Σύνταξη της *Νέας Ζωής* προσωρινώς ανέλαβαν οι: Κωστής Ν. Παππάς, Β. Παυλίδης, Γ. Χαριτάκης». Δηλ. δεν εμφανίζεται πια το όνομα του Μάγνη και της παρέας του *Σεραπίου* (Ζάγρας, Τσαγκαράδας)· ο Βάλσας φεύγει για το Παρίσι, ενώ ο Μάγνης εγκαθίσταται πια στο Ζαγαζίκι. Δεν αποκλείεται η νέα αποχώρηση του Μάγνη από τη *Νέα Ζωή* να συνδέεται με μια πιθανή δυσαρέσκεια του Καβάφη από τη δημοσίευση του «Αδριανού». Την ίδια εποχή, στις 12 Ιανουαρίου 1912, ο Μάγνης στέλνει στον Ζάγρα το αντικαβαφικό κείμενο του Ροβέρτου Κάμπου και του δίνει οδηγίες για την εκτύπωσή του, «χωρίς να πάρει είδησι κανένας τίποτε και να γραφή εις το εξώφυλλον ότι ετυπώθη εις το Κάιρον.» Βλ. Δ. Ν. Παντελοδήμος, «Η πρώτη άρνησις του καβαφικού έργου στην Αλεξάνδρεια», *Νέα Σκέψη* 121 (Απρ. 1973) 158.

⁹ Χρ. Ζερβός, «Λάμπρος Πορφύρας», *Σεράπιον* 2 (Φεβρ. 1909) 48-52, ιδίως σ. 49. Ο Χρίστος Ζερ-

βαφικοί ήρωες, όπως και η κυρία Μποβαρί του Φλομπέρ, χαρακτηρίζονται από τάσεις φυγής και αναλώνονται σε ερωτικές φαντασιώσεις.

Όταν κυκλοφόρησε στην Αλεξάνδρεια το επικριτικό δημοσίευμα του Ροβέρτου Κάμπου *Το ποιητικόν έργον του Κ. Π. Καβάφη* (1912), τουλάχιστον οι περισσότεροι Αλεξανδρινοί και γενικά οι Αιγυπτιώτες (ανάμεσά τους και ο ίδιος ο Καβάφης) υποστήριζαν με αρκετή σιγουριά ότι ο αντικαβαφικός Ροβέρτος Κάμπος δεν ήταν άλλος από τον Πέτρο Μάγνη, αν κρίνουμε και από την παρακάτω ενδιαφέρουσα μαρτυρία του αλεξανδρινού συγγραφέα Γιάγκου Περίδη:

Κάποιος ξένος λόγιος¹⁰ του ζητούσε μια μέρα πληροφορίες για τους Αλεξανδρινούς – ποιητές και πεζογράφους. Ο Καβάφης ικανοποίησε την περιέργειά του, χωρίζοντάς τους σε παλιούς και νέους. Όταν έφτασε στ' όνομα του Πέτρου Μάγνη, που την εποχή εκείνη [γύρω στα 1922] ήταν σαράντα δύο πάνω κάτω χρόνων, κοντοστάθηκε αναποφάσιτος.

“Et bien, est-il jeune?” ρώτησε ο ξένος.

Είχε τους λόγους του ο ποιητής να διστάζει.

Θυμήθηκε, τη στιγμή εκείνη, πως ο Μάγνης, με το ψευδώνυμο Ροβέρτος Κάμπος, είχε τυπώσει κάποτε μια φυλλάδα εναντίον του, που ποτέ δεν παραδέχτηκε μα που μολαταύτα ήταν δική του.

Χαμογέλασε κι είπε με το τσάκισμα εκείνο που έπαιρνε η φωνή του, όταν ήθελε να κάνει τους άλλους να τον προσέξουν, υπογραμμίζοντας την τελευταία λέξη:

“Oui, jeune *encore*.”

Ναι... ακόμα. Καλύτερα να σε πουν παλιό παρά νέο ακόμα. Είναι τρομερό εκείνο το “ακόμα”.»¹¹

Ας θυμηθούμε εδώ ότι για πολλά χρόνια επικρατούσε η άποψη ότι ο Μάγνης κρυβόταν πίσω από το ψευδώνυμο Ροβέρτος Κάμπος. Και άλλοι Αιγυπτιώτες (όπως οι Μ. Γιαλουράκης, Τ. Μαλάνος, Στρ. Τσίρκας, Ι. Μ. Χατζηφώτης κ.ά.)¹² αλλά και πανεπιστημιακοί φιλόλογοι από τον ελλαδικό χώρο (λ.χ. οι Γ. Π. Σαββίδης¹³ και Παν. Μουλλάς) ταύτιζαν ή συνέδεαν τον Ροβέρτο Κάμπο με τον Μάγνη. Όπως έγραψε ο Τσίρκας το 1963, «πάνε τώρα είκοσι χρόνια που ξέρουμε πως πίσω από το λεβαντίνικο αυτό ψευδώνυμο κρυβόταν ο ποιητής Πέτρος Μάγνης, δηλαδή ο Κ. Γ. Κωνσταντινίδης. Ο ίδιος ποτέ δεν παραδέχτηκε δημόσια την πατρότητα του λίβελλου που έθρεψε τον αρνητικό οίστρο πολλών. Στην ωριμότητά του, όταν απελπίστηκε πως θα έπιανε τη Φήμη με τα δικά του δι-

βός (1889-1970) εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Παρίσι το 1911 και εξελίχθηκε σε σημαντικό ιστορικό τέχνης, τεχνοκρίτη και εκδότη, που έγινε γνωστός ως Cristian Zervos.

¹⁰ Ίσως αναφέρεται στον Ε. Μ. Forster, ο οποίος ετοίμαζε τότε το βιβλίο του *Alexandria: A History and a Guide* (1922). Βλ. Peter Jeffreys (επιμ.), *E. M. Forster - Κ. Π. Καβάφης. Φίλοι σε ελαφρή απόκλιση*, μτφρ. Κατερίνα Γκίκα, Αθήνα, «Ίκαρος», 2013.

¹¹ Γιάγκος Περίδης, *Ο Καβάφης, συνομιλίες και χαρακτηρισμοί*, Αθήνα, «Δωδεκάτη Ωρα», 21965 (1944), σ. 75.

¹² Στ. Τσίρκας, [προλογικό σημείωμα στην αναδημοσίευση της κριτικής του Ρ. Κάμπου], *Επιθεώρηση Τέχνης* 108 (Δεκ. 1963) 640. Μαν. Γιαλουράκης, «Ο Τ. Μαλάνος για τον Ρ. Κάμπο», *Κριτικά Φύλλα* 2/10 (Ιούλ. 1973) 227-228 (εδώ περιλαμβάνεται η σχετική επιστολή του Μαλάνου προς τον Γιαλουράκη). Ι. Μ. Χατζηφώτης, «Ο συγγραφέας του πρώτου αντικαβαφικού λιβέλλου (Ο ποιητής Πέτρος Μάγνης)», *Καβαφικά*, Αθήνα, «Παρουσία», 21995, σσ. 134-147.

¹³ Γ. Π. Σαββίδης (επιμ.), *Γ. Βρισμιτζάκη, Το έργο του Κ. Π. Καβάφη*, Αθήνα, «Ίκαρος», 1975, σ. κδ', σημ. 3.

χτυα, μιμήθηκε Καβάφη. Δικαιοσύνη.»¹⁴ Με ανάλογο τρόπο σχολίασε ο Μουλλάς: «Το περίεργο είναι ότι ο συγγραφέας του Ροβέρτος Κάμπος (Πέτρος Μάγνης) θα δημοσιεύσει αργότερα ποιήματα, πολλά από τα οποία δεν είναι παρά δουλικές μιμήσεις του καβαφικού στυλ.»¹⁵ Βέβαια, όπως φαίνεται και από τον «Αδριανό» αλλά και από τα *Αρχιλόχεια* του, ο Μάγνης μιμήθηκε από νωρίς την καβαφική ποίηση. Όμως, δεν νομίζω πως περιορίστηκε σε «δουλικές μιμήσεις»· προχώρησε και σε σάτιρες και παρωδίες.

Από την άλλη, το 1971 ο νεαρός, τότε, διδάκτορας φιλολογίας Δημ. Ν. Παντελοδήμος, συντοπίτης των αδελφών Μάγνη και Ζάγρα, βασισμένος σε εσωτερικά, υφολογικά στοιχεία αλλά και σε μιαν επιστολική μαρτυρία του Ζάγρα, επιχείρησε να αντικρούσει την ταύτιση αυτή και να υποστηρίξει ότι ο συντάκτης του αντικαβαφικού λιβέλου ήταν ο μάλλον άγνωστος Νίκος Αμοιραδάκης. Ωστόσο, τα επιχειρήματά του δεν έπεισαν. Ο Παντελοδήμος επανήλθε το 1973 με ένα σύντομο δημοσίευμα, στο οποίο παρουσίασε στοιχεία από την αλληλογραφία των Μάγνη και Αμοιραδάκη, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν επαρκή τεκμήρια για την ταύτιση του Αμοιραδάκη με τον Κάμπο. Πάντως ορισμένοι, όπως είδαμε, εξακολουθούν και αργότερα να ταυτίζουν τον Κάμπο με τον Μάγνη.¹⁶ Το 1978 ο Δ. Δασκαλόπουλος παρουσίασε αρκετά αναλυτικά την αντικαβαφική κριτική του Κάμπο· αναφέρθηκε και στα δύο κείμενα του Παντελοδήμου (προσπερνώντας βιαστικά το δεύτερο) και εξέφρασε επιφυλάξεις για την ταύτιση του επικριτή με τον Αμοιραδάκη: «μέχρις ότου προσκομιστούν οριστικές αποδείξεις πάνω στη διαμάχη για την πατρότητα του αντικαβαφικού λιβέλου, νομίζω ότι το θέμα παραμένει μετέωρο».¹⁷ Αργότερα, όμως, η άποψη του διαφοροποιείται: «εξακολουθώ να συντάσσομαι με την άποψη που διατύπωσε το 1971 ο Δημήτρης Παντελοδήμος, βάσει αρχειακού υλικού, ότι ο λίβελλος δεν προέρχεται από τον Μάγνη αλλά είναι έργο του όχι τελείως άγνωστου – όπως υποστηρίχτηκε – Νίκου Αμοιραδάκη».¹⁸

Δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα για τον Νίκο Αμοιραδάκη. Σύμφωνα με τον Δ. Δασκαλόπουλο, ο Αμοιραδάκης είχε καταγωγή από τη Σίκινο και ήταν ίσως γιος γιατρού (κατά τον Ζάγρα)· αρχικά ενδέχεται να ήταν ναυτικός, ακολούθως υπάλληλος του εμπορικού οίκου Χωρέμη και Μπενάκη στο Ζαγαζίκ, ενώ στη συνέχεια (το 1912;) εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και εργάστηκε στις «Γενικές Ασφάλειες Τεργέστης». Το 1909 είχε εκδώσει στο Ζαγαζίκ μια πρωτόλεια (κατά τον Δασκαλόπουλο) ποιητική συλλογή με τον τίτλο *Ποιήματα*, αλλά έγρα-

¹⁴ Στ. Τσιρκας, [Προλογικό σημείωμα στην αναδημοσίευση της κριτικής του Ρ. Κάμπο], *Επιθεώρηση Τέχνης* 108 (Δεκ. 1963) 640.

¹⁵ Μ. Χ. Γεωργίου [= Παν. Μουλλάς], «Ο Καβάφης και η άρνηση. Σταθμοί της αντικαβαφικής κριτικής», *Επιθεώρηση Τέχνης* 108 (Δεκ. 1963) 655 [= *Παλίμψηστα και μη*, Αθήνα, «Στιγμή», 1992, σ. 60].

¹⁶ Δ. Ν. Παντελοδήμος, «Ο συγγραφέας της πρώτης αντικαβαφικής κριτικής...», ό.π. (σημ. 5), σσ. 365-380· Δ. Ν. Παντελοδήμος, «Η πρώτη άρνησις του καβαφικού έργου στην Αλεξάνδρεια», ό.π. (σημ. 8), σσ. 158-160.

¹⁷ Δ. Δασκαλόπουλος, «Κριτική βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη. Αυτοτελείς εκδόσεις και ανάτυπα (1912-1978)», *Συλλέκτης* 34 (Ιαν. 1978) 110-113.

¹⁸ Δ. Δασκαλόπουλος (επιμ.), *Ελληνικά καβαφογενή ποιήματα (1909-2001)*, Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2003, σ. 237.

φε και ένα «μονόπραχτο δραματάκι» με τον τίτλο «Πίνω... αγαπώ», όπως αναφέρεται σε επιστολή του Αμοιραδάκη προς τον Μάγνη με ημερομηνία 30.3.1912.¹⁹ Δύο απόγονοι με το ίδιο όνομα ζουν σήμερα στην Αθήνα και στα Σφακιά.

Σύμφωνα με τις διαθέσιμες μαρτυρίες, ο Μάγνης, που εργαζόταν τότε στο Ζαγαζί της Αιγύπτου (όπως και ο Αμοιραδάκης), μεσολάβησε ώστε να φτάσει το αντικαβαφικό κείμενο στα χέρια του Ζάγρα, στην Αλεξάνδρεια, για να το τυπώσει σε βιβλίο. Στο εξώφυλλο της ολιγοσέλιδης έκδοσης δηλώνεται παραπλανητικά ως τόπος έκδοσης το Κάιρο, αλλά είναι εξακριβωμένο ότι τυπώθηκε στην Αλεξάνδρεια (στο τυπογραφείο Κασιμάτη και Ιωνά, όπως πληροφορεί ο Ζάγρας τον Παντελοδήμο). Επομένως, τα αδέρφια Ζάγρας και Μάγνης συνέβαλαν στην έκδοση του αντικαβαφικού κειμένου αλλά και στην απόκρυψη της ταυτότητας του συγγραφέα. Δεν αποκλείεται οι Μάγνης και Αμοιραδάκης να συζήτησαν πράγματα για τον Καβάφη ή ακόμη και να συνεργάστηκαν για την ετοιμασία της αντικαβαφικής κριτικής.

Ας θυμηθούμε ότι ο Κάμπος εξαπέλυσε σκληρή κριτική εναντίον του Καβάφη και της ποιήσής του, ειδικά για τη συλλογή *Ποιήματα* (1910), υποστηρίζοντας ότι ο Καβάφης δεν είναι ποιητής και ότι το έργο του δεν έχει καμιά λογοτεχνική αξία. Όπως γράφει, πρόκειται για πεζότατα ποιήματα, χωρίς αίσθημα και αρμονία, με «παράξενα ποιητικά μέτρα», «κοινή φιλοσοφομανία», φτωχή και στρυφνή γλώσσα και λέξεις ρουτίνας, που μοιάζουν με ξερές μεταφράσεις από αρχαία συγγράμματα. Επίσης θεωρεί ότι ο «μη ποιητής» Καβάφης κατευθύνεται από τους λίγους θαυμαστές του. Μάλιστα προβάλλει ως αντιθετικό πρότυπο την ποίηση του υπερτιμημένου, τότε, Σωτήρη Σκίπη, που είχε ήδη εγκωμιαστεί σε ανυπόγραφη βιβλιοκριτική (ίσως του Μάγνη) στο περ. *Σεράπιον*.²⁰

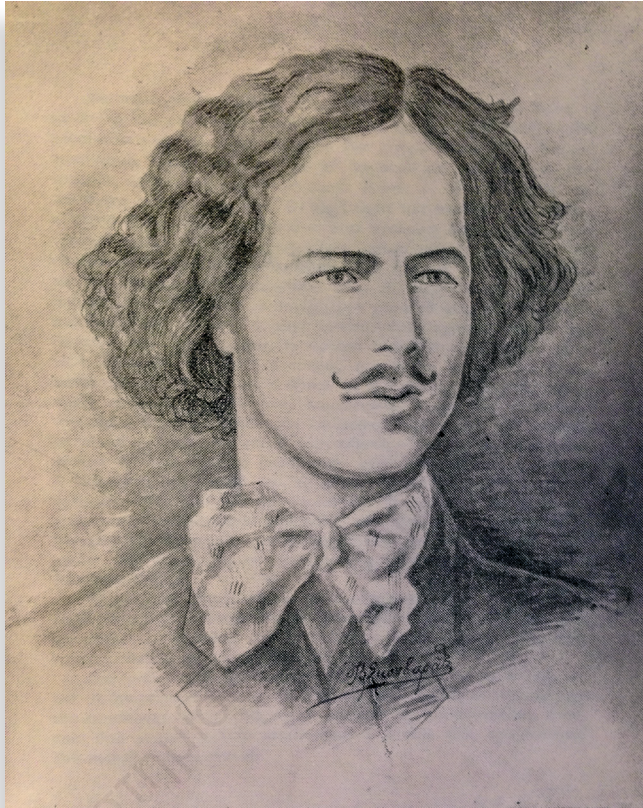
Η εμπαθής κριτική του Κάμπου δεν πέρασε απαρατήρητη ούτε στην Αλεξάνδρεια ούτε στην Αθήνα ούτε και στην Κωνσταντινούπολη: Ο ανώνυμος κριτικός του περ. *Γράμματα*, μάλλον ο Δ. Ζαχαριάδης, σχολίασε με σκληρή γλώσσα: «Κάτω από μάσκα, χωρίς καν μνεία τυπογραφείου, δημοσιεύτηκε μια επίκριση του ποιητικού έργου του Κ. Π. Καβάφη. Το έκθετο αυτό έμβρυο φιλολογικής κακοήθειας βέβαια δεν μπορεί να κολακευθεί πως επέτυχε άλλο σκοπόν από το να προδώσει την ακατανοησία του συγγραφέως-εκδότη, και να φέρει εις το φως ασυνάρτητες δοξασίες για την ποίηση, τη σκέψη και την καλαισθησία. Καμμιά φορά τα ψευδώνυμα παρέχουν υπηρεσίες στις οποίες προπάντων οι ιδιοκτήτες των δεν υπολογίζουν.»²¹ Ενδεχομένως ο σχολιογράφος υπέθεσε ότι ο Μάγνης κρυβόταν πίσω από το ψευδώνυμο Ροβέρτος Κάμπος, αφού τον αποκαλεί «συγγραφέα-εκδότη», υπονοώντας εδώ τον βασικό εκδότη του περ. *Σεράπιον*.

¹⁹ Δ. Ν. Παντελοδήμος, ό.π. (σημ. 8), σ. 160, σημ. 9.

²⁰ Βλ. «Σ. Σκίπη: Η μεγάλη αύρα. Κάλβεια μέτρα», *Σεράπιον* 3 (Μάρτ. 1909) 97. Κείμενα του Σκίπη δημοσιεύτηκαν σε πέντε τεύχη του *Σεραπίου*: το ποιητικό θέατρο «Η νύχτα της Πρωτομαγιάς, τρίπραχτο δράμα» (τχ. 5, 6 και 7), που τυπώθηκε τότε και αυτοτελώς από το ίδιο περιοδικό, το ποίημα «Συμφωνία ζωής» (τχ. 12) και το κριτικό σημείωμα «Σπήλιος Πασαγιάννης» (τχ. 13).

²¹ «Βιβλία. Ροβέρτου Κάμπου: *Το ποιητικόν έργον του Κ. Π. Καβάφη*», *Γράμματα* 12 (Ιαν. 1912), στο εξώφυλλο.

Ουσιαστική κριτική για το δημοσίευμα του Κάμπου δημοσίευσε ο Αλεξάνδρινός Κωστής Ν. Παππάς, ο οποίος αντικρούει τις απόψεις του επικριτή και καταλήγει με τη σιγουριά ότι η καβαφική ποίηση, με τη δύναμη και την πρωτοτυπία της, «θα δημιουργήσει σχολή στη νεότερη ελληνική ποίηση».²² Η κρι-

Ο ποιητής ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΓΝΗΣ (σχέδιο Βαγγέλη Σκουβαρά)

τική αυτή ενδέχεται να θεωρήθηκε από τον ίδιο τον Καβάφη, ο οποίος στη συνέχεια συστήνει τον Κ. Ν. Παππά (που ήταν από τον Ιανουάριο του 1912 και μέλος της συντακτικής ομάδας της *Νέας Ζωής*) ως αρμόδιο για να αναλάβει την κριτική της ποίησης στα *Γράμματα*.²³

Για το δημοσίευμα του Κάμπου γνωρίζουμε άλλες τρεις κριτικές: Ανώνυμος σχολιογράφος του περ. *Χρονικά της Κωνσταντινούπολης*, αν και ασπάζεται τις απόψεις του επικριτή, παραδέχεται ότι «κάτω από τις γραμμές της μελετίτσας του βρίσκεται κάποια πίκρα και χολή, που κάνει την κριτική του ν' αποτεινεται

²² Κ. Ν. Παππάς, «Ροβέρτου Κάμπου: Το ποιητικό έργο του Κ. Π. Καβάφη», *Νέα Ζωή*, τ. 7, τχ. 5 (1912) 266-268, ιδίως σ. 268.

²³ Βλ. και Μαρία Ρώτα, *Το περιοδικό Γράμματα της Αλεξάνδρειας (1911-1919)*, αδημ. διδακτορ. διατριβή, Αθήνα 1994, σσ. 177, 261, 283.

περισσότερο προς το άτομο του κ. Καβάφη παρά προς τα ποιητικά του έργα. Και μια τέτοια κριτική μπορεί να κριθῆ πάντα από την κακή της όψη.»²⁴ Ο Ηλ. Βουτιερίδης συμφωνεί, σε γενικές γραμμές, με την αντικαβαφική κριτική, υποστηρίζοντας και αυτός ότι «η ποίησης του αλεξανδρειανού ποιητού δεν είναι σχεδόν τίποτε άλλο από μια κάπως παράξενη πεζογραφία», έστω και αν αναγνωρίζει ότι η κριτική του Κάμπου είναι ισοπεδωτική.²⁵ Ο Γρ. Ξενόπουλος, από την άλλη, διαφωνεί με τις απόψεις του Κάμπου και σημειώνει ότι «ο μεν κ. Καβάφης εξακολουθεί να είναι δι' ημάς ένας θαυμάσιος ποιητής, πράγματι αριστοκρατικός, ο δε κ. Κάμπος μάς φαίνεται ένας κριτικός τού οποίου το μόνον προσόν είναι το θάρρος και η ειλικρίνεια.»²⁶

Κλείνοντας, κρατάμε άλλη μία ενδιαφέρουσα πληροφορία, που χρειάζεται να διασταυρωθεί: Σύμφωνα με τον Ι. Μ. Χατζηφώτη, που επικαλείται αόριστη μαρτυρία του Μαλάνου, ο Καβάφης, προφανώς ενοχλημένος από το δημοσίευμα του Κάμπου, προσπάθησε να συγκεντρώσει (και να καταστρέψει) τα αντίτυπα του βιβλίου.²⁷ Για τα θέματα αυτά, όμως, χρειάζεται να γίνει περαιτέρω έρευνα, ώστε να γνωρίσουμε καλύτερα τόσο τον δημιουργό του «Αδριανού» και γενικά των *Αρχιλοχείων* όσο και τη σχέση του με τον Καβάφη και το έργο του.²⁸

²⁴ «Το ποιητικό έργο του Καβάφη, Κάιρο», *Χρονικά* 17 (1.4.1912) 211-212.

²⁵ Ηλ. Βουτιερίδης, *Παναθήναια* 12 (15.4.1912) 27.

²⁶ Γρ. Ξενόπουλος, «Κριτική επιθεώρησις», εφ. *Καφοί*, 16.4.1912.

²⁷ Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Η Αλεξάνδρεια κι ο Καβάφης*, Αθήνα, «Αλκαίος», 1971, σ. 121. Αντίτυπο του βιβλίου του Κάμπου υπήρχε στη βιβλιοθήκη του Ευγένιου Μιχαηλίδη (Αλεξάνδρεια).

²⁸ Ευχαριστώ πολύ τους συναδέλφους Λ. Βαρελά, Γ. Κεχαγιόγλου και Χ. Οταμπάση για τις εισηγήσεις και τις παρατηρήσεις τους. Ευχαριστώ και τις ευγενικές κυρίες τού Ε.Λ.Ι.Α., τη Σοφία Μπόρα και τη Ματθίλδη Πυρλή, για τη βοήθειά τους.

Από τη φιλία του Κ. Π. Καβάφη με τον Κώστα Ουράνη

Η επιστολή του Κ. Π. Καβάφη που δημοσιεύουμε εδώ είναι ελάχιστα γνωστή. Μια φωτοτυπία της περιλήφθηκε στο ζακυνθινό περιοδικό *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμ. 29, τχ. 3-4 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2009) 745. Προέρχεται από το αρχείο του Βασίλη Διον. Παράσχη (1925-2009), το οποίο παραχωρήθηκε μετά τον θάνατό του στον κ. Διονύση Σέρρα, τον οποίο και ευχαριστούμε για την ευγενική παραχώρησή της και την άδεια να δημοσιευτεί. Όσοι είναι κάπως εξοικειωμένοι με τον αλληλογράφο Καβάφη, θα παρατηρήσουν τον θερμό προσωπικό τόνο στην επικοινωνία του με τον Ουράνη και τη χρήση ενικού αριθμού. Ο Καβάφης μεταχειριζόταν στην αλληλογραφία του ενικό αριθμό μόνο όταν αλληλογραφούσε με συγγενικά ή πολύ οικεία του πρόσωπα. Οι επιστολές του συνήθως έχουν ένα ξηρό επαγγελματικό ύφος. Σχεδόν πάντα σημειώνει την ημερομηνία λήψης μιας επιστολής ή και της απάντησής της· επίσης, στις απαντητικές επιστολές του αναφέρει την ημερομηνία του γράμματος στο οποίο απαντά και ζητά επιβεβαίωση για την παραλαβή της δικής του επιστολής. Ίσως να είναι μια συνήθεια την οποία απέκτησε από την επαγγελματική του ζωή. Γι' αυτό, ίσως, εδώ προκαλεί ευχάριστο ξάφνιασμα ο θερμός προσωπικός τόνος στην επιστολή του προς τον Ουράνη.

Συγκινητικό είναι το ενδιαφέρον του Καβάφη για την υγεία του Ουράνη και για το αν το νοσοκομείο του Ερυθρού Σταυρού όπου περιθαλπόταν ο Ουράνης διέθετε καλή θέρμανση. Μην ξεχνάμε ότι το γράμμα γράφτηκε χειμώνα. Μερικούς μήνες νωρίτερα, τον Ιούλιο του 1932, ο Καβάφης είχε νοσηλευτεί στο νοσοκομείο του Ερυθρού Σταυρού, όταν υποβλήθηκε σε εγχείρηση για τον καρκίνο στον λάρυγγα. Από την επίσκεψη του κύριου δημοσιογράφου Πάνου Φασουλιώτη στον άρρωστο Καβάφη γνωρίζουμε και τον αριθμό του δωματίου της νοσηλείας του, ήταν το 215.¹ Δεν είναι γνωστό από τί είχε νοσήσει ο Ουράνης ή αν είχε σχέση με τη φυματίωση από την οποία υπέφερε από τα νεανικά του χρόνια. Η όποια ασθένειά του, πάντως, είχε ως αποτέλεσμα να ματαιωθεί το ταξίδι του σε Αίγυπτο, Συρία και Παλαιστίνη, κατά τη διάρκεια του οποίου θα επισκεπτόταν μάλλον και τον Καβάφη.

Ο Κώστας Ουράνης (1890-1953) ανακάλυψε την ποίηση του Καβάφη λίγο αργά, μετά τον γάμο του, το 1930, με την Ελένη Νεγρεπόντη (που ήταν γνωστή ως Άλκης Θρούλος). Αλλά φαίνεται ότι μια θερμή φιλία αναπτύχτηκε ανάμεσα

¹ Πάνος Φασουλιώτης, «Λίγα λεπτά με τον Καβάφη», εφ. *Παρατηρητής* (Λεμεσός), 30.7.1932. Τον επισκέφτηκε με τον ποιητή Πυθαγόρα Δρουσιώτη. Η επίσκεψη διήρκεσε 2 ώρες. Βλ. Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Προσθήκες στην Βιβλιογραφία Κ.Π. Καβάφη*, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά Τετράδια αρ. 22, 2016, λήμμα 139.

στον Αλεξανδρινό και το ζευγάρι, όταν μετά την επίσκεψή τους στην Αίγυπτο, το 1932, ο Ουράνης δημοσίευσε το πρώτο άρθρο του για τον Καβάφη. Αυτή «η ανταπόκριση» από την Αλεξάνδρεια δημοσιεύτηκε στο *Ελεύθερον Βήμα*, στις 6 Απριλίου 1932. Με πολλές διορθώσεις και προσθήκες αναδημοσιεύεται στο βιβλίο του *Δικοί μας και ξένοι* (Β΄ τόμος, Αθήνα, Εστία, 1955, σσ. 127-138), με τον τίτλο «Ο σεξουαλισμός του Καβάφη». Το άρθρο είναι, νομίζω, αρκετά τολμηρό για την εποχή του και δεν έχει προσεχτεί αρκετά από τους καβαφικούς ερευνητές. Το δημοσίευμα αυτό κλείνει με την παρατήρηση ότι η ποίηση του Καβάφη «δεν εξέφρασε την εποχή της, αλλά, διά της εποχής αυτής, τον εαυτό του». Από την άλλη, ο Άλκης Θρύλος ανακάλυψε την ποίηση του Καβάφη αρκετά νωρίς. Το 1923 έλαβε μέσω του Νίκου Ζελίτα τη «Συλλογή 1908-1914» (Γ4 στην αριθμηση Γ. Π. Σαββίδη) και τη «Συλλογή 1915-1923» (Γ5).² Στα δύο αυτά τεύχη υπήρχε και χειρόγραφη αφιέρωση του ποιητή στην κριτική. Τη «Συλλογή 1932» (Γ9) ο Καβάφης τη στέλνει και στην ίδια και στον Ουράνη. Το 1924 ο Θρύλος υπέγραψε μαζί με άλλους διανοουμένους την υποστήριξη του Καβάφη απέναντι στην επίθεση του Λαγουδάκη. Την ίδια χρονιά έδωσε διάλεξη με θέμα τον Καβάφη στο Ελληνικό Ωδείο, στον Σύνδεσμο Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων των Γυναίκων. Συμμετείχε και στο καβαφικό αφιέρωμα της *Νέα Τέχνης* (τχ. 7-10, Ιούλιος-Οκτώβριος 1924). Η υποστήριξη του Άλκη Θρύλου προς τον Καβάφη και τον κύκλο του του χάρισε ένα γελοιογραφικό σκίτσο του Αντώνη Πρωτοπάτση στο περιοδικό *Φιλική Εταιρία* (1925). Εκεί ο Καβάφης παρουσιάζεται να ευλογεί τον Μάριο Βαϊάνο, ενώ σαν άγγελοι Σεραφείμ εμφανίζονται ο Ναπολέων Λαπαθιώτης και ο Άλκης Θρύλος. Οι φιλικές σχέσεις του Καβάφη με τον Ουράνη ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο με την άφιξη του Καβάφη στην Αθήνα (Ιούλιος 1932) για τους γνωστούς ιατρικούς λόγους. Ο Ουράνης τον επισκέφθηκε πολλές φορές, όταν νοσηλευόταν στο νοσοκομείο. Στις 20 Οκτωβρίου 1932, λίγες μέρες προτού αναχωρήσει ο Καβάφης για την Αλεξάνδρεια, ιστορικό και κοσμικό γεγονός αποτέλεσε η μουσική παρουσίαση και εκτέλεση των μελοποιημένων ποιημάτων του Καβάφη από τον Δημήτρη Μητρόπουλο (οι *Inventions*) στο «Μέγαρο Νεγρεπόντη». Εξάλλου, στις 27 Οκτωβρίου 1932, ο Ουράνης κατευόδωσε τον Καβάφη, όταν αναχώρησε για την Αλεξάνδρεια. Η επιστολή του Καβάφη στον Ουράνη είναι ίσως μια από τις τελευταίες που έγραψε. Δυστυχώς η απαντητική επιστολή του Ουράνη στον Καβάφη δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα.

Παρατίθεται η επιστολή:³

Αλεξάνδρεια
10 Rue Lepsius
4 Ιανουαρίου 1933

Αγαπητέ Ουράνη,

Πολύ λυπήθηκα με το γράμμα σου της 26 Δεκ.

Μα εύχομαι η ίασις να μην αργήσει· εύχομαι να είσαι ήδη πολύ καλλίτερα.

² Δημήτρης Δασκαλόπουλος - Μαρία Στασινοπούλου, *Ο Βίος και το έργο του Κ. Π. Καβάφη*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2001, σ. 124.

³ Εκτός από τη μεταγραφή σε μονοτονικό, κρατήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

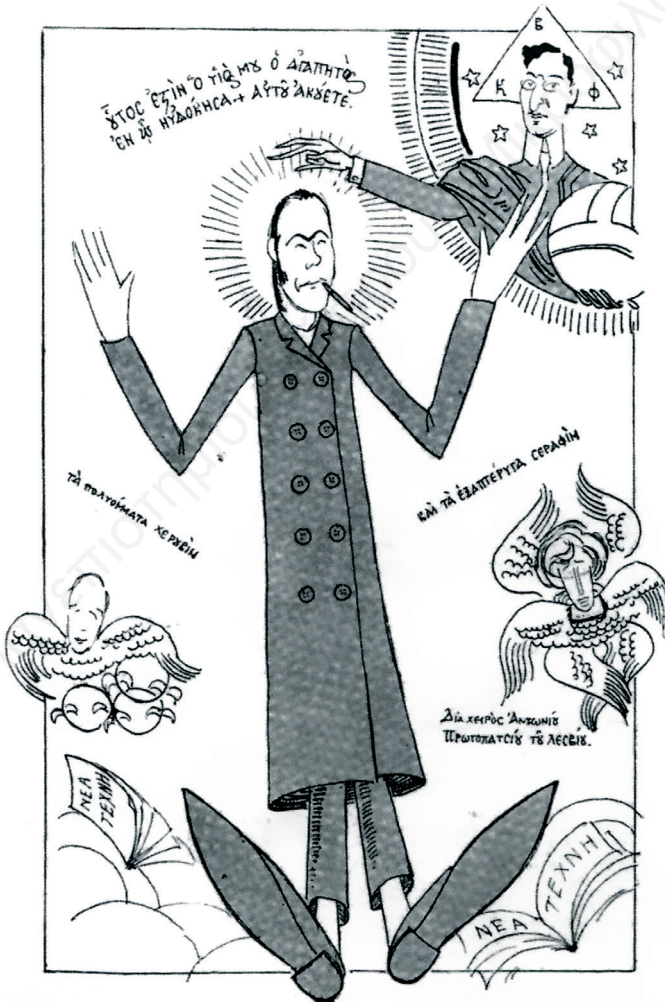
Βέβαια και θυμούμαι για το ταξίδι στην Αίγυπτο, και στην Συρία και την Παλαιστίνη, όπου εσκόπευες να κάμεις τον Δεκέμβριο ή τον Ιανουάριο. Μα να μη σε μέλει. Ευκαιρίες θα έχεις κι άλλες. Εσύ είσαι πολυταξιδευμένος άνθρωπος. Να βελτιωθεί η υγεία σου: κ' εύκολο πράγμα είναι μια αποδημία ίσια μ' εδώ ή την Συρία.

Στον Ερυθρό σταυρό θα έχεις κάθε περιθαλψι. Υποθέτω και η θέρμανσις του θα είναι [...] τέλεια. [σβησμένη λέξη].

Με υπομονή, και με σοφή ιατρική φροντίδα γρήγορα θα γίνεις καλά, αγαπητέ φίλε.

Χαιρετίσματα στην γυναίκα σου.

Δικός σου,
Κ. Π. Καβάφης.

Υπεράνω του κόσμου τούτου: Ένα δράμα του Γεράσιμου Βώκου

Η δραματουργία του Γεράσιμου Βώκου (1868-1927) συνιστά μια ενδιαφέρουσα ψηφίδα της νεοελληνικής δραματουργίας, η οποία αντανακλά τις αισθητικές, ειδολογικές και ιδεολογικές ροπές στη θεατρική παραγωγή της Μπελ Επόκ.¹ Ο γεννημένος στην Πάτρα αλλά υδραίος στην καταγωγή λόγιος υπήρξε πολυσχιδής καλλιτεχνική προσωπικότητα με δημιουργική συμβολή στη λογοτεχνία, τη ζωγραφική και τη δημοσιογραφία. Σημαίνουσα υπήρξε η πρωτοβουλία του στην ίδρυση και διεύθυνση δύο περιοδικών, *Το περιοδικόν μας* (1900) και *Ο Καλλιτέχνης* (1910-1912, 1914). Στο πεδίο της πεζογραφίας το έργο του *Ο κύριος πρόεδρος* (1893), ένα «πρωτότυπον πολιτικο-κοινωνικόν μυθιστόρημα» σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του συγγραφέα, αναδημοσιεύτηκε με εισαγωγή από τον Παναγιώτη Μουλλά το 2004.²

Η δραματουργία του Βώκου περιλαμβάνει έξι δράματα, τα οποία μάλιστα ανέβηκαν στο θεατρικό σανίδι την περίοδο 1905-1910. Αξιοσημείωτη είναι η σύνδεση της δραματουργίας του Βώκου με τη σκηνή στον απόηχο των σημαντικών εξελίξεων στο νεοελληνικό θέατρο με την ίδρυση της Νέας Σκηνης και του Βασιλικού Θεάτρου και την ανάδυση βεντετοκρατούμενων θιάσων, όπως αυτός της Κυβέλης. Πρόκειται επομένως για έναν δραματουργό που δεν ασπαζόταν το dictum «για το δράμα, όχι για το θέατρο» (για να θυμηθούμε το άρθρο του Παλαμά το 1907) αλλά έγραφε, αντιθέτως, για τη σκηνή και τη θεατρική πράξη.³

Ο συγγραφέας συνέθεσε τέσσερα ιστορικά δράματα, ένα αστικό δράμα και μια κωμωδία. Τα τρία ιστορικά δράματα (*Η κατοχή*, *Το εικοσιένα* και *Η Μεγάλη Ιδέα*) δημοσιεύτηκαν σε ενιαίο τόμο το 1909.⁴ Τα σχετικά έργα αντανακλούσαν την πατριωτική δυναμική στο δρόμο για τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους, μετά την ήττα στον ατυχή Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897. Σε σχέση με την πορεία της δραματουργίας του Βώκου στη σκηνή, η «ιστορική σκηνο-

¹ Για το θεατρικό έργο του Βώκου βλ. τις πρόσφατες συμβολές: Ευάγγελος Ι. Τζάνος, *Γεράσιμος Βώκος. Η ζωή και το έργο του. Η βιβλιογραφία του (1886-2020)*, Αθήνα, Παρασκήνιο 2021, σ. 83-92, 108-114, 174· Ζαφείρης Νικήτας, «Μια μετάπλαση της Ελληνικής Επανάστασης στην αυγή του Βενιζελισμού. Το ιστορικό δράμα *Το Εικοσιένα* (1909) του Γεράσιμου Βώκου», στο: «Ελληνική Επανάσταση και Θέατρο», Συνέδριο για τα 30 χρόνια του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών, 10-12 Νοεμβρίου 2021, ΕΚΠΑ, Αθήνα (υπό δημοσίευση). Για το πεζογραφικό του έργο βλ. Δανάη Λαζαρίδη, *Όψεις της αθηναϊκής ζωής στο πεζογραφικό έργο του Γεράσιμου Βώκου της δεκαετίας του 1890*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., Τμήμα Φιλολογίας, 2020.

² Γ. Βώκου, *Ο κύριος πρόεδρος: πρωτότυπον πολιτικο-κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Εν Αθήναις, Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1893· Γεράσιμος Βώκος, *Ο κύριος πρόεδρος: πρωτότυπον πολιτικο-κοινωνικόν μυθιστόρημα*, επιμ. Παν. Μουλλάς, Αθήνα, Σοκόλης, 2004.

³ Κωστής Παλαμάς, «Για το δράμα, όχι για το θέατρο», *Ο Νουμάς* 271 (25.11.1907) 1-2.

⁴ Γεράσιμος Βώκου, *Θέατρον: Η Κατοχή, Το Εικοσιένα, Η Μεγάλη Ιδέα*, Εν Αθήναις, [χ.ε.], 1909.

γραφία» Η κατοχή παραστάθηκε το 1905 σημειώνοντας μεγάλη εμπορική επιτυχία με σαράντα παραστάσεις και η «εθνική τραγωδία» Το εικοσιένα την επόμενη χρονιά.⁵ Το 1907 ο συγγραφέας παρέδωσε στη σκηνή το ιστορικό δράμα *Η Κυρά-Βασιλική* και την «πολιτική [...] ανατολίτικη» κωμωδία *Ο Ναστραδίν Χόντζας*.⁶ Το 1909 παραστάθηκε *Η Μεγάλη Ιδέα* και ένα χρόνο μετά το *Υπεράνω του κόσμου τούτου*, με το οποίο έπεσε η αυλαία της περιορισμένης αλλά πλουραλιστικής, ειδολογικά, δραματουργικής του παραγωγής. Να σημειωθεί τέλος, η σύντομη θιασαρχική πρωτοβουλία του Βώκου το 1906 που καταγράφηκε στον Τύπο.⁷

Στο παρόν άρθρο θα εστιάσουμε στο τρίπρακτο αστικό δράμα του Βώκου *Υπεράνω του κόσμου τούτου* (1910) και τις ιδεολογικές του προεκτάσεις. Το σχετικό έργο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ο Καλλιτέχνης* σε τρεις διαδοχικές συνέχειες (μια για την κάθε πράξη). Ειδικότερα, το πρώτο μέρος δημοσιεύτηκε στο τεύχος 7 (σσ. 197-206), το δεύτερο στο τεύχος 8 (σσ. 232-240) και, τέλος, το τρίτο στο τεύχος 9 (σσ. 272-277).⁸ Το έργο παραστάθηκε για πρώτη φορά στις 27 Αυγούστου του 1910 στο αθηναϊκό θέατρο «Βαριετέ» από τον θίασο της Κυβέλης.

Το αστικό δράμα μάς μεταφέρει στην πρώτη του πράξη σε κάποιο μεγαλοαστικό σπίτι ενός εμπόρου στην ελληνική επαρχία. Και παρουσιάζει ένα ερωτικό τρίγωνο, στα χνάρια του *Τρίτου* (1895) του Ξενόπουλου, ανάμεσα στη σύζυγο ενός σοσιαλιστή υπαλλήλου και κάποιον ιδεαλιστή ζωγράφο. Στη δεύτερη πράξη η ερωτική ατασθαλία αποκαλύπτεται και στην τρίτη οι δύο εραστές, γεμάτοι τύψεις, βάζουν τέλος στη ζωή τους. Εκ παραλλήλου παρουσιάζεται η σχέση τους με τον εύπορο έμπορο. Πίσω από τη γοητευτική αυτή (και εμπορική) πλοκή, ωστόσο, βρίσκεται ένας βαθύτερος προβληματισμός του Βώκου. Η σύγκρουση, δηλαδή, ανάμεσα στην ύλη και το πνεύμα, ανάμεσα στα χρήματα και στα άυλα συναισθήματα. Οι σοσιαλιστικές ροπές που διαπερνούν το έργο, τρία χρόνια μετά τη δημοσίευση του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (1907) του Γεώργιου Σκληρού, είναι διακριτές στους διαλόγους. Ο σοσιαλιστής υπάλληλος δηλώνει με πάθος στον έμπορο του έργου: «Σοσιαλισμός θα πη με άλλα λόγια να παύση το άγριο κυνήγι της δεκάρας και να είνε όλοι οι άνθρωποι ίσοι και ευτυχείς».⁹ Ο

⁵ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Παλαιόν Βαριετέ: Η Κατοχή, ιστορική σκηνογραφία εις πράξεις τέσσαρας μετά προλόγου εις πράξιν, υπό Γερασίμου Βώκου», *Παναθήναια* 118 (31.8.1905) 283· Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Θέατρον. Πολυθέαμα: Το 21, εθνική τραγωδία εις πράξεις πέντε υπό Γερασίμου Βώκου - Νέα Σκηνή: Τα Ρόδα της Ιερικούς, δράμα εις πράξεις τρεις, υπό Χρ. Δαραλέξη - Και τα λοιπά. - Βαριετέ: Η Κυρά της θαλάσσης, δράμα του Ίψεν εις πέντε πράξεις, μετάφρασις Κ. Χατζόπουλου», *Παναθήναια* 141-142 (15-31.8.1906) 262.

⁶ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Θέατρον Νεαπόλεως: Ο Ναστραδίν Χόντζας, φάρσα εις πράξεις τρεις, υπό Γερ. Βώκου», *Παναθήναια* 161-162 (15-30.6.1907) 172.

⁷ [χ.σ.], «Η απαγόρευσις της παραστάσεως της Κατοχής. Συνέντευξις με τον συγγραφέα. Ουδέν το επιλήψιμον. Η γενική δοκιμή», *Εστία*, 2.7.1905. Σημειώνουμε βεβαίως και τις δραστικές εξελίξεις στο πεδίο της σκηνοθεσίας στην Ευρώπη κατά την εποχή αυτή, βλ. την πρόσφατη μονογραφία μου για το θέμα: Zafiris Nikitas, *From Stanislavsky to Grotowski: Theatre Directors in Europe*, Athens, Papadimitropoulos, 2022, σσ. 9-30.

⁸ Γερ. Βώκου, «Υπεράνω του κόσμου τούτου: δράμα εις πράξεις τρεις», *Ο Καλλιτέχνης* 7 (Οκτ. 1910) 197-206, 8 (Νοέμ. 1910) 232-240 και 9 (Δεκ. 1910) 272-277.

⁹ Βώκου, «Υπεράνω του κόσμου τούτου», *Ο Καλλιτέχνης* 7, σ. 202.

έμπορος όμως, όπως είναι αναμενόμενο, έχει μια πολύ διαφορετική άποψη για τις ιδέες αυτές που φτάνουν από την Εσπερία στην Ελλάδα: «Σοσιαλισμός, έμαθαν και στην Ελλάδα και σου λένε σοσιαλισμό! Βούρδουλας που λείπει!».¹⁰

Οι σχετικοί προβληματισμοί του Βώκου είχαν διατυπωθεί σε θεωρητικό επίπεδο δεκατρία χρόνια νωρίτερα, όταν σημείωνε στο άρθρο του «Ιδεώδη» στην εφημερίδα *Ακρόπολις* για την πρόσληψη των νέων ιδεολογικών τάσεων: «Ιδεώδη διατυπώνονται, προβάλλονται ανά πάσαν ημέραν. [...] Πριν ακόμη ο σοσιαλισμός ειπή την τελευταίαν του λέξιν εκεί μέσα διεγράφη το κεφάλαιον της αναρχίας. Αυτή η έμπνευσις του πατριωτισμού, ο έρως προς την πατρίδα, αφού περιστάλη διά της περιφρονητικής εκφράσεως του σωβινισμού ήδη εκλείπει».¹¹ Στο επίπεδο της νεοελληνικής δραματουργίας της Μπελ Επόκ, η πρόσληψη του σοσιαλισμού είχε διατυπωθεί με σαφήνεια στους *Κούρδους* (1897) του Γιάννη Καμπύση, για να ακολουθήσει αργότερα το «πρώτο ρωμαίικο σοσιαλιστικό δράμα», ο *Γήταυρος* (1908) του Ρήγα Γκόλφη και στη συνέχεια δράματα όπως η *Κόκκινη Πρωτομαγιά* (1921) του Γιώργου Σημηριώτη.¹²

Ο δεύτερος κεντρικός άξονας που κυριαρχεί στο έργο είναι η ζωή (εσωτερική και εξωτερική) του καλλιτέχνη. Το αυτοβιογραφικό ίχνος του (όχι ακόμη εκδηλωμένου) ζωγράφου Βώκου είναι εδώ διακριτό στο πρόσωπο του ιδεαλιστή ζωγράφου. Ο δημιουργικός βίος του καλλιτέχνη τον καθιστά έναν αιθεροβάμονα της τέχνης, που ζει έξω από την υλιστική διαπάλη που απασχολεί τόσο τον σοσιαλιστή υπάλληλο όσο και τον πλουτοκράτη έμπορο. Ο ζωγράφος σημειώνει σε μια χαρακτηριστική του ονειροπό-

Γεράσιμος Βώκος (αυτοπροσωπογραφία)

¹⁰ Ο.π.

¹¹ Γ. Βώκος, «Ιδεώδη», *Ακρόπολις*, Ι.Ι.1897.

¹² Για την πρόσληψη του σοσιαλισμού στη νεοελληνική δραματουργία της Μπελ Επόκ βλ. τη σχετική μελέτη μου σε γαλλικό συλλογικό τόμο: Zafiris Nikitas, «Socialisme Grec. Réflexions sur la réception du socialisme dans le théâtre néohellénique (1901-1922)», στο Vasiliki Tsaita-Tsilimeni (επιμ.), *La Grèce au défi de la modernité: huit réflexions croisées*, Genève, Éditions Georg. 2022, σσ. 81-106. Για το παράθεμα βλ. Ο Ίδιος, «Ότι θέλετε», *Ο Νουμάς* 269 (11.11.1907) 8.

ληση προς τη γυναίκα που αγαπά: «Κυττάξατε τι ουρανός απόψε, το φεγγάρι πώς σκορπίζει το λαμπρό του φως και τα προκλητικά του όνειρα! Κυττάξατε το κόκκινο και το πράσινο του λιμανιού και τις μαύρες σκιές των βαποριών με τα φώτα».¹³ Ο ζωγράφος, όπως ο γλύπτης στο *Όταν ξυπνήσουμε εμείς οι νεκροί* (1899) του Ίφεν κατασκευάζει ένα έργο ζωής, το οποίο ονομάζει «Ο Επιούσιος Άρτος», και το παρουσιάζει σε έκθεση. Ενώ, στην τρίτη πράξη, ο δάσκαλος του ζωγράφου εμφανίζεται για να συναντήσει τον παλιό μαθητή του, δικαιωμένος για την πορεία που ακολούθησε ως καλλιτέχνης μέσα στο χρόνο.

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, το *Υπεράνω του κόσμου τούτου* ανήκει ειδολογικά στο αστικό δράμα που αναδύεται στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1890 μέσα από την πένα του Ξενόπουλου και του Καμπύση. Το έργο του Βώκου εγγράφεται στην πλούσια σοδειά σχετικών δραμάτων, τα οποία αντανακλούσαν ισχυρά την ανερχόμενη αστικοποίηση στη χώρα καθώς και την πρόσληψη πολλών ιδεολογικών και αισθητικών ρευμάτων από την Ευρώπη. Απηχώντας το ενδιαφέρον του για τη ζωή του καλλιτέχνη, την ίδια χρονιά που ξεκινά την έκδοση του ομώνυμου περιοδικού, ο Βώκος κατασκευάζει ένα μυθοπλαστικό εκμαγείο εαυτού.

¹³ Βώκου, «Υπεράνω του κόσμου τούτου», *Ο Καλλιτέχνης* 7, σ. 200.

«Αμαρυλλίς», ένα ποίημα του Έρμαν Καραγεωργιάδη

Ο γιατρός Έρμαν Καραγεωργιάδης (ή Hermann Cara, 1872-1937)¹ γεννήθηκε στη Λεμεσό. Σπούδασε στη Γαλλία, όπου και άσκησε την ιατρική με ξεχωριστή επιτυχία τυγχάνοντας αναγνώρισης και αποκτώντας τη γαλλική υπηκοότητα (1900). Υπηρέτησε εθελοντικά ως στρατιωτικός γιατρός στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο (1897) και, με τη συνοδεία της γαλλίδας συζύγου του Marie-Térèse, στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913). Ως στρατιωτικός γιατρός υπηρέτησε επίσης και στον γαλλικό στρατό (1915). Ως ένδειξη εκτίμησης για το έργο και τη δράση του διορίστηκε πρόξενος της Ελλάδας στο Vichy (1910). Εκτός από ιατρικές επιστημονικές μελέτες, δημοσίευσε σε γαλλικά έντυπα ποιήματα και πολεμικές ανταποκρίσεις του από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913). Μετά τον θάνατό του ανευρέθησαν στο αρχείο του ανέκδοτα έργα, ανάμεσά τους και δύο μεταφράσεις στη γαλλική γλώσσα, της *Γαλάτειας* του Σπ. Βασιλειάδη και του *Θανάση Βάγια* του Αρ. Βαλαωρίτη.

Έρμαν Καραγεωργιάδης

Πατέρας του ήταν ο επίσης γιατρός Ιωάννης Γ. Καραγεωργιάδης (1842-1928),² ο οποίος, αν και καταγόταν από τη Λευκωσία, έζησε και εργάστηκε στη Λεμεσό. Μητέρα του ήταν η γερμανικής καταγωγής Αρσακειάδα Ελένη Έρμαν Έμπερτ από την Κόρινθο. Ο Ι. Γ. Καραγεωργιάδης τιμήθηκε με διακρίσεις στην ιατρική και διατέλεσε δήμαρχος Λεμεσού (1885-1887, 1896-1908). Ήταν ο ιδρυτής του ελληνικού τεκτονισμού στην Κύπρο· ίδρυσε στη Λεμεσό την πρώτη στοά «Ζήνων» (1893). Παράλληλα με τη συγγραφή ιατρικών μελετών, ασχολήθηκε και με τη

¹ Πολλές πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του περιέχονται στο Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικών Λεξικών Κυπρίων 1800-1920*, Στ' επηξημένη έκδοση, Λευκωσία 2010, σσ. 219-220. Περισσότερα στοιχεία και λεπτομέρειες περιέχονται στο Γεώργιος Α. Μαρκίδης, «Hermann Cara (Έρμαν Καραγεωργιάδης)», *Πάφος* 3 (1938) 333-349· του ίδιου «Λίγα ακόμα για τον Hermann Cara», *Πάφος* 7 (1942) 121-123. Ο Μαρκίδης ήταν εξάδελφος του Ε. Καραγεωργιάδη. Το επίθετο Cara το κατείρωσε με νόμο στις 11.5.1919.

² Για τη ζωή και το έργο του Ι. Γ. Καραγεωργιάδη, βλ. Α. Λ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 220, όπου και βιβλιογραφία, καθώς και στο Γ. Α. Μαρκίδης, *ό.π.*, σσ. 335-336, 342. Για τον γιο του Maurice βλ. το κείμενο του Jean Natali, «Éloge de Maurice Cara (1917-2009)», *Bulletin de l'Académie nationale de médecine*, τόμ. 195, αρ. 7 (1.10.2011) 1451-1461.

λογοτεχνία: δημοσίευσε καθαρευουσιάνικα κείμενά του σε διάφορα κυπριακά έντυπα της εποχής και σε αυτοτελείς εκδόσεις. Επίσης, μετέφρασε κείμενα ξένων συγγραφέων, ενώ απέδωσε στα ελληνικά ορισμένα ποιήματα των παιδιών του, του Έρμαν και του Γεώργιου.³

Ο Έρμαν Καραγεωργιάδης ακολουθεί το παράδειγμα του πατέρα του. Δείγματα από το λογοτεχνικό του έργο γίνονται γνωστά και στην Κύπρο, μέσα από τις μεταφράσεις του Ι. Γ. Καραγεωργιάδη. Συγκεκριμένα, πέντε ποιήματά του, τα «Amaryllis»/«Αμαρυλλίς», «Desesperance»/«Απελπισία», «Le miroir»/«Το κάτοπτρον», «Supplique»/«Ικεσία» και «A Mlle M. T. C. qui me demande des vers»/«Τη Δνη Μ. Τ. C. ζητούση παρ' εμού στίχους», δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Αλήθεια* (28.9.1902, 6 και 27.8.1910, 3.9.1910 και 29.10.1910, αντίστοιχα, τόσο στα γαλλικά όσο και στην ελληνική μετάφραση του πατέρα του. Δεν γνωρίζουμε αν εξέδωσε κάποια ποιητική συλλογή.

Από αυτά ξεχωρίζουμε το ποίημα «Αμαρυλλίς», για τους λόγους που παρατίθενται στη συνέχεια. Το ποίημα, όπως προαναφέρθηκε, δημοσιεύεται στην εφ. *Αλήθεια* της Λεμεσού (28.9.1902), παράλληλα με το γαλλικό πρωτότυπο, και για το οποίο προτάσσεται το παρακάτω σημείωμα, πιθανότατα του Μενέλαου Δ. Φραγκούδη, διευθυντή και συντάκτη της εφημερίδας:

Ο εν Γαλλία αποκατεστημένος συμπολίτης ημών και φίλος κ. Έρμαν Καραγεωργιάδης, ο μετ' ίσης επιτυχίας θεραπεύων τον τε Ασκληπειόν και τας Μούσας, μετασχών εσχάτως γαλλικού ποιητικού Διαγωνισμού, τελεσθέντος εν Γασκωνία, έσχε το ευτύχημα να λάβει το Ιον Δίπλωμα Τιμής μεταξύ 275 Γάλλων ποιητών μετασχόντων του αγώνος. Το βραβευθέν ποίημα του κ. Καραγεωργιάδη, δημοσιευθέν εις τον «Γαλλικόν Ταχυδρόμον» των Παρισίων, αναδημοσιεύομεν ενταύθα μετά γλαφυράς μεταφράσεως, ήν επιλοτέχνησεν ο πατήρ του ποιητού ιατρός κ. Ιωάν. Καραγεωργιάδης.

Μεταφέρουμε εδώ το ποίημα τόσο στο γαλλικό πρωτότυπο όσο και στην ελληνική μετάφραση:

AMARYLLIS

Idylle

(Ler diplôme d' honneur aux Jeux Floraux de Gascogne)

Prés d' un saule en extase, amant dévotieux,
Vers le miroitement d' une onde crystalline
Qui court, s' arrête et muse, en ébats gracieux,
Sur le gazon pare de verte mousseline,

La bergère, au visage entre les mains voile,
La blonde Amaryllis, lamentable est assise;
Evoquant son amour, son Bonheur envolé...
Et ses pleurs, goutte á goutte, en cascabelle exquise,

³ Δύο ποιήματα του George Karageorgiades, τα «La Crete Libre» και «Chypre», τόσο στο πρωτότυπο όσο και σε μετάφραση του Ι. Γ. Καραγεωργιάδη, δημοσιεύτηκαν επίσης στην εφ. *Αλήθεια*, 31.8 και 18.10.1902 αντίστοιχα. Το πρώτο είχε δημοσιευτεί νωρίτερα στο αθηναϊκό περ. *Τρίς* 22-23 (15.8.1899).

Vont tomber et perler sur des fleurs en sommeil;
Cependant, la forêt compâtit frémissante...
Depuis longtemps est mort consume le soleil,
Ayant strié de sang la montagne riante,

Et la lune a paru radieuse, émergeant
Des flots diamantés par la lueur astrale;
Elle avance et répand son sourire d'argent,
Le rossignol égrène, en sa voix gutturale,

De son chant infini les sons mélodieux,
Et toujours lamentable et toujours douloureuse
Amaryllis attend le berger oublieux...
Lá, dans ce frais vallon, á l'heure vaporeuse,

Aux beaux soirs, elle allait retrouver son amant,
Sous le voile tissé de jasmins erratiques,
Dont le parfum grisait voluptueusement,
Et sur le mol tapis de fougères rustiques,

Emmi la pâmcison du doux myrte sacré,
Emmi l'effluve ardent de la nuit frissonnante,
La blonde Amaryllis, son beau corps enivré,
Pantelant sous l'amour, se donnait défaillante.

Mais du bonheur, hélas, a fini la saison!
En vain, de sa clarté métallique et fluette
La lune perse et fouille en la noir horizon!
Helas! Il ne vient pas! La pauvre enfant muette,

Devant l'effondrement de ses beaux rêves d'or.
Trop jeune pour l'amour, trop jeune pour la peine,
Intarissable, pleure et pleure encor...
Soudain, elle tressaille. Un chant gai, de la plaine,

Au lointain voltigea, mâle et joyeux, vibrant...
C'était lui!... bien lui... oui! c'était l'ami fidèle,
C'était le bien-aimé, qui venait en courant
L'étreindre et l'embraser de sa douce étincelle!

C'était le chant divin, c'était le chant d'amour!
Du coup, larmes, sanglots, douleur, e un sourire,
Tout fut dissipé! Pâle et rose, tour á tour,
Fébrile, elle se baisse et dans l'onde se mire.

Pour effacer des yeux la trace de ses pleurs,
Et, radieuse attend... Hélas! non moins soudain,
Une voix claire, allégre, en gazouillis moqueurs,
Voix rivale de femme, – ô la voix inhumaine! –

Bondit et vint briser en mille éclats son coeur,
La pauvre Amaryllis voulut crier, maudire,
Mais la mort l'étreignit de son long bras glaneur,
Glaçant son soufflé exquis et doux comme une lyre.

Tel qu' un iris fletri par la bise d' hiver,
 Son blond corps s'affaissa sur la mousse odorante,
 Le visage immobile en un sourire amer,
 Tristement caressé par l'onde murmurante...

Le rossignol pleura, la forêt, le vallon,
 La montagne et les eaux et les hamadryades,
 L'océan infini, le sinistre aquilon,
 Le faunes, les sylvains et les glauques naiades,

Tout ce qui vit ou meurt, plaignit Amaryllis!
 Eros, apitoyé, prit la martyrisée,
 En fleur la transforma, la fleur amaryllis,
 Qui pleure au clair de lune... en larmes de rosée!

Herman Karageorgiades

ΑΜΑΡΥΛΛΙΣ

Ειδύλλιον

(Βραβευθέν εν τω ποιητικῷ διαγωνισμῷ
 κατὰ τα ἐν Γασκωνία ἀνθεστήρια)

Εγγύς ἰτέας φλογερός ἐρών τις ἐν ἐκστάσει
 στους αὐγασμούς φλοισβίζοντος κει ρεΐθρου κρυσταλλίνου
 το πλάνον στέκει βήμα του μη θέλων ν' αποσπάσει
 ἐπὶ δαπέδου γλοεροῦ ὡς τάπητος πρασίνου·

Ἡ ποιμενίς με τας ἀβράς τας χεῖρας της σκεπάζει
 το πρόσωπόν της, ἡ ξανθὴ Ἀμαρυλλίς, θρηνοῦσα·
 τον αποπτάντα ἔρωτα, την ευτυχίαν κράζει
 και χύνει στάγδην δάκρυα κει καθημένη οὔσα.

Ὡς μαργαρίται πίπτουσιν στα κοιμισμένα ἀνθη·
 το δάσος φρίσσον συμπονεῖ κι ομοῦ συμφρίσσει ἡ κόρη.
 Ἐδυσ' ὁ ἥλιος προ πολλοῦ κι ἡ φύσις εμαράνθη
 με ρόδα αφού ἔσπειρε τα μειδιώντα ὄρη.

Κι ἀνέτειλε σκορπίζουσα ἡ φαινή σελήνη
 κύμα φωτός κατάσπαρτον με ψήγματ' αδαμάντων,
 ἡ ἀργυρόεσσα ἐμπρός το βήμα της ἐκίνει,
 και ψάλλ' ἡ αἰολόδειρος ἡ ἀηδῶν προπάντων

το ἄσμα της τ' ἀπέραντον εἰς τόνους μελωδίας
 που πάντοτε λυπητερόν και πάντα φέρον πόνον·
 προσμένει ἡ Ἀμαρυλλίς ἐν ὥρα δυσθυμίας,
 ἐκεῖ τον ἀπίστον βοσκόν ἐν μέσῳ των δρυμόνων

εἰς τας ὠραίας ἤρχετο ἐσπέρας να ἀνεύρη
 τον εραστήν της· κάτωθεν ερατεινῆς θολίας
 ἰάσμων ὧν το ἀρώμα ἐμέθυε τα μέρη,
 κι εἰς ἀπαλόν δε τάπητα ἐκ πτέριδος ἀγρίας,

που χύνει την λιποθυμιά της χλοεράς μυρσίνης,
που της νυκτός της ριγηλής το φλέγον μύρον ρίπτει.
Με σώμα, η Αμαρυλλίς, μεθύον εξαπίνης
και σπαίρον υπό έρωτος, λιποθυμεί και πίπτει...

Της ευτυχίας πέρασαν, αλλοίμονον, οι χρόνοι!
Μάτην με τας ακτίνας της τας αργυράς ζωσμένη
λάμπ' η σελήνη και γοργώς τον ουρανόν οργώνει!
Οίμοι! Δεν έρχετ'! Αναυδος η κόρ' η πτωχή μένει

προ των χρυσών ονείρων της π' απέπτησαν για πάντα,
νέα πολύ για έρωτα, για τ' άλγος πολύ νέα,
με δάκρυα αστείρευτα τόσα θρηνεί συμβάντα...
Αίφνης σκιρτά. Ωδή ανδρός και εύθυμος κι ωραία

εκ της κοιλάδος πόρρωθεν επέτα δονουμένη...
Εκείνος ην... ο ίδιος... ναι! Ο πιστός της φίλος
ο λατρευτός, που ήρχετο, τον έβλεπε ν' ασθμαίνει
και να την σφίγγη, πυρπολεί το φλογερόν του χείλος!...

Ην θείον άσμα, ην ωδή του έρωτος γλυκεία!
Άλγος, λυγμούς και δάκρυα, μειδιάμα έν μόνον,
όλα διέλυσ'. Εναλλάξ ωχρία, ηρυθρία,
κύπτει και βλέπ' εις το νερόν πυρετωδώς με πόνον

να άρη εκ των οφθαλμών τα ίχνη των δακρύων,
και περιμένει εύχαρις... Οίμοι! Ευθύς οποία
φωνή τις εύθυμος, ψυχρά, ως είρον άσμ' αγρίων,
φων' αντιζήλου γυναικός - φρικώδης, απαισία! -

κατεξερράγη θραύουσα την δυστυχή καρδιάν της.
Η τάλαινα Αμαρυλλίς κραυγήν, αράν δεν βρίσκει
να ρίξη, αλλ' ο θάνατος συνέσφιξε το παν της
παγώνων την γλυκειάν πνοήν, ως τόνος λύρας θνήσκει.

Ως ίρις υπό παγερού φυλλοροεί άέρος
το ραδινόν το σώμα της εκάμφθ' επί της χλόης·
όφιος νεκρά, μειδιάμα πικρόν πλανάτ' ακαίριως
και την χαδεύει θλιβερώς ο ρέων ρυάξ γόης...

Η αηδών την έκλαυσε, το δάσος, αι κοιλάδες,
τα όρη, τα γλυκεία νερά και αι αμαδρυάδες,
ο πόντος ο απέραντος, βορέας κι αι μαινάδες,
οι φαύν', η χρυσαλλίς, γλαυκαί επίσης ναϊάδες,

παν ό,τι θνήσκει είτε ζη την ποιμενιδ' εθρήνει!
Ο Έρωτος την πολυπαθή, εξ οίκτου, δεν αφήνει...
εις άνθος μετεμόρφωσεν αμαρυλλίδος... κείνη
νυν στ' άστρον κλαίει της νυκτός... δάκρυα δρόσου χύνει!

Εν Λεμησσώ τη 20ή 7βρίου 1902.

Ιωάννης Γ. Καραγεωργιάδης (ο μεταφράσας)

Η απόδοση του γαλλικού ποιήματος σε καθαρεύουσα ίσως αδικεί το πρωτότυπο. Μια σύγχρονη μετάφραση θα μπορούσε να το αποδώσει καλύτερα και

να αναδείξει την όποια λογοτεχνική του αξία. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ποίημα αυτό ξεχώρισε και τιμήθηκε ανάμεσα σε έναν μεγάλο αριθμό γαλλικών ποιημάτων, που ανέρχονταν στα 275. Δυστυχώς δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε το σκεπτικό της βράβευσης, ούτε άλλα στοιχεία για τον διαγωνισμό.

Το ποίημα αποτελείται από δεκαέξι τετράστιχες στροφές και βασίζεται στον γνωστό αρχαιοελληνικό μύθο της νύμφης Αμαρυλλίδος. Στο ποίημα η βοσκοπούλα Αμαρυλλίδα θρηνεί την εγκατάλειψή της από τον αγαπημένο της και στο τέλος πεθαίνει. Η φύση συμμετέχει στον πόνο και στον θάνατό της. Στο τέλος παρεμβαίνει ο Έρωτας και τη μεταμορφώνει στο ομώνυμο εύοσμο λουλούδι. Ένας σύγχρονος αναγνώστης διαπιστώνει τη φυσιολατρία και το λυρισμό που πλημμυρίζουν το ποίημα, με τις ζωντανές περιγραφές των στοιχείων της φύσης και της ενεργού συμμετοχής τους στα δρώμενα, στοιχεία τα οποία ενυπάρχουν, παρά τις αποκλίσεις, και σε δύο γνωστά ομότιπλα ελληνικά λογοτεχνικά κείμενα, στο βουκολικό ποίημα του Θεόκριτου (3ος αι. π.Χ.) και στο αγροτικό ειδυλλιακό αφήγημα του Γ. Δροσίνη (1886). Ενδεχομένως ο Έρμαν Καραγεωργιάδης είχε υπόψη του τα κείμενα αυτά, ίσως και άλλα ανάλογα, ιδίως από τη γαλλική γραμματεία.

Η δημοσίευση της «Αμαρυλλίδος» του Ε. Καραγεωργιάδη σε κυπριακή εφημερίδα δεν πέρασε απαρατήρητη: προκάλεσε ένα ανυπόγραφο, σχετικά εκτεταμένο δημοσίευμα στην εφημερίδα *Ευαγόρας* της Λευκωσίας («Η εκγαλλισθείσα Αμαρυλλίς», 10.10.1902), το οποίο φαίνεται ότι ανήκει στον εκδότη της, τον Νικόλαο Καταλάνο.⁴ Μεταφέρουμε εδώ ολόκληρη την κριτική, στην οποία διαφαίνεται η ελληνοκεντρική προσέγγιση του συγγραφέα της: όπως θα ανέμενε κανείς, ο Καταλάνος αποδοκιμάζει τα ξενικά (γαλλικά) χαρακτηριστικά της ηρωίδας, θεωρώντας ότι το ποίημα θα ήταν ανώτερο αν ο ποιητής αποφάσιζε να το γράψει στην ελληνική γλώσσα και αν απέδιδε πιο πειστικά το πρόσωπο της ηρωίδας του:

Η ΕΚΓΑΛΛΙΣΘΕΙΣΑ ΑΜΑΡΥΛΛΙΣ Νίκη Έλληνας ποιητού εν Γαλλία

Η νίκη ήν ήρατο εν ποιητικώ διαγωνισμώ κατά τα εν Γασκωνία της Γαλλίας ανθεστήρια ο εκείθε εγκατεστημένος Κύπριος Έλληνας ιατρός κ. Έρμαν Καραγεωργιάδης, υιός τού εν Λεμησώ εγκρίτου ιατρού και Δημαρχεύοντος κ. Ι. Καραγεωργιάδου διαθρύπτει την εθνικήν φιλοτιμίαν παντός μεν Έλληνας και ιδία Κυπρίου ιδιαίτατα δε καθίστησιν άκρωσ ευτυχή φιλόστοργον πατέρα θεράποντα και τούτων των Ελικωνίδων παρθένων, και σχόντα την ευτυχίαν να μεταφέρη το βραβευθέν γαλλόφωνον ποίημα εις ελληνίδα φωνήν, εξελληνίσας δηλαδή την εκγαλλισθείσαν υπό του υιού του Αμαρυλλίδα: επί τούτοις απευθύνομεν εγκάρδια συγχαρητήρια προς αμφοτέρους.

⁴ Ο Γ. Α. Μαρκίδης (ό.π., σ. 346) αναφέρθηκε απλώς στην κριτική αυτή και την απέδωσε στον Νικ. Καταλάνο. Το ότι ανήκει στο Νικ. Καταλάνο προκύπτει και από τη σημείωση με τα αρχικά Σ. Σ.Ε. [Σημείωση Σύνταξης Εφημερίδας]. Για τον Ν. Καταλάνο και το έργο του, βλ. Α. Λ. Κουδουνάκης, ό.π., σσ. 231-232.

Πολύ επιθυμούμεν να είχομεν υπ' όψιν των αγωνοδικών την δικαιολογικήν έκθεσιν* ἵνα ἰδωμεν τίνας διέκρινον οὗτοι ποιητικὰς τῆς συνθέσεως ἀρετάς και ἀπένευμαν το Α΄ Βραβεῖον Τιμῆς εἰς τον γαλλόφωνον Ἑλληνα ποιητὴν μεταξύ διακοσίων πεντήκοντα [= εβδομήκοντα πέντε] Γάλλων ἀνταγωνιστῶν.

Ἡ ὑπόθεσις του ποιήματος εἶναι ἐμπνευσις εθνική του ποιητοῦ και αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ πρώτη αἰτία τῆς νίκης. Τον γαλλόφωνον ἤδη Κύπριον ο Πήγασος ἐπανάφερεν ὀρμεμφύτως εἰς την γενέθλιον γῆν, την χώραν των ευωδῶν ἀνθέων, τῆς παγκάλου θεάς και του ροδοπάχους Ἀδώνιδος:

δέσποινα, ἄ Γολγῶς τε και Ἰθάλιον ἐφίλησας
ταπεινὸν τ' Ἐρυκα, χρυσῶ παίζισ' Ἀφροδίτη,
οἶον τοι τον Ἄδωνιν ἀπ' αενάω Ἀχέροντος
μηνὶ δωδεκάτω μαλακαίποδες ἀγαγον ὥραι.

Ἀνεπαρέστησαν μεθ' ὅλης τῆς ζωῆς και του κάλλους αὐτῶν τα γραφικὰ τοπία τῆς περικαλλοῦς νήσου ἐν τῇ φαντασίᾳ του ποιητοῦ, ὡς ἐβλεπεν οὗτος και ἀντελαμβάνετο ταῦτα κατὰ τους ευτυχεῖς χρόνους τῆς παιδικῆς ηλικίας του. Αἱ διαχυτικαὶ και συναρπάζουσαι εἰκόνες των τοπίων διὰ γαλλικοῦ κεχαραγμέναι χρωστήρος δεν ἀπαντῶσιν ἐν Γαλλίᾳ ἀλλ' ἐν Κύπρῳ και ὡς Κύπριαι μόνον εἰκόνες ἠδύναντο ν' ἀναπλασθῶσιν ἐν τῇ φαντασίᾳ του ποιητοῦ, ἄλλως θα ἦσαν ἄτονοι, ὡχραὶ και σχεδὸν νεκραί, οἶαν ἀνέπλασεν ο ποιητὴς την Ἀμαρυλλίδα του.

Ἡ γαλλόφωνος Ἀμαρυλλίς δεν εἶναι ποσῶς ἐκεῖνη πρὸς ἣν κωμάζων ο αἰπόλος του Θεοκρίτου ἄδει:

Ὁ χαρίεσσ' Ἀμαρυλλί, τί μ' οὐκέτι τούτο κατ' ἄντρον
παρκύπτουσα τον ἐρωτύλον; ἢ ῥα με μισεῖς;
ἢ ῥα γε τοι σιμός καταφαίνομαι ἐγγύθεν εἶμεν,
νύμφα και προγένειος; ἀπάγξασθαί με ποιησεῖς,
ἠνίδε τοι δέκα μάλα φέρων· τῆνώθε καθελὼν
ὦ μ' ἐκέλευ καθελείν τυ· αἴθε γενοίμαν
ἀβομβούσα μέλισσα και ἐς τεόν ἄντρον ἰκοίμαν,
τον κισσόν διαδύς και ταν πτέρην ὦ τυ πυκάσδη·
νυν ἐγνων τον ἔρωτα· βαρὺς θεός· ἢ ῥα λεαίνας
μασδὸν ἐθῆλαξε, δρυμῶ τε νιν ἔτραφε μήτηρ,
ὡς με κατασμύχων και ἐς οστίον ἀχρὶς ἰάπτει,
ὦ το καλὸν ποθορεύσα, το παν λίθος· ὦ κυάνοφρον
νύμφα, πρόσπτυξάι με τον αἰπόλον ὡς τυ φιλάσω,
ὦ μοι ἐγὼ τί πάθω; τί ο δύσσοος; οὐχ ὑπακούεις;
τον στέφανον τίλαι με και ἀντίκα λεπτά ποιησεῖς
τον τυ ἐγών, Ἀμαρυλλί φίλα, κισσοῖο φυλάσω
ἀμπλέξας καλύκεσσι και ευόδομοισι σελίνοις,
ταν βαίταν ἀποδύς ἐς κύματα τῆνώ ἀλεύμαι,
ὡπερ τως θύνῳς σκοπιάζεται· Ὀλιπὶς ο γριπεύς
καίκα δὴ ποθάνω, το γε μαν τεόν ἀδύ τέτυκται.

.....
ἀλγέω ταν κεφαλῆν, τιν δ' οὐ μέλει, οὐκ' ἐτ' αἰίδω,
κλεισεύμαι δε πεσών, και τοι λύκοι ὠδε μ' ἔδονται
ὡς μέλι τοι γλυκὺ τούτο κατὰ βρόχθιο γένοίτο.

* Σ.Σ.Ε. Ἡ ἐκθεσις ἐγράφη τῇ 4 Ἰουνίου 1901.

Και έτερος αιπόλος ο Βάττος σκιρτών επί τω ονόματι μόνον της Αμαρυλλίδος αναφωνεί:

Ω χαρίεσσα Αμαρυλλί, μόνας σέθεν ουδέ θανοίσας
λασσύμεσθ' όσον αίγες εμίν φίλαι, όσσον απέσβας,
αιά τω σκληρώ μάλα δαίμονος, ος με λελόγχει.

Η Αμαρυλλίς του κ. Καραγεωργιάδου ουδεμίαν έχει σχέσιν προς την χαρίεσαν Ελληνίδ' Αμαρυλλίδα, την φλέγουσαν τους αιπόλους διά των θελγήτρων της και φεύγουσαν αυτούς φιλαρέσκως ίνα έτι μάλλον υποκαίη τον έρωτα. Μόλις η εκγαλλισθείσα Αμαρυλλίς ομοιάζει πόρρωθεν προς την φαρμακεύτριαν του Θεοκρίτου ήτις όμως αγαπά περιπαθέστερον και φλογερώτερον τον έτερον των δύο εταίρων τον Μύνδιον Δέλφιν περί ων λέγει:

τοις δ' ης Ξανθοτέρα μεν ελιχρύσιοιο γενειάς,
στήθεα δε στίλβοντα πολύ πλέον ή τυ Σελάνα,
ως από γυμνασίοιο καλόν πόνον άρτι λιπόντων.

Δεν πιστεύομεν δε ποτέ να συνήντησεν η γαλλίς Αμαρυλλίς τοιούτους νεανίας ανά τα παρισινά βουλεβάρτα και διά τούτο φαίνεται άόριστον έχουσα έτι το συναίσθημα του έρωτος ουδέ δύναται να το εκδηλώσ η ως πράττει του Θεοκρίτου η ερωτομανής φαρμακεύτρια.

Ηνίδε σιγή μεν πόντος, σιγώντι δ' αίται·
η δ' εμά ου σιγή στέρνων έντοσθεν ανία,
αλλ' επί τήνω πάσα καταίθομαι...

.....
αιά έρωσ ανηρέ, τί μευ μέλαν εκ χρός αίμα
εμφύς ως λιμνάτις άπαν εκ βδέλλα πέπωκας;

.....
πάσα μεν εψύχθην χιόνος πλέον, εκ δε μετώπω
ιδρώς μευ κοχύδεσκεν ίσον νοτίασιν εέρσαις·
ουδέ τι φωνάσαι δυνάμαν, ουδ' όσσον εν ύπνω
κνυζώντα φωνεύντα φίλαν ποτί ματέρα τέκνα,
αλλ' επάγην δαγύδι καλόν χροά πάντοθεν ίσα.

.....
.....έρωσ δ' άρα λιπαραίου
πολλάκις αφάιστοιο σέλας φλογερώτερον αίθει.

Τοιούτος έρωσ ούτε εις τα βουλεβάρδα, ούτε εις τους παραδείσους της γαλλικής πρωτευούσης φοιτά, διότι τα ήθη εκεί των νέων δεν είναι της Σελήνης στιλπνότερα, αλλ' οστεώδη και πλαδαρά επιμελώς καλυπτόμενα ίνα μη προκαλώσι την αηδίαν αντί του έρωτος. Πώς, άλλως τε, θα ηδύνατο να υπομείνη το ερωτικόν σέλας, το φλογερώτερον αφάιστοιο αίθον, η εκνευρισμένη καρδιά της παρισίνης Αμαρυλλίδος, ήν πληρούσιν ορρός και χολή αντί αίματος;

Η Σιμαίθα του Θεοκρίτου καίεται εν καμίνω

χωσ ίδον, ως εμάνην, ως μευ περί θυμός ίάφθη
δειλαιάς· το δε κάλλος ετάκετο, κούτε τι πομπάς
τήνας εφρασάμαν, ουθ' ως πάλιν οίκαδ' ανήνθον
έγνω· αλλά μέ τις κακυρά νόσος εξάλλαξεν,
κείμαν δ' εν κλιντήρι δέκ' άματα και δέκα νύκτας,
και μευ χρωσ μεν ομοίος εγίνετο πολλάκι θάψω,
έρρευν δ' εκ κεφαλάς πάσαι τρίχες, αυτά δε λοιπά
όστι' έτ' ης και δέρμα.....

Παρά πάσαν όμως την σαρκοβόρον φλόγαν, η Σιμαίθα ζη και παλαίει προς τον θάνατον όν διαρκώς απομακρύνει ο άσβεστος και φλογερός πόθος του Μυνδίου, ενώ η γαλλίς Αμαρυλλίς πίπτει ως κεραυνόπληκτος υπό της ζηλοτυπίας μάλλον κεραυνωθείσα ή υπό του έρωτος. Καλύπτει ο γαλλόφωνος ποιητής το πρόσωπον της Αμαρυλλίδος του ωσει εφοβείτο να δείξη αυτό προς τους αναγνώστας, ίσως διότι δεν συνέλαβεν εντελώς το κάλλος της ηρωίδος του ίνα το επιδείξη, διότι είναι ξένη προς αυτόν, είναι γαλλίς και μεταφέρει αυτήν εν μέσω ξένου περιβάλλοντος, τίς οίδεν υπό τίνα σύσκια τοπία των πολυλαμπών και πολυκυμάτων κλιτύων του Κυπριακού Ολύμπου. Είναι άλαλος η γαλλίς Αμαρυλλίς, διότι ο αναπλάσας αυτήν ποιητής δεν ηδυνήθη ν' ανατέμη τας καρδιάς των ερωτοτρόπων γαλλίδων ως πράττει ο Θεόκριτος εν τη Σιμαίθα, και την εικόνα της Αμαρυλλίδος του λαμβάνει από της σκηνής του γαλλικού θεάτρου αναπαριστών εν τω ποιήματί του την *Κυρίαν των Καμελιών*, την *Λεκουβρέρ*, την *Διονυσίαν* ή άλλην τινά των λεμφαδικών και αναιμικών εκείνων κορών των παρισινών αιθουσών. Αρχαίος ζωγράφος έγραψεν εικόνα παριστάσαν την εν Αυλίδι θυσίαν της Ιφιγενείας και απεικόνισεν επί του προσώπου τών πολυαριθμων θεατών την θλίψιν ήν συνησθάνοντο επί τω τραγικώ θανάτω της βασιλόπαιδος, εκάλυψε δε το πρόσωπον του Μενελάου και του Αγαμέμνονος επιτρέψας εις την φαντασίαν του θεατού ν' αναπλάση την εικόνα της οδύνης της πατρικής καρδιάς επί του κεκαλυμμένου προσώπου. Ο ζωγράφος την ιχνογραφίαν και το χρώμα έχων μόνον εις την διάθεσίν του κατενόησεν ότι δεν ήσαν ταύτα ικανά να διερμηνεύσωσιν όλην την πατρικήν οδύνην και το φλέγον τα πατρικά στέρνα πυρ, όπερ ανήφθη υπό της βαθύτατα τρωθείσης στοργής· αλλ' ο ποιητής, του λόγου μύστης και της γλώσσης ιθύστωρ, έχει το τελειότατον όργανον ίνα ερμηνεύση πάντα τα συναισθήματα, αναλογιζόμεθα δε πόσην θα εδοκίμασε δυσχερείαν προς τούτο ο γαλλόφωνος ποιητής της Αμαρυλλίδος μεταχειριζόμενος την δι' ακαδημειακών κανόνων πεπεδημένην γαλλικήν γλώσσαν, και προ της ανυπερβλήτου δυσχερείας κατέστησεν άφωνον την ηρωίδα αφήσας αυτήν να διερμηνεύση το φλέγον τα στέρνα της συναίσθημα διά των καλυπτουσών το πρόσωπόν της παλαμών και των δακρύων, άτινα όμως είναι τόσοσιν ψυχρά ώστε επικάθηνται ως μαργαρίται ή νυκτία δρόσος (!) επί των ανθέων αντί να φλέγωσι και μαραίνωσιν αυτήν.

Et ses pleurs, goutte á goutte, en cascadelte exquise,
Vont tomber et perler sur des fleurs en sommeil;

Όταν ο ποιητής επανέρχεται εις τας ιδίας εμπνεύσεις, που αίτινες ανέρχονται από του βάθους της καρδιάς του εν ή εκρύπτοντο από της τρυφεράς παιδικής ηλικίας εναποτεθειμένα, τόσοσιν επιρρωνόουσι την διάνοιαν και την φαντασίαν αυτού, ώστε ρήγνυσιν ούτος τας γλωσσικάς πέδας και υπόπτερωσ αίρεται μέχρι της κορυφής του Ελληνικού Ελικώνος. Αι στροφαί του ποιήματος οίαι αι επόμεναι:

Prés d'un saule en extase, amant dévotieux,
Vers le miroitement d' une onde crystalline
Qui court, s'arrête et muse, en ébats gracieux,
Sur le gazon pare de verte mousseline,
.....
Cependant, la forêt compátit frémissante...
Depuis longtemps est mort consume le soleil,
Ayant strié de sang la montagne riante,
Et la lune a paru radieuse, émergeant
Des flots diamantés par la lueur astrale;
.....

Le rossignol pleura, la forêt, le vallon,
La montagne et les eaux et les hamadryades,
L'océan infini, le sinistre aquilon,
Le faunes, les sylvains et les glauques naiades,

αι στροφαί, λέγομεν, αὐται εἶναι εφάμιλλοι προς τας του Θεοκρίτου εν Διοσκούροις:

«Εύρον δ' αένναον κράναν υπό λισσάδι πέτρῃ
ύδατι πεπληθυῖαν ακηράτω· αι δ' υπένερθεν
λάλλαι χρυστάλλω ηδ' αργύρω ινδάλλοντο
εκ βυθοῦ· υψηλαί δε πεφύκεσσαν αγχόθι πεύκαι,
λεύκαι τε πλάτανοί τε ακρόκομοι κυπάρισσοι,
άνθεά τ' ευώδη, λασίαις φίλα έργα μελίσσαις,
όσ' έαρος λήγοντος επιβρῦει αν' λειμώνας»

ή προς τας του Μόσχου εν Ειδυλλίω Ευρώπης:

«αι δ' επει ουν λειμώνας ες ανθεμόεντας ίκανον,
άλλη επ' αλλοίοισι τότ' άνθεσι θυμόν έτερον,
των η μεν νάρκισσον εύπνιον, ή δ' υάκινθος,
ή δ' ίον, ή δ' έρπυλον απαίνυτο· πολλά δ' έραζε
λειμώνων εαρστρεφών θαλέθεσκε πέταλα·
αι δ' αὐται ξανθοίο κρόκου θυόεσσαν έθειραν
δρέπτον εριδμαίνουσαι.....»

Εἶναι τόσοσ ακατανίκητα των Ελληνίδων Μουσών τα μαγευτικά θέλγητα, ώστε και παρ' αλλοθρόοις και ξένοις προκαλοῦσι τον θαυμασμόν και καταγοητεύουσι τας καρδίας αυτών. Η γαλλική Αμαρυλλίς απόλλυται και εξαφανίζεται μέσωσ των γοητευτικών και εκπάγλως ωραίων τοπίων άτινα ο ποιητής μετέφερεν εκ της γενεθλίου πατρίδος του προ των ομμάτων των γάλλων αγωνοδικών και κατέθελεξε και κατεγοήτευσεν αυτοῦς και απέσπασε τας δάφνας εν μέσωσ διακοσίων εβδομήκοντα πέντε γαλατών, εμπνεομένων τίσ οίδε υπό τίνων ρικνών και πλαδαρών μουσών των σαλονίων και των βουλεβάρτων ή των υποστέγων αγορών και των καφωδείων.

Αι εμπνεύσεις άς απεκομίσατο εκ παιδων ο κ. Καραγεωργιάδης εκ της ποιητικωτάτης Κύπρου απέδωσαν εις αυτόν στέφανον και προς αυτήν πρέπει να εἶναι ευγνώμων. Η ελληνική πατρίς εἶναι ανεξάντλητος πνευματική τροφός των τέκνων αυτής, οπουδήποτε της γης βιούντων, και προς αυτήν ας έχωσι διαρκώς εστραμμένην την καρδίαν και την διάνοιαν, βέβαιοι όντες, ότι πάντοτε θ' αρώνται από ταύτης ακαταγώνιστον πνευματικήν και ηθικήν δύναμιν και εν τω σταδίω των πνευματικών αγώνων εν μέσωσ οιωδηποτε λαών θα κατάγωσι θριάμβους και θ' απέρχωνται στεφανηφόροι εκείθεν νικηταί.

Πόσων ανώτερος εαυτοῦ θ' ανεδείκνυτο ο κ. Έρμαν Καραγεωργιάδης, αν αντί της δυσκάμπτου και πεπεδημένης γαλλικής γλώσσης μετεχειρίζετο την εύπλαστον και εύηχον, την θείαν ελληνικήν γλώσσαν, την αποστάτιν των κανόνων και ιεροφάντιν πάντων των συναισθημάτων και διανοημάτων του ανθρώπου.

Υ.Γ. Δεν πρέπει να παρελθωμεν απαρατήρητον την επιτυχή παράφρασιν του πατρός Καραγεωργιάδου εν τω στίχῳ διά του

Με ρόδα αφού έσπειρε τα μειδιώντα όρη

αντικαταστήσας το εν τῳ γαλλικῳ κειμένῳ αίμα διά ρόδων, σύμφωνότατα προς το του Βίωνος εν Επιταφίῳ Αδώνιδος:

αίμα ρόδον τίκει, τα δε δάκρυα ταν ανεμώναν.

Τρύφων Δάλιος, ένας εδεσσαίος πεζογράφος του Μεσοπολέμου

Ο άγνωστος και ξεχασμένος σήμερα πεζογράφος από την Έδεσσα Τρύφων Δάλιος υπήρξε μια άκρως ενδιαφέρουσα μορφή των νεοελληνικών γραμμάτων. Έζησε για χρόνια σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, γνωρίστηκε προσωπικά με τον Λένιν στην Ελβετία,¹ όπου το 1913 τυπώθηκε στη γαλλική γλώσσα το βιβλίο του *Les ambitions: Roman de la vie des étudiants*, βραβεύτηκε για μελέτες του από τα πανεπιστήμια της Λωζάνης και της Γενεύης, το 1914 ενεπλάκη έμμεσα σε συνωμοσία για τη δολοφονία του γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου Β', το 1916 συνελήφθη και κρατήθηκε στη Γαλλία από όπου και απελάθηκε, φυλακίστηκε για πολιτικούς λόγους στην Ισπανία και επέστρεψε το 1924 από τις Κανάριες Νήσους στον γενέθλιο τόπο, για να βρεθεί στις 26.8.1936 άγρια δολοφονημένος ύστερα από επίθεση που δέχτηκε στην αυλή του σπιτιού όπου διέμενε μετά την καταστροφή της οικίας του από πυρκαγιά. Ως φονικό όργανο χρησιμοποιήθηκε αξίνα,² που παραδόθηκε από τον δολοφόνο κατά τη σύλληψή του. Μετά την επιστροφή του από την Ισπανία, τυπώθηκε στη Βέροια στην ισπανική γλώσσα ο λίβελος *Los menudos pecados de Alfonso XIII* (Οι μικρές αμαρτίες του Αλφόνσου ΙΓ', τυπογραφείο Γούναρη). Ακολούθησαν η συλλογή διηγημάτων *Τρία λουλούδια, Λατρεία - Αγάπη - Αφοσίωσις* (τυπογραφείο Τρυψιάνη & Παρασκευά, σ. 64) και το μυθιστόρημά του *Ο βωμός της Αρτέμιδος, Μυθιστόρημα από τους καιρούς του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (τυπογραφείο Γεωργίου Τρυψιάνη, «Τυπογραφική εκτέλεσις Ευαγγέλου Χρ. Γέσιου», σ. 180), που τυπώθηκαν στην Έδεσσα και είναι αχρονολόγητα. Τα βιβλία του Δάλιου πέρασαν απαρατήρητα από τους λογοτέχνες και τους κριτικούς της εποχής του. Πιθανώς και ο ίδιος, λόγω επιλογής ή συνθηκών, δεν ενδιαφέρθηκε για τη λογοτεχνική του καταξίωση.

Ο λίβελος *Los menudos pecados de Alfonso XIII*, που είχε στόχο τον βασιλιά Αλφόνσο ΙΓ' της Ισπανίας, κυκλοφόρησε το 1925 με το ψευδώνυμο Juan Jonadal στη θέση του ονόματος συγγραφέα. Στην τελευταία σελίδα υπήρχε το πραγματικό όνομα του Δάλιου και η διεύθυνσή του στην Έδεσσα. Τα σχετικά με τον λίβελο στοιχεία προέρχονται από έγγραφο της ισπανικής πρεσβείας της Αθήνας προς την ελληνική κυβέρνηση, φωτογραφία του οποίου δημοσίευσε ο ερευνητής

¹ «Κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ελβετία, γνωρίστηκε και συνδέθηκε προσωπικά με τον Λένιν, ο οποίος τότε παρέδιδε μαθήματα μαρξιστικής φιλοσοφίας στις Λέσχες των ξένων σπουδαστών στη Βέρνη», βλ. Γιώργος Τουσίμης, «Ζουάν Ζοβαντάλ ή Τρύφων Δάλιος», εφ. *Εδεσσαϊκή*, αρ. φύλλου 1559, Έδεσσα, 17.7.1993. Ο Γ. Τουσίμης, λόγω της εργασίας του στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, είχε πρόσβαση σε άγνωστο αρχειακό υλικό. Βλ. και Δημήτρη Αν. Νικολάου, «Λογοτέχνες της Έδεσσας. Από τον Μηνωίδη τον 18ο αι. στους Μενέλαο Λουντέμη, Όμηρο Πέλλα και Μάρκο Μέσκο», ένθετο «Επτά Ημέρες», εφ. *Καθημερινή*, 13.4.1997, σ. 21.

² Εφ. *Εμπρός*, Έδεσσα, 30.8.1936.

Γιώργος Τουσίμης.³ Στο έγγραφο, που έχει συνταχθεί στα γαλλικά, η πρεσβεία ενημερώνει τις ελληνικές αρχές για την έκδοση του βιβλίου και ζητά, κατ' εντολή του βασιλιά Αλφόνσου και της ισπανικής κυβέρνησης, τη δίωξη και την τιμωρία του συγγραφέα. Κατά τον Γ. Τουσίμη, εξαιτίας της διαμαρτυρίας «κατασχέθηκαν τα 999 από τα χίλια αντίτυπα που είχαν τυπωθεί, το δε χιλιοστό είχε κρατηθεί από τον ίδιο». Σύμφωνα με αναφορά σε μελέτη του καθηγητή Valentín del Arco López (Πανεπιστήμιο της Salamanca),⁴ αντίτυπα της μπροσουράς κατασχέθηκαν και από την ισπανική αστυνομία. Στην ίδια μελέτη διαβάζουμε ότι το βιβλίο του Δάλιου χρηματοδοτήθηκε από τον γνωστό συγγραφέα και πολιτικό Vicente Blasco Ibáñez (1867-1928), που έγραψε και αυτός λίβελο εναντίον του βασιλιά Αλφόνσου (*Alfonso XIII desenmascarado. El terror militarista en Espana*). Για τον βασιλιά Αλφόνσο της Ισπανίας μιλά και ο αφηγητής στο μεταγενέστερο διήγημα του Δάλιου «Η Ιωσηφίνη μου» (*Τρία λουλούδια*) θεωρώντας τον υπεύθυνο για την πενταετή του φυλάκιση (σ. 14): «Μια τέτοια διαταγή είχε εκδοθεί υπό του Αλφόνσου εναντίον μου. Πού είσαι τώρα, Ιωσηφίνη μου, να χαρείς την καταστροφήν και τούτου του αιμοχαρούς και ανηθίκου εστεμμένου θηρίου; Έπεσε το θηρίον, αγαπημένη μου, έπεσε, αλλά συ δεν υπάρχουνεις πια, την ευτυχίαν μου δεν την ξαναβρίσκω...».⁵

Η συλλογή διηγημάτων *Τρία λουλούδια, Λατρεία - Αγάπη - Αφοσίωσις*⁶ αποτελείται από τρία διηγήματα (σ. 5-21, 23-48, 49-63). Στο καθένα πρωταγωνιστούν ο αφηγητής και ένα διαφορετικό κορίτσι, που το ερωτεύεται. Ενώ ο ίδιος φέρεται πάντα με τον ενδεδειγμένο τρόπο, τρίτα πρόσωπα δημιουργούν προβλήματα, είτε από φθόνο και ζήλια είτε για άλλους λόγους, στην προσέγγιση ή στη σχέση μεταξύ ήρωα και κοριτσιού. Και τα τρία διηγήματα φαίνεται ότι περιλαμβάνουν πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα από τη ζωή του στην Ισπανία και την Έδεσσα. Δεν έχει βρεθεί καταγραφή ή δημοσιευμένη αναφορά για το ενδιαφέρον αυτό βιβλίο, κάτι που συνηγορεί στην άποψη ότι είτε

³ Γ. Τουσίμης, ό.π.. Στοιχεία για τον λίβελο αναδημοσίευσε ο Ν. Καραμανάβης σε κείμενό του με τίτλο «Ο Βεροιώτης τυπογράφος Αν. Γούναρης και η Έδεσσα», περ. *Επιτροχάδην* 3-4 (1993) 57. Από τον Ν. Καραμανάβη άντλησε την πληροφορία ο Ντίνος Χριστιανόπουλος, που συμπεριέλαβε τη μετάφραση του τίτλου στο βιβλίο του *Λογοτεχνικές εκδόσεις μακεδονικών πόλεων πλην Θεσσαλονίκης* (Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη, 1998, σ. 75), πιστεύοντας ότι ο λίβελος γράφτηκε στα ελληνικά. Εφόσον το έγγραφο της ισπανικής πρεσβείας, που γνωστοποιεί την ύπαρξη του λίβελου, συντάχθηκε στις 19.1.1925, δεν αποκλείεται η εκτύπωση να έγινε στα τέλη του 1924 (ακόμη και αν ως έτος έκδοσης αναφέρεται το 1925).

⁴ Valentín del Arco López, «Unamuno y la dictadura de Primo de Rivera: Sus artículos en “España con Honra”», στο *Actas del Congreso Internacional Cincuentenario de Unamuno*, επιμ. María Dolores Gómez Molleda, Universidad de Salamanca, Servicio de Publicaciones, 1989, σ. 378. Σε επικοινωνία μας μέσω διαδικτύου ο συγγραφέας της μελέτης έδωσε επίσης την πληροφορία για έγγραφο της ισπανικής πρεσβείας στο Παρίσι, με ημερομηνία 16.1.1925, στο οποίο υπάρχει αναφορά για τον λίβελο. Το έγγραφο βρέθηκε και αναφέρεται σε αντίτυπο του λίβελου, που είχε ταχυδρομηθεί από την Έδεσσα (AGA – Archivo General de la Administración, IDD (10)095.000, signatura AGA,54,06069, exp.3).

⁵ Η αναφορά στην «καταστροφήν» του Αλφόνσου σημαίνει ότι το βιβλίο τυπώθηκε μετά τον εκθρονισμό του ισπανού βασιλιά (Απρίλιος 1931).

⁶ Η τυχαία εύρεση ενός αντίτυπου του βιβλίου σε παλαιοπωλείο της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα γύρω από τον συγγραφέα, ο οποίος έμοιαζε, κατά έναν περίεργο τρόπο, να είναι «βιβλιογραφικά άορατος».

δεν κυκλοφόρησε κανονικά είτε αποσύρθηκε πολύ νωρίς από την κυκλοφορία.⁷ Ίσως το απόθεμα των αντιτύπων καταστράφηκε κατά την πυρκαγιά που έκαψε το σπίτι του ή ίσως έπαιξε ρόλο το μεταξικό καθεστώς. Υπάρχουν στη συλλογή συγκεκριμένες αναφορές, που δεν θα μπορούσαν να έχουν περάσει απαρατήρητες, όπως οι προσβλητικοί χαρακτηρισμοί για έναν πρώην δήμαρχο και βουλευτή της Έδεσσας στο τρίτο διήγημα («Ο Βωμός του Ειδώλου»), στον οποίο δίνει το όνομα Πόρκος (ποικ: γουρούνι). Επίσης οι χαρακτηρισμοί «γουρούνι» και «σάτυρος», στο δεύτερο διήγημα («Πάθη από Έρωτα»), για τον νομάρχη και η αναφορά στην «τρομοκρατία του παγκαλισμού», που έστειλε τους αντιφρονούντες στα ξερονήσια και στα ψυχιατρεία (σ. 29): «Οι διωγμοί και οι εκτοπίσεις ήσαν στο πρόγραμμα της ημέρας. Παρεξηγήθησαν κάτι λεγόμενά μου και με πέταξαν στο ξερονήσι του Αιγαίου. Δέκα-οκτώ μήνες πέρασα στην εξορία. [...] Ασθενής δεν ήμουν, η κατάσταση μου δεν ήτο για το Νοσοκομείον. Το πολύ-πολύ ήμουν ψυχοπαθής, απεφασίσθη η μεταφορά μου στο ψυχιατρείον Αθηνών». Για εκτοπισμό του μιλά και ο αφηγητής στο διήγημα «Η Ιωσηφίνη μου» (σ. 18): «Αι αρχαί της χώρας μας όμως ωθούμενοι από ξένους πράκτορας, αρχίζουν να υποπεύονται τες ενεργίες μου. Υπό την συκοφαντική κατηγορίαν ότι ενεργώ ύποπτες προπαγάνδες, με αρπάζουν μια μέρα και με εκτοπίζουν εις ένα ξερονήσι του Αιγαίου». Και συνεχίζει λίγο πιο κάτω: «Ο Αστυνόμος του νησιού δεν βλέπει με καλά μάτια την απελπισία μου. Την εκλαμβάνει για δόλιαν μηχανορραφίαν. Ερεθίζει εναντίον μου καμπόσους μπράβους του τόπου και τους παρωτρώνει να με δολοφονήσουν. Επετέθησαν τούτοι εναντίον μου με ξύλο και με εκτύπησαν στο κεφάλι. Έπεσα κατά γης και από την διάσεισιν του εγκεφάλου μου επήλθεν παραλυσία ολοκλήρου του σώματός μου. Επί μήνες έμεινα στο στρώμα χωρίς να κινηθώ». Στο ίδιο διήγημα (σ. 19) ο αφηγητής περιγράφει την επικοινωνία με φίλο του μέσω κρυπτογραφημένων μηνυμάτων, ώστε να μην γίνονται αντιληπτοί από εκείνους που τους παρακολουθούσαν.

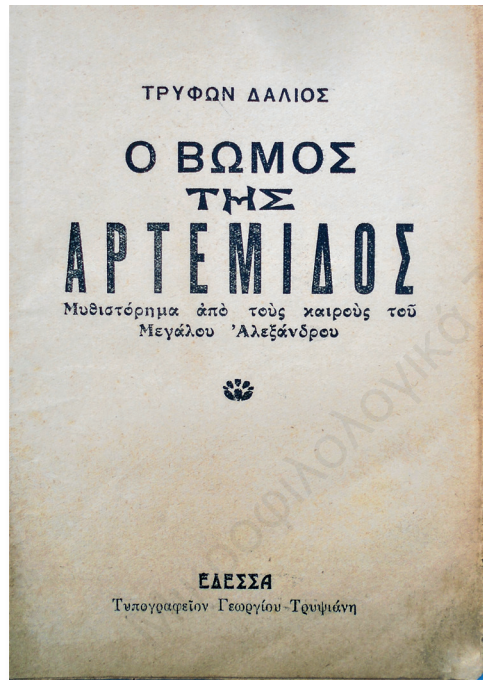
Στο ιστορικό μυθιστόρημα *Ο βωμός της Αρτέμιδος*⁸ ο Δάλιος συνθέτει μια ερωτική ιστορία ακούσιου χωρισμού και επανένωσης, με φόντο τα γεγονότα που ακολούθησαν τον θάνατο του Φιλίππου Β΄ στην αρχαία Μακεδονία. Εκτός από την Αμύντη και τον Ανήρα, που είναι οι δύο κεντρικοί ήρωες, περνούν από τις σελίδες του βιβλίου ο Αλέξανδρος, η Ολυμπιάδα, ο Αντίπατρος, ο Νέαρχος, ο Φιλώτας, αλλά και πρόσωπα που δημιούργησε η φαντασία του συγγραφέα, όπως ένας σοφός ιεροφάντης που χρησιμοποιεί τεχνάσματα για να εξαπατήσει

⁷ Ο Γ. Τουσίμης, ό.π. (σημ. 1), γράφει για ένα χαμένο μυθιστόρημα του Δάλιου, όπου ο συγγραφέας μιλά για τον ανεκπλήρωτο έρωτα για μια γειτόνισσά του, το όνομα της οποίας χρησιμοποιεί παραλλαγμένο στον τίτλο ως «Πετινάρη». Πιθανότατα γίνεται σύγχυση με το δεύτερο διήγημα («Πάθη από Έρωτα») του βιβλίου *Τρία λουλούδια*, που έχει ως κεντρική ηρωίδα τη Μαργαρίτα Πετεινάρη. Στο συγκεκριμένο διήγημα όμως ο αφηγητής μιλά για γνωριμία που κατέληξε σε γάμο και στην εγκυμοσύνη της ηρωίδας. Ανεκπλήρωτος έρωτας περιγράφεται στο τρίτο διήγημα («Ο Βωμός του Ειδώλου») της συλλογής, που έχει πρωταγωνίστρια τη Γιολάνδα, μια νέα γυναίκα που ζει στην Έδεσσα.

⁸ Γιάννης Τζανής - Πέτρος Μπέσπαρης, *Η λογοτεχνική δημιουργία της βόρειας Ελλάδας 1875-2007, Απόπειρα βιβλιογραφικής καταγραφής*, Θεσσαλονίκη, Μικρή Φιλολογική Μπίμπης, 2007, σ. 155. Καταγραφή του τίτλου με τη μορφή: *Στο βωμό της Αρτέμιδος*. Προηγούμενες καταγραφές από Γ. Τουσίμη, ό.π. (σημ. 1), και Δημήτρη Αν. Νικολάου, ό.π. (σημ. 1).

τους αφελείς πιστούς, μια ηλικιωμένη ιέρεια, ένας γιατρός από τη χώρα των Παιόνων, μια μάντισσα, ένας μάντης, ένας ερμηνευτής ονείρων, ένας τραγουδιστής, ένας πέρσης υπηρέτης και πολλοί άλλοι. Ο Αλέξανδρος, που ως τότε δεν είχε δείξει ενδιαφέρον για το γυναικείο φύλο, εντυπωσιάζεται βλέποντας την Αμύντη. Δεν θέλει όμως να παρέμβει στη σχέση των δύο νέων. Ο Αντίπατρος, ελπίζοντας ότι κοντά της ο Αλέξανδρος θα ξεχάσει την επιθυμία για μάχες και κατακτήσεις, πείθει μέλη της βασιλικής αυλής και μαζί με πρόσωπα της φρουράς επιχειρούν ένα βράδυ να απαγάγουν το κορίτσι. Η Αμύντη διαφεύγει και για τέσσερα χρόνια κρύβεται στους πρόποδες του Ολύμπου, σε έναν βωμό της Αρτέμιδος. Ο Ανήρας την αναζητά, περιπλανώμενος σε όλη τη Μακεδονία και σε

γειτονικές χώρες, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Αποφασίζει να εκδικηθεί και για τον σκοπό αυτόν κατευθύνεται στη Μικρά Ασία. Καταστρώνει ένα λεπτομερές σχέδιο δολοφονίας του βασιλιά, αλλά την τελευταία στιγμή υπαναχωρεί, επειδή αντιλαμβάνεται ότι ο Αλέξανδρος δεν είχε καμία σχέση με την προσπάθεια απαγωγής. Επιστρέφει στη Μακεδονία, όπου αρχίζει νέος κύκλος αναζήτησης με τη βοήθεια της Ολυμπιάδας, η οποία του δείχνει με κάθε τρόπο το ερωτικό της ενδιαφέρον. Τελικά συναντά την αγαπημένη του στον βωμό της Αρτέμιδος, όπου εκείνη παριστάνει την ιέρεια, χωρίς όμως να είναι πραγματικά και χωρίς να έχει δώσει όρκο παρθενίας στη θεά. Τα κύρια μέρη όπου διαδραματίζονται τα γεγονότα είναι η Έδεσσα, το στρατόπεδο των Μακεδόνων κοντά στην Ισό και το κτήριο του βωμού. Το ολοκληρωμένο αυτό μυθιστόρημα από πλευράς δομής και περιεχομένου, που κρατά σε σχετική αγωνία και εγρήγορση τον αναγνώστη, προϋποθέτει ιδιαίτερες γνώσεις αρχαίας ιστορίας, που προφανώς είχε ο συγγραφέας. Οι περιπλανήσεις του Ανήρα θυμίζουν τον περιπετειώδη βίο του Δάλιου, που έζησε τα πρώτα χρόνια της ζωής του στην Έδεσσα και ξαναγύρισε, όπως ο ήρωας του βιβλίου, εκεί. Ο Ανήρας παρουσιάστηκε στο στρατόπεδο με το όνομα Αμυναίος και αυτό μας φέρνει στον νου τον Δάλιο, που όσο ζούσε στην Ισπανία χρησιμοποιούσε και ένα άλλο όνομα. Ο συγγραφέας, που δεν φαίνεται να ήταν εξοικειωμένος με το ελληνικό λογοτεχνικό τοπίο του καιρού του, γράφει σε μια γλώσσα κατανοητή και ευχάριστη, με στοιχεία προφορικού λόγου και ταυτόχρονα με τη χρήση τύπων της απλής καθαρεύουσας, αλλά και με πολλές γλωσσικές και εκφραστικές αδυναμίες. Με αφορμή τη δραματική ιστο-

ρία των δύο ερωτευμένων μιλά, μέσω του Ανήρα, για το μίσος του εναντίον εκείνων που δεν το έχουν σε τίποτα να καταστρέψουν τη ζωή αδύναμων ανθρώπων. Διαβάζοντας τα παρακάτω αποσπάσματα θυμόμαστε το αντιμοναρχικό παρελθόν του (σ. 78-79 και 79-80): «Αφού και από τους χρησμούς οδηγούμενος δεν κάτορθωσα να την ανεύρω, απελπίζομαι πια και στην ζωή μου μόνον εκδίκησι θα επιδιώξω, του τυράννου εκείνου, που απ' την αιτία του με εχώρισαν απ' την αγάπη μου, το αίμα θα χύσω και τον κόσμο απ' την τυραννία του θα γλιτώσω!». «Την αγάπη μου την κατέστρεψε, μίσος στην καρδιά μου ο τύραννος εφύτευσε και τον καρπό του μίσους, την εκδίκησί μου, αυτός ας γευθή! Εκεί στην Ασία που είναι, εκεί την ψυχή απ' το σώμα του θα χωρίσω και στον σκοτεινόν Άδη θα βυθίσω». Ως πηγές του μυθιστορήματος πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν, εκτός από ιστορικά βιβλία, ανάλογα ξενόγλωσσα έργα μυθοπλασίας, από αυτά που με άνεση μπορούσε να διαβάξει ο πολύγλωσσος συγγραφέας. Η αναφορά στην τελευταία σελίδα στη μετονομασία του χωριού Σόροβιτς σε Αμύνταιον δείχνει ότι το έργο γράφτηκε μετά τον Ιούλιο του 1928.

Λίγο μετά την έναρξη των σπουδών του Δάλιου στην Ελβετία, εκδόθηκε στη Λωζάνη το βιβλίο του *Les ambitions: Roman de la vie des étudiants* (Οι φιλοδοξίες: Μυθιστόρημα για τη ζωή των φοιτητών, σ. 360, 1913),⁹ που κυκλοφόρησε με όνομα συγγραφέα το Tryphon Jovanov-Daljo. Το όνομα αυτό χρησιμοποιούσε ο Δάλιος ως φοιτητής στο πανεπιστήμιο της Λωζάνης, όπως προκύπτει από καταλόγους σπουδαστών και από φόρμα εγγραφής που είχε υπογράψει και συμπληρώσει ο ίδιος στις 9.4.1913 και βρίσκεται σήμερα στα αρχεία του πανεπιστημίου. Σε παρόμοιο έγγραφο του προηγούμενου έτους (9.4.1912) υπογράφει ως Tryphon Jovanovitch. Από τα έγγραφα αυτά μαθαίνουμε ότι είχε παρακολουθήσει μαθήματα φιλοσοφίας, κοινωνιολογίας, πολιτικής ιστορίας, πολιτικής οικονομίας, ιστορίας τέχνης, ισπανικής λογοτεχνίας, στατιστικής, διπλωματικού και διοικητικού δικαίου και άλλα. Είχε ακόμη σπουδάσει στο πανεπιστήμιο της Γενεύης και πιθανώς και αλλού. Το 1913 βραβεύτηκε από το πανεπιστήμιο της Λωζάνης (Faculté des Lettres) η εργασία του *Le ciel et l'enfer selon l'eschatologie musulmane*.¹⁰ Υπήρξε και χρηματικό έπαθλο. Το 1916 βραβεύτηκε από το πανεπιστήμιο της Γενεύης η εργασία του *Exposé critique des principaux travaux de philosophes français tendant à la constitution d'une morale positive*, που αφορούσε γάλλους φιλοσόφους.¹¹ Το 1914, κατά τη διάρκεια της διαμονής του στη Φραγκφούρτη, όπου μάθαινε γερμανικά, το όνομά του (Tryphon Jovanow-

⁹ "Edition de l'auteur". Χωρίς στοιχεία τυπογράφου. Με εξαιρετική τυπογραφική επιμέλεια. Στην αρχή του βιβλίου διαβάζουμε ότι τυπώθηκαν και δέκα αντίτυπα σε ολλανδικό χαρτί, από τα οποία το ένα προοριζόταν για τον βασιλιά των Βουλγάρων ("Roi des Bulgares"). Είναι και αυτό, όπως όλα τα βιβλία του Δάλιου, εξαιρετικά δυσεύρετο και ο μόνος ερευνητής που το αναφέρει, γράφει ότι δεν έχει δει κανένα αντίτυπο: Alberto Petrucciani, "Il giardino dei sentieri che s'incrociano: il pubblico della Biblioteca di Ginevra (1915)" στο *Nuovi Annali della Scuola Speciale per Archivisti Bibliotecari* XXIX (2015) 99-135: 122. Ο καθηγητής A. Petrucciani έθεσε υπόψη μου, μετά από διαδικτυακή επικοινωνία μας, επιπλέον υλικό για τον Δάλιο, που αφορά επισκέψεις του στη βιβλιοθήκη της Γενεύης για τη μελέτη συγκεκριμένων νομικών βιβλίων.

¹⁰ Εφ. *Gazette de Lausanne*, 3.2.1913. Αναφέρεται με το όνομα: Tryphon Jovanovitch.

¹¹ Bibliothèque de Genève – Manuscrits et Archives privées: <https://archives.bge-geneve.ch/ark:/17786/vtac8de8b754b933a42>

Daljo) αναφέρεται σε έγγραφο του αρχηγού της βασιλικής αστυνομίας προς τον Υπουργό Εξωτερικών.¹² Αν και ο Δάλιος είχε φοιτήσει στο σερβικό σχολείο της Θεσσαλονίκης, σε κατάθεσή του στη γερμανική αστυνομία φέρεται να μιλά εναντίον των Σέρβων εκφράζοντας, όπως και σε κάποια σημεία του γαλλόφωνου μυθιστορηματός του, φιλοβουλγαρικές απόψεις.¹³ Αποκαλύπτει μάλιστα, λίγο μετά τη δολοφονία του αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου, πιθανό σχέδιο δολοφονίας του αυτοκράτορα Γουλιέλμου Β΄ από σέρβους φοιτητές. Η αλλαγή του “Jovanovitch” σε “Jovanon”, που είχε προηγηθεί, πιθανότατα σχετίζεται με αυτή του τη στάση.

Σύμφωνα με έγγραφα που βρίσκονται στα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας και αφορούν τον Δάλιο,¹⁴ στα τέλη του 1916, αν και είχε βγάλει βίζα για να μεταβεί από την Ελβετία στην Έδεσσα, πήγε στη Γαλλία. Εκεί τον συνέλαβαν και τον φυλάκισαν προσωρινά, αφενός επειδή δεν δικαιολόγησε το μεγάλο χρηματικό ποσό που κατείχε και αφετέρου επειδή θεωρήθηκε ύποπτος για κατασκοπεία υπέρ της Γερμανίας. Διαβάζουμε ακόμη ότι στην Ελβετία υπήρξαν καταγγελίες εις βάρος του και ότι οπλοφορούσε έχοντας πάντα μαζί του ένα περιστρόφο (revolver).¹⁵ Ζήτησε να επιστρέψει στην Ελβετία, αλλά οι ελβετικές αρχές απαγόρευσαν την είσοδο στη χώρα και έτσι απελάθηκε στην Ισπανία στις 22 Δεκεμβρίου. Με το όνομα Trifon Jovanon Dalios τον συναντάμε πολύ αργότερα (19.1.1925) στο έγγραφο διαμαρτυρίας της ισπανικής πρεσβείας. Σε δημοσίευμα της ισπανικής εφημερίδας *La Provincia* (24.8.1923), με τίτλο «Οδύσσεια ενός εκτοπισμένου» (“Odisea de un deportado”), βρίσκουμε επιστολή του, όπου διαμαρτύρεται για τις συνθήκες φυλάκισης-κράτησής του στο νοσοκομείο San Martin της πόλης Las Palmas των Καναρίων Νήσων, την οποία υπογράφει ως Juan Jovadal. Το ψευδώνυμο Jovadal, το οποίο δεν γνωρίζουμε πότε υιοθέτησε, πιθανότατα προέρχεται από τα τέσσερα πρώτα γράμματα του ονόματος του πατέρα του (Jova) και από τα τρία πρώτα του επωνύμου (Dal). Μία ακόμη εκδοχή του ονόματος (Triphon Jovanoy-Daljo), που πιθανώς οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος, συναντάμε στο επίσημο ισπανικό δελτίο ευρεσιτεχνιών, όπου καταγράφεται μία εφεύρεσή του.¹⁶

Με σημερινούς όρους το μυθιστόρημα *Les ambitions: Roman de la vie des étudiants* θα μπορούσε να χαρακτηριστεί academic novel ή campus novel. Τα πρόσωπα, τα γεγονότα και οι διάλογοι πιθανότατα αφορούν εντυπώσεις, εμπειρίες και μνήμες του νέου φοιτητή, που δημοσίευσε το έργο σε ηλικία μόλις 22 ετών. Ο κεντρικός ήρωας, που ονομάζεται Constantin Gornakov, είναι και αυτός φοι-

¹² Ariadni Moutafidou, “Sport treiben die Großen nur mit dem Krieg”: anonyme Schreiben an den deutschen Kaiser und die kaiserliche Familie 1914-1917, *Biblos*, 49/1 (2000) 135-156, ιδ. 140-141. Στο έγγραφο διαβάζουμε ακόμη ότι για τον Δάλιο σχηματίστηκε ευνοϊκή εντύπωση.

¹³ Κατά τον Γ. Τουσίμη, ό.π. (σημ. 1), που ερεύνησε σχετικά έγγραφα, η φοίτησή του στο σερβικό σχολείο της Θεσσαλονίκης και αργότερα οι σπουδές του στην Ελβετία χρηματοδοτήθηκαν από τη σερβική προπαγάνδα.

¹⁴ Archives Nationales: JOVANOVA-DALJO, TRIPHON. 1916. 19940455/98. DOSSIER 8518.

¹⁵ Τη δική του εκδοχή για παρόμοια γεγονότα δίνει πιθανώς ο Δάλιος περιγράφοντας σκηνές από τη ζωή του κεντρικού ήρωα του μυθιστορηματός *Les ambitions: Roman de la vie des étudiants*.

¹⁶ Boletín Oficial de la Propiedad Industrial, Madrid, 1.6.1917 & 16.7.1917.

τητής και ζει στη Λωζάνη. Στο οπισθόφυλλο ανακοινώνονται τα προς έκδοση μυθιστορήματα του συγγραφέα. Δύο από αυτά με αρχαιοελληνική θεματολογία (όπως και το πολύ μεταγενέστερο *Ο βωμός της Αρτέμιδος*): “*Judas l’Iskariote, roman de la vie biblique; Maître Socrate, roman de la vie antique; Les Joies et les Malheurs, roman de la vie des femmes; Chien de Diogène, roman de la vie antique; et les Lettres d’Étudiants*”.

Βιογραφικά στοιχεία για τον Δάλιο βρίσκουμε και σε δημοσίευμα της εβδομαδιαίας εφημερίδας της Έδεσσας *Ελεύθερος Λόγος* (30.8.1936),¹⁷ που γράφτηκε με αφορμή τη δολοφονία του:

Ο Τρύφων Δάλιος εγεννήθη το 1891 ενταύθα. Τα πρώτα του μαθητικά χρόνια επέρασαν εις το ελληνικόν δημοτ. σχολείον εις το οποίον διεκρίνετο πάντα μεταξύ των πρώτων μαθητών. Κατόπιν εντεύθεν αναχωρήσας εφοίτησεν εις την Θεολογικήν σχολήν της Πρεσδένης.¹⁸ Ακολούθως μετέβη εις την Ελβετίαν και εφοίτησεν επί σειράν ετών εις τα Πανεπιστήμια της Γενεύης και Λωζάνης, παρακολουθών τα νομικά, την χημείαν κλπ. Εν Γενεύη συνέγραψε μίαν μελέτην περί μωαμεθανισμού και άλλα έργα. Από την Ελβετίαν μετέβη εις το Ευάν και τους Παρισίους της Γαλλίας, όπου επίσης παρηκολούθησε σπουδάς επί σειράν ετών. Από το Ευάν μετέβη εις Φραγκφούρτην της Γερμανίας, όπου η διαμονή του υπήρξε βραχυτάτη. Κατά τα τελευταία χρόνια της φοιτήσεώς του και μετέπειτα εγνωρίσθη με πολλούς πολιτικούς της Ευρώπης. Εντεύθεν ωρμήθη εις Ισπανίαν όπου έλαβεν ενεργόν μέρος εις την πολιτικήν. Συλληφθείς όμως εις Ισπανίαν, εξωρίσθη εις τας Καναρίους νήσους. Απελευθερωθείς τη επεμβάσει της Ελληνικής Πρεσβείας επέστρεψε εις την γενέτειρά του, την πόλιν μας, ζων μακράν της πολιτικής και επιδιδόμενος εις διαφόρους μελέτας, εις την οργάνωσιν θερμοκηπίου, τελευταίως δε εις την ίδρυσιν τυπογραφείου, του οποίου το πιεστήριον κατεσκευάζεν ενταύθα τη εμπνεύσει του.¹⁹

Ο Γ. Τουσίμης είναι τυπικά και ουσιαστικά ο πρώτος που ασχολήθηκε με τον Δάλιο μετά τη δολοφονία του τον Αύγουστο του 1936. Σε ένα κατατοπιστικό και περιεκτικό κείμενο, που δημοσιεύτηκε στην εφ. *Εδεσσαϊκή* (17.7.1993), κατέγραψε μνήμες Εδεσσαίων σχετικές με τον συγγραφέα και ταυτόχρονα πληροφορίες που προέρχονται από αρχειακό υλικό.²⁰ Διαβάζουμε, μεταξύ άλλων, ότι ήταν γιος φτωχού εργάτη και ότι μετά το Ημιγυμνάσιο Βοδενών φοίτησε στο σερβικό σχολείο της Θεσσαλονίκης και αργότερα στο σερβικό Γυμνάσιο της Πρίστινας. Ακολούθησαν σπουδές του σε πόλεις της Ελβετίας, που του απέφεραν τρία

¹⁷ Ψηφιοποιήσεις της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸ Πρόκειται για την πόλη του Κοσόβου Πρίζρεν (Prizrend, Prizren), όπως προκύπτει από χειρόγραφο του Δάλιου που υποβλήθηκε στο πανεπιστήμιο της Γενεύης.

¹⁹ Παραδόξως στο δημοσίευμα δεν αναφέρεται κάτι για το πεζογραφικό του έργο. Η προσπάθειά του για την ίδρυση τυπογραφείου ίσως σχετίζεται με την αντιικεμινική δυσκολία να συνεχίσει να βρίσκει τυπογράφο που θα αναλάμβανε τα βιβλία του. Ωστόσο, μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, αυτή η προσπάθεια θα ήταν πολύ δύσκολο ή αδύνατο να ευοδωθεί.

²⁰ Σχεδόν όλες οι μεταγενέστερες αναφορές στον Δάλιο εκκινούν από το δημοσίευμα αυτό. Ο Γ. Τουσίμης βρήκε τις περισσότερες πληροφορίες σε επίσημα κρατικά αρχεία, αλλά λόγω και της φύσης του δημοσιεύματος (δημοσιογραφικό κείμενο σε τοπική εφημερίδα) δεν τεκμηριώνει με παραπομπές τα όσα γράφει. Κατά τη γνώμη μου επιβάλλεται εκ νέου έρευνα των συγκεκριμένων αρχείων, η οποία είναι βέβαιο ότι θα φέρει στο φως νέα στοιχεία για τον πεζογράφο.

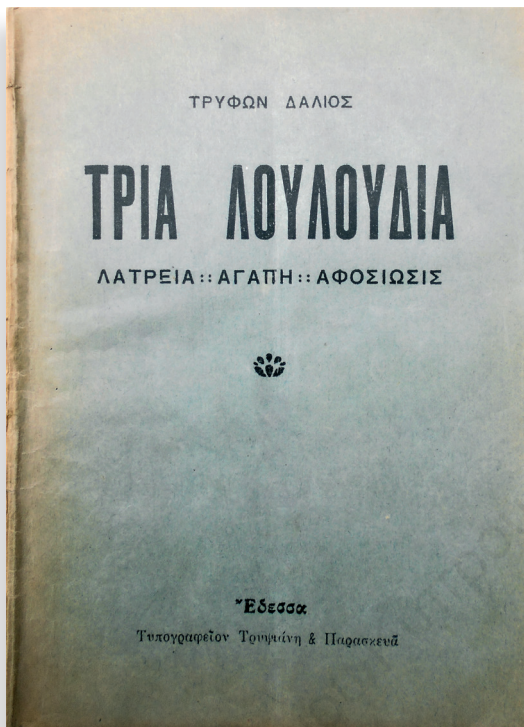
διπλώματα και δύο διδακτορικούς τίτλους. Παραθέτω μερικά αποσπάσματα από το ενδιαφέρον αυτό κείμενο:

[...] Στην Ισπανία δίδαξε στη Βαρκελώνη ξένες γλώσσες. Επειδή χαρακτηρίστηκε από την Ισπανική Αστυνομία αντιμοναρχικός, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Βαρκελώνη και να εγκατασταθεί στην πόλη Ρεάλ, όπου άνοιξε εκ νέου σχολή γλωσσών. Και στη Ρεάλ, όπως και στη Βαρκελώνη, αναμίχθηκε ενεργά στον αντιμοναρχικό αγώνα του ισπανικού λαού. Τις αντιμοναρχικές του ιδέες υποστηρίζει με την εφημερίδα *Γνώμη*, την οποία εκδίδει ο ίδιος, εννοείται στα ισπανικά, και συγχρόνως αρθρογραφεί σε διάφορα ισπανικά και ξένα έντυπα με το ψευδώνυμο Ζουάν Ζοβαντάλ. [...] Τον Μάιο του 1919, εξ αιτίας ενός λόγου του στο κέντρο των εργατών των σιδηροδρόμων, με τον οποίο έθιγε τις ισπανικές αρχές και την ισπανική αστική τάξη, συνελήφθη και ενεκλείσθη στα απομονωτήρια των φυλακών της Βαρκελώνης. Το 1920 μετέχθη στις φυλακές των Καναριών Νήσων, όπου έμεινε, σύμφωνα με αυθεντικά δοκουμέντα, επί ένα έτος κλεισμένος μέσα σε ένα κελλί διαστάσεων 1Χ1 ή κατά τους συγχρόνους του Έδεσσαίους μέσα σε ένα ντουλάπι. Κατόπιν επεμβάσεως των σοσιαλιστών ισπανών βουλευτών και του Αμερικανού προξένου στις Καναρίους, αποφυλακίσθηκε το 1924 και επέστρεψε, με τη βοήθεια της Ελληνικής Πρεσβείας, στην πατρίδα του Έδεσσα. [...] Επέστρεψε σχεδόν με μισοσαλεμένες τις φρένες. Την εποχή της επιστροφής του στην Έδεσσα, Νομάρχης Εδέσσης ήταν ο Σταμάτιος Σταματίου. Ο γνωστός μας Σταμ-Σταμ. Ο Σταματίου εξετίμησε την πλατεία μόρφωση, την γλωσσομάθεια, την πνευματική ετοιμότητα, το χιούμορ και την ενεργητικότητά του, που είχε εν τω μεταξύ αρχίσει να ξαναβρίσκει, και για να τον βοηθήσει ηθικώς και υλικώς τον διόρισε στις Απαλλοτριώσεις των Τουρκικών Κτημάτων. [...] Στην Έδεσσα, παρά την υποστήριξη του Νομάρχη Σταμ. Σταματίου, ανέπτυξε έντονη αναρχική δράση. Δράση κατά παντός κατεστημένου. Ακόμη και εναντίον του τότε κομμουνιστικού εργατικού κέντρου της Έδεσσας, του οποίου ήταν περισσότερο πολέμιος και λιγότερο φίλος. Η αναρχική του δράση φυσικά απασχόλησε τις τοπικές αρχές. Κατόπιν όμως επισταμένης έρευνας τον χαρακτήρισαν απλώς ως «αναρχικό» με την παρατήρηση ότι «η συναναστροφή μετά μαθητών και του διανοούμενου εν γένει κόσμου μπορεί να έχει μεγάλη επίδραση». Το ίδιο επιεικής ήταν και ο χαρακτηρισμός του από την Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, σχετικά με την προσφορά του μιας εθνικής εργασίας: «άνθρωπος τίμιος και καλός πατριώτης». [...]

Σύμφωνα με τη ληξιαρχική πράξη θανάτου, που βρίσκεται καταχωρισμένη στο ληξιαρχείο του Δήμου Εδέσσης, ο συγγραφέας πέθανε στο νοσοκομείο της οδού Γαλλικής Δημοκρατίας στις 26.8.1936, ώρα 11 μ.μ. Ο θάνατός του δηλώθηκε στο ληξιαρχείο από έναν κλητήρα του νοσοκομείου στις 27.8.1936, ώρα 11 π.μ. Αναφέρεται ως Τρύφων Δάλιος, χριστιανός ορθόδοξος, γιος του Ιωάννη και της Αναστασίας. Ο θάνατός του «κατά την πιστοποίησιν του ιατρού Αποστόλου Ασβεστά επήλθεν εξ εσωτερικής αιμορραγίας εκ τραυμάτων διά σιδηρ. οργάνου». Λίγο καιρό πριν (5.4.1936) είχε δηλώσει ο ίδιος, στον ίδιο ληξιαρχο, τον θάνατο της μητέρας του: «[...] απεβίωσεν η Αναστασία, χήρα Ιωάν. Δάλιου, κάτοικος Εδέσσης, γεννηθείσα εν Εδέσση, ηλικίας ετών 70, [...] θυγάτηρ του Δημητρίου Γκότση [...] και της Κυριακής». Ο θάνατός της, σύμφωνα με την πιστοποίηση του γιατρού, «επήλθεν εκ γεροντικού μαρασμού».²¹

²¹ Αντίγραφα των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου έθεσε στη διάθεσή μου ο φιλόλογος Κυριάκος

Το επώνυμο του συγγραφέα καταγράφεται και στις δύο ληξιαρχικές πράξεις ως Δάλιος. Στην πράξη θανάτου της μητέρας του υπογράφει και ο ίδιος ως «Τρ. Δάλιος». Το όνομα αυτό χρησιμοποιεί και στα βιβλία του που τυπώθηκαν στην Έδεσσα. Έτσι τον αναφέρουν και οι εφημερίδες της εποχής. Ωστόσο, η οδός που

ονοματοδοτήθηκε προς τιμήν του στην Έδεσσα (2009) ονομάζεται «Τρύφωνος Ντάλιου», λόγω της προφορικής εκδοχής του ονόματός του, όπως διασώθηκε στη μνήμη των ανθρώπων της πόλης. Ως «Ντάλλιος» αναφέρεται και στο ωραίο ποίημα που του αφιέρωσε ο ποιητής Βασίλης Χ. Παπάς: «Η μπαλάντα του Ζαν Ζουοβαντάλ / μνήμη Τρ. Ντάλλιου».²² Με τον Τρύφωνα Δάλιο είχε ασχοληθεί και ο εδεσσαίος ποιητής Μάρκος Μέσκος και σχεδίαζε να τον εντάξει σε μια «δοκιμαστική αναπαράσταση προσώπων της Έδεσσας, πνευματικών ανθρώπων που είχαν τραγικό τέλος».²³

Σε ό,τι αφορά την ηλικία του, ενώ στην πράξη θανάτου της μητέρας του, που την υπογράφει ο ίδιος, φέρεται να είναι 48 ετών (και επαγγέλματος «παντοπώλης»²⁴), λίγους μήνες αργότερα, στη δική του πράξη θανάτου, ανα-

φέρεται ως 50χρονος (και επαγγέλματος «κτηματίας»). Κατά τον Γ. Τουσίμη (1993) γεννήθηκε το 1890. Στο δημοσίευμα της εφ. *Ελεύθερος Λόγος* διαβάζουμε ότι «εγεννήθη το 1891». Σε έγγραφο του πανεπιστημίου της Λωζάνης, που συμπλήρωσε και υπέγραψε ο ίδιος, αναγράφεται ως ημερομηνία γέννησης η 27.1.1891

Κωφίδης, προϊστάμενος του Τμήματος Δημοτικής Κατάστασης και Ληξιαρχείου του Δήμου Έδεσσας. Ο ίδιος μου ανέφερε ότι πιθανότατα ο συγγραφέας «απεβίωσε άγαμος και άτεκνος». Τον ευχαριστώ πολύ για τη συμβολή του σε αυτό το κείμενο, με τη γνωστοποίηση των δύο επίσημων εγγράφων.

²² Βασίλης Παπάς, *Ντοκιμανταίρ*, Αθήνα, Δελφίνι, 1995, σσ. 15-16. (Το ποίημα έθεσε υπόψη μου ο ποιητής Θεόδωρος Σαρηγκιόλης, που ζει στην Έδεσσα.)

²³ [Ν. Καραμανάβης], «Τραγικές μορφές των Εδεσσαϊκών γραμμάτων», περ. *Επιτροχάδην* 3-4 (1993) 59.

²⁴ Σύμφωνα με τον Γ. Τουσίμη, ό.π. (σημ. 1), ασχολήθηκε με διάφορα επαγγέλματα. «Έκανε τον χημικό και ως χημικό τον καλέσανε στο Άγιο Όρος για να τους υποδείξει συνταγές για γλυκά κρασιά. [...] Εμπορεύονταν φλαμούρι και διαφήμιζε τις θεραπευτικές του ιδιότητες. Για διάφορες μικροπατέντες διεκδικούσε ευρεσιτεχνίες. Επαγγέλλονταν και τον ασφαλιστή. Αλλά από την άλλη μεριά υπεδείκνυε στους ασφαλισμένους πώς να βάλουν φωτιά στο ασφαλισμένο αντικείμενο για να εισπράξουν την αποζημίωση».

και σε παρένθεση σε ένα από αυτά η ημερομηνία «9 Φεβρουαρίου», σύμφωνα με την προσαρμογή στο γρηγοριανό ημερολόγιο που ακολουθούσε τότε η Ελβετία. Στο έγγραφο του αρχηγού της γερμανικής αστυνομίας φέρεται να γεννήθηκε το 1891. Με βάση τα παραπάνω, πιθανότερο έτος γέννησης είναι το 1891, οπότε πρέπει να δολοφονήθηκε σε ηλικία 45 ετών.

Λεπτομέρειες για τις συνθήκες δολοφονίας του βρίσκουμε στο προαναφερόμενο δημοσίευμα με τίτλο «Το φρικτόν έγκλημα» (εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, 30.8.1936):

Πρωτοφανές εις αγριότητα και πλέον απάνθρωπον έγκλημα – όπερ αποδεικνύει το απαίσιον αιμοβόρον ένστικτον του κακούργου – έλαβε χώραν την παρελθούσαν Τετάρτην και περί ώραν 3-4 πρωινήν εν τη πόλει μας και με θύμα τον πολύτροπον συμπολίτην μας Τρύφωνα Δάλιον. Η καταστρεπτική πυρκαϊά, μαζί με τόσας άλλας οικογενείας είχε ρίψει και τον Τρύφωνα Δάλιον εις τα ισόγεια υγρά διαμερίσματα μιας οικίας παρά τω Τεχόβω μαχαλά, όπου διέμεινε επ' ενοικίω μήνας ολοκλήρους. Επέπρωτο εν τω διαμερίσματι αυτώ ο πολλά διαφυγών Τρύφων Δάλιος, να εύρη το τέλος της ζωής του, από τας αιμοβόρους χείρας του ιδιοκτήτου τού σπιτιού του. Τίνι τρόπω διέπραξε ο κακούργος το έγκλημά του; Σ' αυτό το σημείον και η τρίχα του πλέον απαθούς και ψυχραίμου ανθρώπου ορθούται προ του απαισίου τρόπου του εγκλήματος. Το θύμα, όπως σε κάθε καλοκαιρία, προς αποφυγήν των κορρέων, εκοιμήθη και προχθές στο προαύλιον. Ο νους τού κακούργου εύρε τον ανεμπόδιστον τρόπον της εκτελέσεως του θύματός του. Κατέλαβε καθ' ύπνον τον Δάλιον και έπληξε δις διά του αιμηρού του κασμά εις την κεφαλήν, εξ ων πληγμάτων ο εγκέφαλος και το αίμα του θύματος επότισαν το προσκέφαλον και την στρωμνήν του. Το θύμα, πνέον τα λoίσθια, μετεφέρθη περί ώραν 7ην π.μ. εις το Νοσοκομείον, όπου την 11ην μ.μ. εξέπνευσε. [...] Ο απαίσιος εγκληματίας ονομάζεται Μπουζίνης Ροδίντσης. Ούτος, επιστρέφων από τους αγρούς, εις ους είχε καταφύγει, συνελήφθη υπό της Αστυνομίας περί τας βραδυνάς ώρας. Την πράξιν του ωμολόγησε κατόπιν εξονυχιστικής ανακρίσεως υπό του αστυνόμου κ. Χατζηκωνσταντή, δικαιολογούμενος δε είπεν ότι προέβη εις το έγκλημα διότι το θύμα του συνδέετο εις στενάς ερωτικές σχέσεις μετά της συζύγου του. Η ανάκρισις όμως θέλει διαλευκάνει το μυστήριον του εγκλήματος πολύ γρήγορα. Η εξαφάνισις του πορτοφολιού και ενδυμάτων τινών του ατυχούς θύματος, πάντα ταύτα αφήνουν ένα σημείον σκοτεινόν.

Στο ίδιο κείμενο παρατίθεται και η έκθεση νεκροψίας:

Αφαιρέσας το δέρμα του θόλου του κρανίου εύρον πολλαπλά κατάγματα του μετωπιαίου οστού και του δεξιού βρεγματικού τοιούτου, ρήγμα του ενιαίου οστού και κάταγμα της βάσεως του κρανίου, μέγα αιμάτωμα εις την δεξιάν βρεγματικήν χώραν και έκχυσις εγκεφαλικής ουσίας συνεπεία ρήξεως της μηνύγγης ο δεξιός λοβός του εγκεφάλου πολτοποιημένος. Ουδεμίαν άλλην κάκωσιν επί του σώματός του έφερε.

Για τη δολοφονία του Δάλιου υπήρξαν και άλλα δημοσιεύματα σε εφημερίδες της Έδεσσας, μεταξύ των οποίων και της εφ. *Εμπρός* (30.8.1936)²⁵ με τίτλο «Θανάσιμος τραυματισμός»:

Την παρελθούσαν Πέμπτην ο Μποζίνος Ροδίντσης, κάτοικος Εδέσσης, ετραυματίσεν θανασίμως διά λόγους τιμής τον συγκάτοικόν του Τρύφωνα Δάλιου, πλήξας

²⁵ Ψηφιοποιήσεις της Βουλής των Ελλήνων.

αυτόν δι' αξίνης εις την κεφαλήν ενώ εκοιμάτο εις την κλίνην του. Ούτος λόγω της σοβαρότητος των τραυμάτων του απεβίωσεν το εσπέρας της ίδιας ημέρας εις το Δημοτικόν Νοσοκομείον όπου μετεφέρθη. Ο δράστης συλληφθείς ομολόγησε την πράξιν του παραδώσας την αξίνην και το πορτοφόλιον του φονευθέντος, το οποίον τού είχαν αφαιρέσει μετά την πράξιν του. Ο δράστης μετά της σχηματισθείσης δικογραφίας απεστάλη εις την ενταύθα εισαγγελίαν.

Στο τρίτο διήγημα του βιβλίου *Τρία λουλούδια* ο ήρωας μιλά για ανθρώπους που θέλουν το κακό του (όπως ο πρώην δήμαρχος και βουλευτής Πόρκος) και προσπαθούν να τον γελοιοποιήσουν ή να τον μπλέξουν σε καταστάσεις επικίνδυνες, στέλνοντάς του π.χ. ερωτικές επιστολές, δήθεν εκ μέρους μιας ερωτευμένης κοπέλας. Εκείνη τον συναντά και του λέει να προσέχει (σ. 59): «Φαίνεται πως τα βάλατε με κάποιον βασιλέα, που τώρα γυρεύει να σας καταστρέψει. Έχει βάλει ανθρώπους, απ' τους δικούς μας, που πληρώνονται για να σας παρασκευάζουν φασαρίες...». Όσο και αν οι διατυπώσεις αυτές μοιάζουν εξωπραγματικές, το έγγραφο της ισπανικής πρεσβείας σε έναν βαθμό τις επιβεβαιώνει. Μια εστιασμένη έρευνα σε αρχεία και εφημερίδες της Έδεσσας ίσως δώσει περισσότερα στοιχεία για τις συνθήκες της ζωής του στην πόλη αυτή μετά την επιστροφή του, για τα βιβλία που δεν είχε ακόμη ολοκληρώσει ή που σχεδίαζε να εκδώσει, καθώς και για τον θάνατό του. Ενώ μια άλλη έρευνα, με εστίαση κυρίως στα χρόνια που έζησε στην Ισπανία και στη δημοσιογραφική του δραστηριότητα εκεί, θα φέρει ενδεχομένως στην επιφάνεια πολλές νέες πληροφορίες για τον σημαντικό αυτόν λογοτέχνη με τον μυθιστορηματικό βίο.

Ο υπήκοος του οθωμανικού κράτους και μαθητής ελληνικού σχολείου Τρύφων Δάλιος ή Ντάλιος, ο μαθητής σερβικού σχολείου και φοιτητής Tryphon Jovanovitch, ο συγγραφέας Tryphon Jovanov-Daljo, ο πολιτικός κρατούμενος στη Βαρκελώνη και στα Κανάρια Νησιά Juan Jovadal, που κάποιοι θεωρούσαν ότι κατάγεται από την Ουρουγουάη,²⁶ και ο πεζογράφος Τρύφων Δάλιος, που χαρακτηρίστηκε από τις ελληνικές αρχές «αναρχικός» αλλά «άνθρωπος τίμιος και καλός πατριώτης», είναι το ίδιο πρόσωπο. Στον γεμάτο δράση και πνευματική δημιουργία, αλλά ασταθή και εν τέλει τραγικό βίο του, αποτυπώνονται τα χαρακτηριστικά, οι δυσκολίες και οι αντιφάσεις της εποχής του. Η λέξη «πολύτροπος», που χρησιμοποιεί ο συντάκτης του κειμένου της εφ. *Ελεύθερος Λόγος* (30.8.1936) για να τον χαρακτηρίσει, ταιριάζει επακριβώς στον Τρύφωνα Δάλιο, που έζησε σαν νεότερος Οδυσσέας σε μια Ευρώπη που σπαρασσόταν από πολέμους και επαναστάσεις και σε μια Ελλάδα που έφαχνε τον βηματισμό της μετά την ενσωμάτωση των βόρειων επαρχιών, τον εθνικό διχασμό και τη μικρασιατική καταστροφή. Νομίζω ότι ταιριάζει στον βίο και την προσωπικότητά του και το ποίημα του Κώστα Ουράνη «Μάσκες»: «κι άλλαξα τόσες στη ζωή μου, / που τώρα πια να μη μπορώ / τ' αληθινό το πρόσωπό μου / να πω ποιο είναι μήτ' εγώ!».

²⁶ Σε δημοσίευμα της ισπανικής εφ. *La Provincia* (24.8.1923), μετά την επιστολή του Δάλιου (Juan Jovadal) διαβάζουμε, μεταξύ άλλων πληροφοριών σχετικών με απόδρασή του από το νοσοκομείο, ότι χώρα καταγωγής του είναι η Ουρουγουάη.

Μηνάς Δημάκης - Γιάννης Σκαρίμπας: μια άγνωστη σχέση· τεκμήρια αλληλογραφίας

Φέτος συμπληρώνονται εκατόν δέκα χρόνια από τη γέννηση του Μηνά Δημάκη στις 20 Απριλίου 1913. Ο ποιητής διατηρούσε αλληλογραφία με πολλούς λόγιους στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Μεγάλο τμήμα της αλληλογραφίας του φυλάσσεται στα αρχεία του ποιητή στο Μουσείο Λυχνοστάτη στη Χερσόνησο Ηρακλείου Κρήτης και στο Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας, στα οποία ανιχνεύτηκαν τεκμήρια της επικοινωνίας του ποιητή με τον χαλκιδαίο λογοτέχνη Γιάννη Σκαρίμπα. Ο κυριότερος όγκος της μεταξύ τους διασωθείσας αλληλογραφίας – 17 επιστολές στο σύνολο – αποτελείται από επιστολές του Σκαρίμπα προς τον Μηνά Δημάκη, αφού ο τελευταίος κρατάει στο αρχείο του μία μόλις δική του, εκείνη με το μεγαλύτερο ίσως καλλιτεχνικό και φιλολογικό ενδιαφέρον, αφού αφορά σε μια παρεξήγηση των δύο αλληλογράφων σχετικά με ζητήματα ποιητικής τέχνης. Η μελέτη του σωζόμενου corpus των επιστολών μάς επιτρέπει να ανιχνεύσουμε σταθμούς αυτής της φιλίας, η οποία ξεκίνησε με καλούς οιωνούς και πέρασε – με αφορμή τη μελέτη του Δημάκη *Οι τελευταίοι της παράδοσης* (1939) – σε μια διαφωνία με έντονο ύφος ανάμεσά τους, για να επιστρέψει, σαν σχήμα κύκλου, στο καλό κλίμα από το οποίο εκκίνησε. Στην παρουσίαση των επιστολών, σχολιάζονται σημεία της αλληλογραφίας τα οποία έχουν φιλολογικό ενδιαφέρον και φωτίζουν τις όψεις αυτής της επιστολμιαίας σχέσης.

Στην πρώτη διαθέσιμη και στα δύο αρχεία επιστολή, στις 6 Σεπτεμβρίου 1935, ο Σκαρίμπας ευγνωμονεί – με μια ασυνήθιστη για τον ίδιο στάση μετριοφροσύνης – τον Δημάκη για τα επαινετικά του λόγια στο προηγούμενο γράμμα του και τον συγχαίρει για τα *Φύλλα Τέχνης*, το περιοδικό του «λαμπρο[ύ]» – κατά τον Παλαμά – Μηνά Δημάκη με το οποίο συστήθηκε στα νεοελληνικά γράμματα, δημοσιεύοντας σε αυτό αποκλειστικά δικά του ποιήματα και μεταφράσεις.¹ Λίγες μέρες αργότερα, με αφορμή την κριτική του Δημάκη στην εφημερίδα *Ελευθέρα Σκέψις* του Ηρακλείου για τον *Μαριάμπα*, ο Σκαρίμπας ευχαριστεί και πάλι τον Δημάκη για τη «σοφή κριτική του» στο πρώτο μυθιστόρημά του. Η κριτική του Δημάκη πράγματι επισημαίνει την καινοτομία του *Μαριάμπα* και εντοπίζει εξαρχής την καίρια θέση που κατέλαβε τελικά στην πεζογραφία μας,

¹ Βάσος Βαρίκας, Νικηφόρος Βρετάνος, Πέτρος Γλέζος κ.ά., *Η νεοελληνική κριτική για την ποίηση του Μηνά Δημάκη*, Αθήνα, Βάκων, 1966, σ. 38. Ο Δημάκης κυκλοφόρησε σε βιβλίο μια εκλογή των ποιημάτων του από τα *Φύλλα τέχνης*, το έργο *Τα πρώτα ποιήματα. Φύλλα τέχνης. Βιβλίο πρώτο*, Αθήνα, χ.ε., 1951. Από αυτή την έκδοση αποκλείστηκαν όσα ποιήματα θεωρήθηκαν «πρωτόλεια γυμνάσματα» και όσα επιλέχθηκαν φανερώουν «την πορεία μιας αφετηρίας που συνεχίζεται». Τα *Φύλλα Τέχνης* περιλαμβάνονται μαζί με τις ποιητικές συλλογές *Η χαμένη γη* και *Κάφαμε τα καράβια μας* στον πρώτο τόμο *Ποιήματα Α΄. Επιλεγόμενα Σοφίας Αντζακα: Η περιπέτεια της ψυχής στην ποίηση του Μηνά Δημάκη*, Αθήνα, Βάκων, 1973, έκδοση που απέσπασε το Βραβείο Ποίησης της Ακαδημίας Αθηνών.

«που έχει αρκετά ταλαιπωρηθεί με τις ρηχές και κοινότυπες ηθογραφίες».² Ο Δημάκης εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για τη μέχρι τότε σιωπή της «επίσημης κριτικής» απέναντι στον Μαριάμπα, αν και είχε μόλις κυκλοφορήσει. Ο Σκαρίμπας σπεύδει να σχολιάσει τη σιωπή αυτή με δήλωση αδιαφορίας για την επίσημη, εννοώντας μάλλον την κατεστημένη, κριτική του αθηναϊκού κέντρου, αν και η υποδοχή του μέχρι το 1935 έργου του δεν ήταν συνολικά αρνητική.

Γιάννης Σκαρίμπας

Ο Σκαρίμπας, σταθερός σε αυτήν την αποστασιοποιημένη και κυρίως αμυντική στάση του, ακόμα και όταν βρίσκεται ο ίδιος στη θέση του κριτικού της λογοτεχνίας, εκμεταλλεύεται σχεδόν κάθε φορά την εκάστοτε κριτική στήλη του για να στηλιτεύσει τη ρηχότητα της σύγχρονης φιλολογικής ζωής και της κριτικής, της αδιαφορίας για την καλή λογοτεχνία, που εστιάζει μόνο στα «τουρλού-τουρλού άλλα – τάχας – λογοτεχνικά βιβλία ανούσια, χωρίς καμιά ή με μηδαμινή αξία στην τέχνη».³ Την ίδια στιγμή δηλώνει τη βαθύτατη εκτίμηση και τον θαυμασμό του για την κριτική των νέων, φανερώνοντας τη σταθερή κι επίμονη – μέχρι και το βαθύ γήρας του – επιθυμία του να ανήκει σε αυτούς.⁴

Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους ο Μηνάς Δημάκης δέχεται τα επαινετικά και γεμάτα συγκίνηση, όπως δηλώνει, σχόλια του Σκαρίμπα για τα ποιήματα που συμπεριλαμβάνονται στα δύο πρώτα τεύχη των Φύλλων τέχνης.⁵ Η ποίηση του Δημάκη, «άξιου καλλιεργητή αυτής της ωραίας άυλης ανάσας», βασιζόμενη στην ευαισθησία, φαίνεται να ανταποκρίνεται πλήρως στο ποιητικό ιδανικό του Σκα-

² Μηνάς Δημάκης, «Γιάννη Σκαρίμπα, Μαριάμπα», εφ. *Ελευθέρα Σκέψις*, 12.9.1935, σ. 2. Η ίδια κριτική δημοσιεύεται και στις *Κρητικές Σελίδες* λίγους μήνες αργότερα: Μηνάς Δημάκης, «Το βιβλίο», *Κρητικές Σελίδες* 1 (Φεβρ. 1936) 29.

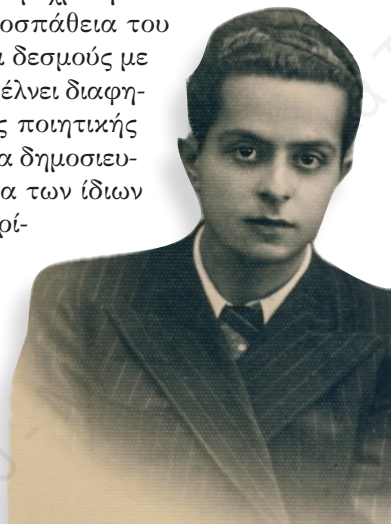
³ Θώμος Ξαφάς, «Κρίτωνα Αθανασούλη, Η πολιτεία της νύχτας, Αθήνα, 1944», *Ευβοϊκά Γράμματα* 25 (Απρ. 1944) 3-4.

⁴ Εκείνος, πάντα νέος, τον «κοιλοπονούσε η μάνα Ελλάδα» μέχρι και το τέλος της ζωής του, σε συνέντευξή του το 1973 υποστήριζε το κίνημα των νέων κατατάσσοντας τον εαυτό του σε αυτούς: «Είναι η πάλη του παλιού, του σάπιου, του κατεστημένου, με το καινούργιο, το ζωντανό, το νέο. Εμείς οι νέοι πρέπει να πάμε μπροστά», αναδημοσιευμένη συνέντευξη στο: Σ. Π., «Ο μοναδικός Γιάννης Σκαρίμπας», *Αυτοδιάθεση* 5 (27 Μαΐου 1985) 31-33.

⁵ Τα ποιήματα των δύο πρώτων τευχών διαβάζει πριν τη δημοσίευσή τους ο Έλλος Άγρας, ο οποίος σε επιστολή του στον Δημάκη στις 2 Ιουλίου 1935, γράφει: «Ευαισθησία με όλη τη χάρη της ειλικρινείας. Ραφφιναρισμένη [sic] τέχνη. Αίσθηση του περιττού και του χρησίμου. Ωραία γλώσσα και ωραίοι στίχοι. Όσα έχω σημειώσει με σταυρό μου φαίνονται τα ωραιότερα. Θα τα υπόγραφαν χωρίς δισταγμό όλοι οι μεγάλοι ποιητάι μας» (Μηνάς Δημάκης, *Τα πρώτα ποιήματα. Φύλλα Τέχνης. Βιβλίο πρώτο*, Αθήνα, χ.ε., 1951, σ. 2). Το έντυπο αυτό, το οποίο είναι αποκλειστικά έργο του Δημάκη, η κριτική το αναγνωρίζει πολύ σύντομα και γράφονται πολλές κριτικές ιδιαίτερα τα χρόνια 1935-1938 σε έντυπα, εφημερίδες και περιοδικά, τόσο του κέντρου όσο και της περιφέρειας.

ρίμπα, στη φαντασία, στο αίσθημα και στη συγκίνηση η οποία, όμως, αποφεύγει τον λυρικό πληθωρισμό και δεν προκύπτει από την επιμονή του ποιητή «στη σκιά του πόνου, της πλήξης, της αρρώστιας».⁶ Μάλιστα, ο χαλκιδαίος αποστολέας βρίσκει στο ποίημα «Ολιγαρχείς» του Δημάκη το καθρέφτισμα όλων των ευαίσθητων που βρίσκονται «σπαρμένοι στις απολίτιστες ελληνικές επαρχίες», όπως γράφει με πικρή ειρωνεία.

Στις συντομότερες επιστολές που ακολουθούν μέχρι την άνοιξη του 1937 φανερώνεται εναργέστερα η προσπάθεια του Σκαρίμπα να δημιουργήσει και να συντηρήσει δεσμούς με το πνευματικό Ηράκλειο μέσω του Δημάκη. Στέλνει διαφημίσεις του Μαριάμπα και λίγο αργότερα της ποιητικής συλλογής του Ουλαλούμ, με την παράκληση να δημοσιευτούν στα κρητικά έντυπα, αλλά και αντίτυπα των ίδιων των έργων του τόσο στον Δημάκη για να τα κρίνει (μάλιστα, εφόσον ο Δημάκης έχει ήδη κρίνει τον Μαριάμπα και το Ουλαλούμ, του στέλνει, πιθανότατα μετά από έκκληση του Δημάκη, και τις δύο προηγούμενες συλλογές διηγημάτων του, *Καϊμοί στο Γρυπονήσι* και *Θείο Τραγί*), όσο και στους φίλους και συναδέλφους του Ηρακλείου. Δεν παραλείπει να αναφερθεί στη συγγραφή ενός νέου μυθιστορηματος που ετοιμάζε για την επόμενη χρονιά και πάλι για λόγους προώθησης του λογοτεχνικού έργου του.⁷

Μηνάς Δημάκης

Αξίζει να σταθούμε στην κριτική του Δημάκη στην πρώτη ποιητική συλλογή του Σκαρίμπα. Έχει προηγηθεί το φθινόπωρο του 1936 κάποια επιστολή του Δημάκη με επαινετικά σχόλια για τη συλλογή που αφήνουν κολακευμένο τον Σκαρίμπα, «γιατί τα λόγια προέρχονται από αληθινό ποιητή και άδολο φίλο». Η επίσημη κριτική του Δημάκη για τη συλλογή δημοσιεύεται στις αρχές Δεκεμβρίου του ίδιου έτους.⁸ Εκεί ο νέος αλλά αναγνωρισμένος ποιητής του Ηρακλείου δηλώνει με σαφήνεια την προτίμησή του στον πεζογράφο Σκαρίμπα, τον οποίο δεν κατάφερε να φτάσει ο ποιητής. Κάνει λόγο για στίχους άτονους και κουρασμένους σε σχέση τουλάχιστον με την πρόζα του, εκεί που ο συγγραφέας «βρήκε την ολοκληρωτική του έκφραση». Ωστόσο, παρά την υπεροχή του πεζογράφου,

⁶ Ενδεικτικά, σχετικές αναφορές γίνονται στα: Γιάννης Σκαρίμπας, «Ρίτας Μπούμη, Οι σφυγμοί της σιγής μου», *Το χρονικό του βιβλίου*. Εδώ αντλημένο από: Σούλα Παπαγεωργοπούλου-Ιωαννίδη, «...που να μην έσωνα να ξέρω αλφαβήτες...», *Ο Σκαρίμπας και οι άλλοι. Ο Γιάννης Σκαρίμπας κριτικός*, Χαλκίδα, Κοράλλι, 2021, και Γιάννης Σκαρίμπας, «Βαρβάρας Θεοδωροπούλου-Λιβαδά, *Μαθημένα τριαντάφυλλα - Κρυφές χαρές*», εφ. *Εύριπος*, 13.5.1936, σ. 1.

⁷ Αντισταθμιστικά, όπως προκύπτει από το πολυδιαφημισμένο αλλά τελικά ανέκδοτο μυθιστόρημα που επεξεργάστηκε αμέσως μετά τον Μαριάμπα και πριν από το *Σόλο του Φίγκαρω*. Για την περιπέτεια αυτού του έργου βλ. το επίμετρο του επιμελητή στο: Γιάννης Σκαρίμπας, *Το Βατερλώ των δύο γελοίων. Δράμα σε τρεις πράξεις (1939)*, επιμ. Λάμπρος Βαρελάς, Αθήνα, Νεφέλη, 2017, σσ. 216-224.

⁸ Μηνάς Δημάκης, «Γιάννη Σκαρίμπα, *Ουλαλούμ*», εφ. *Κρητικά Νέα*, 7.12.1936, σ. 2.

αναγνωρίζει την αισθητική αξία των πρώτων (επίσημων) δειγμάτων της σκαριμπικής ποίησης, που αποτυπώνει «το βάρος της ζωής, την κούραση της καθημερινότητας, όλη την πλήξη μιας ανικανοποίητης ευαισθησίας, [...] ιστορεί τα ψυχικά δράματα, τις επιθυμίες, τις χίμαιρες». Αυτό που είναι πιο αξιοσημείωτο, όμως, είναι το γεγονός ότι ο Δημάκης βασίζει την κριτική του για τη συλλογή στην προσωπική αλληλογραφία του με τον χαλκιδαίο λογοτέχνη, παραθέτοντας μάλιστα επιβεβαιωτικά για τον κριτικό λόγο του τις σχέψεις του ίδιου του Σκαρίμπα για αυτούς τους στίχους του: «Και τα Ουλαλούμ δεν είναι παρά άγρια λουλούδια της πλήξης μου, αυτής που βαρύθυμα διαδέχεται τις σκληρές ώρες της βιοπάλης», μου έγραφε ο φίλος κ. Σκαρίμπας», διαβάζουμε κι εμείς στην επιστολή του Σκαρίμπα στις 20 Σεπτεμβρίου 1936 στο αρχείο του Λυχνοστάτη.⁹

Ο Σκαρίμπας δεσμεύεται στον Δημάκη για την τακτική συνεργασία του – και μάλιστα με τα καλύτερα κείμενά του, όπως αναφέρει – στις Κρητικές σελίδες, το περιοδικό της Θάλειας Καλλιγιάνη που κυκλοφορούσε από τον Φεβρουάριο του 1936 έως τον Μάρτιο του 1939.¹⁰ Ο Δημάκης, βέβαια, εκτός από διαμεσολαβητής για την παρουσία του έργου του Σκαρίμπα στα κρητικά έντυπα, αποτελεί και τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον χαλκιδαίο με κρήτες λογοτέχνες. Ενδεικτικά, στις επιστολές του Σκαρίμπα, εκτός από πληθώρα χαιρετισμών και άλλων εκδηλώσεων ενδιαφέροντος, διαβάζουμε για τη γνωστοποίηση της επιθυμίας της Κατίνας Παϊζή να γνωρίσει τον Σκαρίμπα, ο οποίος με χαρά εκφράζει την προθυμία του στον Δημάκη να γνωρίσει όλους τους πνευματικούς εκπροσώπους του Ηρακλείου.¹¹

Οι επιστολές των αρχών του 1937, επίσης σύντομες, ανήκουν στον αναστατωμένο Σκαρίμπα μπροστά στην επικείμενη κυκλοφορία του περιοδικού του, των *Νεοελληνικών Σημειωμάτων*. Όπως εξομολογείται στον Δημάκη, φιλοδοξεί το περιοδικό του (το οποίο αναγράφεται στις επιστολές ως *Ελληνικά Χρονικά*, αφού ακόμα ο διευθυντής του δεν είχε περάσει τη γνωστή περιπέτεια με τον

⁹ Ο Δημάκης έδινε ιδιαίτερη σημασία στην αλληλογραφία του αξιοποιώντας την πολλές φορές για την ανάπτυξη και ανάδειξη του κριτικού του λόγου. Είτε στο άρθρο για το Ουλαλούμ, όπου ο Δημάκης αξιοποιεί τον λόγο για τον εαυτό του Σκαρίμπα, είτε στις τρεις ανθολογίες που επιμελείται ο ίδιος με κριτικά κείμενα που είχαν δημοσιευτεί στον τύπο για αυτόν περιλαμβάνοντας την «επιστολιμαία κριτική», ακόμη και μέσα από την έκδοση από τον ίδιο του επιστολικού του corpus με τον Νίκο Καζαντζάκη, διαφαίνεται η σημασία που αποδίδει ο Δημάκης σε αυτόν τον λόγο που έχει τη δύναμη να επιβεβαιώσει, να ενισχύσει και να εγκαθιδρύσει μια (κριτική ή λογοτεχνική) μορφή. Γράφει στην εισαγωγή της τρίτης του αυτής έκδοσης (Βάσος Βαριάκας, Νικηφόρος Βρεττάκος, Πέτρος Γλέζος κ.ά., *Η νεοελληνική κριτική για την ποίηση του Μηνά Δημάκη*, Αθήνα, Βάκων, 1966, σ.3): «Ό,τι με κάνει σήμερα να συγκεντρώνω και να αναδημοσιεύω τα κριτικά κείμενα του τεύχους τούτου [ως κριτικά κείμενα αντιμετωπίζει και τις επιστολές που περιέχουν κριτική], είναι η σημασία τους και η σκέψη ότι σ' αυτά μας δίδεται η εικόνα μιας ποίησης όπως την αντιμετωπίζουν εκπρόσωποι τόσον της νεώτερης όσον και της παλαιότερης λογοτεχνικής γενεάς [...]».

¹⁰ Αναλυτικά για το περιοδικό: Αντώνης Καρτσάκης, *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου. Κείμενα, έντυπα, δημιουργοί*, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 2013, σσ. 181-255.

¹¹ Πράγματι, λίγους μήνες αργότερα, στις 2 Ιουλίου 1936, ο Σκαρίμπας αλληλογραφεί με την ποιήτρια, με επαινετικά σχόλια για την ποιητική της συλλογή, την οποία εκείνη του δώρισε. Βλ. Κατίνα Παϊζή, *Πόσο πολύ σ' αγάπησα*, επιμ. Νίκη Τρουλλινού, Ηράκλειο, Δοκιμάκης, 2011, σ. 37. Σύμφωνα με τη Νίκη Τρουλλινού, ο Σκαρίμπας και η Παϊζή αλληλογραφούσαν παραδόξως από τις αρχές του '30, ωστόσο δεν έχει βρεθεί άλλη επιστολή του Σκαρίμπα στο αρχείο της ποιήτριας.

τίτλο του) να είναι «το σοβαρότερο περιοδικό κριτικής και μελέτης».¹² Αναφέρει ότι «Με τα Ελληνικά Χρονικά έβαλα μεγάλο μπελλά στο κεφάλι μου. Είμαι σχεδόν μόνος και παλεύω». Ζητά επίμονα τη συνεργασία του Δημάκη, γιατί επιθυμία του είναι να παρουσιαστεί με νέους, ιδίως με εκείνον. Ο Δημάκης ανταποκρίνεται στο κάλεσμα του Σκαρίμπα, ωστόσο το άρθρο του δεν δημοσιεύεται ποτέ. Στις επιστολές του 1937 ο Σκαρίμπας απολογείται για την καθυστέρηση για την οποία ευθύνονται οι συνεργάτες του Ολυμπία Α. Δρακοπούλου και Γιάννης Φλιάσιος και αναβάλλει τη δημοσίευση κάθε φορά για το επόμενο τεύχος. Μέχρι και στο πέμπτο τεύχος του περιοδικού υπάρχει αναφορά στο άρθρο του «αγαπητού φίλου και ποιητή κ. Μηνά Δημάκη» που προαναγγέλεται για το επόμενο τεύχος, που δεν θα κυκλοφορήσει ποτέ.¹³

Στα 1939 η μέχρι τώρα εξαιρετικά φιλική επικοινωνία τους φαίνεται να γνωρίζει την πρώτη της ρωγμή. Στις τρεις επιστολές που σώζονται για το έτος αυτό στο αρχείο του Δημάκη στο Ε.Λ.Ι.Α. – δύο υπογράφονται από τον Σκαρίμπα και μία από τον Δημάκη – οι δύο λογοτέχνες διαφωνούν πάνω σε ζητήματα μορφής, τεχνικής και τέχνης, συνυφαίνοντας ο καθένας με τον δικό του τρόπο τις έννοιες αυτές μεταξύ τους. Αφορμή για την παρεξήγηση αυτή αποτελεί η μελέτη του Μηνά Δημάκη *Οι τελευταίοι της παράδοσης* (1939), την οποία αποστέλλει στον Σκαρίμπα με αφιέρωση.¹⁴ Ο Σκαρίμπας, δίχως να αρκείται μόνο στις τυπικές ευχαριστίες προς τον Δημάκη, θα σχολιάσει σε ήπιο και μετριοπαθή τόνο (εύχεται να κάνει ο ίδιος λάθος) την προσέγγιση του Δημάκη.

Πριν από τον επιμέρους σχολιασμό της κριτικής του Σκαρίμπα και της διαφωνίας που αναπτύσσεται μεταξύ τους, είναι αναγκαία η αναφορά στη μελέτη αυτή του Δημάκη γραμμένη σε ηλικία 26 ετών. Η μελέτη κυκλοφόρησε τον Νοέμβριο του 1939 σε εκατόν πενήντα αντίτυπα εκτός εμπορίου. Στόχος της ολιγοσέλιδης μελέτης είναι να αναζητήσει τις επαφές, τις επιδράσεις και τις συναντήσεις του Λαπαθιώτη, του Ουράνη, του Παναγιωτόπουλου, του Άγρα, του Αλεξίου και του Στασινόπουλου με τη γαλλική ποίηση.¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί

¹² Το περιοδικό *Νεοελληνικά Σημειώματα* κυκλοφόρησε τον Μάρτιο του 1937 με εκδότη τον Γιάννη Σκαρίμπα. Η κυκλοφορία του, όμως, διακόπηκε από το δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά το καλοκαίρι του ίδιου έτους. Στο πρώτο τεύχος (σ. 6), ο Σκαρίμπας, ο βασικός συντάκτης κάθε τεύχους, εξηγεί την περιπέτεια με τις αλλαγές του τίτλου του περιοδικού, το οποίο έμελλε να αγωνιστεί για «να εχτοπίσει από τα τελευταία τους καταφύγια – Πανεπιστήμιο, Ακαδημία, Γυμνάσια – τον σχολαστικισμό και την ψύρρα». Ο αρχικός τίτλος *Ελληνικά Χρονικά* ήταν δεσμευμένος από ένα άλλο έντυπο, για το οποίο ο Σκαρίμπας ενημερώθηκε ξαφνικά. Ο τίτλος άλλαξε σε *Νεοελληνικά Χρονικά*, όμως συνέβη το ίδιο, αν και είχε προλάβει να τυπώσει το περιοδικό με αυτόν τον τίτλο. «Έτσι, αναγκαστήκαμε να τα κάμουμε τώρα *Νεοελληνικά Σημειώματα* και, να κινήσουμε μόνοι. Ο χρόνος θα δείξει – και το έχει ίσως δείξει, περίπου για μας – αν οι τίτλοι κάμνουν τα πράγματα ή τα πράγματα τους τίτλους». (ό.π.). Για το περιοδικό βλ. τη διδακτορική διατριβή του Λ. Βαρελά, *Η αντιμετώπιση λογοτεχνικών και πνευματικών κινήσεων στην ελληνική επαρχία (1929-1940)*. Θέματα ιστορίας και βιβλιογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ΑΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 1997.

¹³ «Το άρθρο του κ. Μ. Δημάκη», *Νεοελληνικά Σημειώματα* 5 (Ιούλ.-Αύγ. 1937) 99.

¹⁴ Μηνάς Δημάκης, *Οι τελευταίοι της παράδοσης*. Ν. Λαπαθιώτης - Κ. Ουράνης - Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος - Τέλλος Άγρας - Λευτ. Αλεξίου - Μ. Δ. Στασινόπουλος, Ηράκλειο, χ.ε. 1939. Αναδημοσίευση στο Μηνάς Δημάκης, *Λογοτεχνικά δοκίμια και μελέτες*, Αθήνα, Βάκων, 1969, σσ. 57-70.

¹⁵ Με αφετηρία αυτή τη μελέτη του Δημάκη και την απαντητική επιστολή του στον Σκαρίμπα, είναι δυνατό να ανιχνεύσουμε τις διάφορες στιγμές της σκέψης του Δημάκη για την «παράδοση»,

ότι αναφέρει τόσο τον Καρυωτάκη όσο και τον Φιλύρα, τα ονόματα των οποίων παραθέτει εντός παρενθέσεων διότι στη μελέτη δεν ασχολείται μαζί τους και ίσως να έχει αυτό τη δική του σημασία. Αναφέρεται σε αυτούς τους λογοτέχνες με τον προσδιορισμό «τελευταίοι», όχι μόνο γιατί εντοπίζει την απόληξη μιας «παράδοσης» η οποία φτάνει εδώ, αλλά διότι θέλει να τονίσει περισσότερο την έννοια ενός τέλους και την αφετηρία κάτι νέου ύστερα από εκείνους, «της νέας ποιητικής γενεάς», η οποία βρίσκεται σε επικοινωνία με «τα διδάγματα και τα ρεύματα των προχωρημένων κέντρων της Ευρώπης». Γράφει ο Δημάκης πιο πριν:

Η τέχνη δεν είναι κάτι το στατικό, είναι μια ύπαρξη «ζώσα» γεμάτη δυναμισμό, αντιπροσωπεύει βαθειά βιώματα που έχουν βάση και αφετηρία το χρόνο και τον τόπο που ποικίλλει και εναλλάσσεται, το πνεύμα που πορεύεται μακριά από προκαθορισμένα σχήματα όλο και σε νέες κατακτήσεις. Οι μορφές της τέχνης σαν κάθε ζωντανός οργανισμός δέχονται όλα τα αστάθμητα μυστικά ρεύματα της ζωής, βρίσκονται σε διαρκή εξελικτική ροή, δεν μπορεί να κρατιούνται σε αιώνια μονιμότητα και νεκρή ακινησία, υπόκεινται κι αυτές στους νόμους της φθοράς.

Ο Σκαρίμπας ερμηνεύει αυτό το αίτημα του Δημάκη για διαρκή αλλαγή στη μορφή ως πρόταση κατάργησης της μορφής, σαν κάτι περιττό, όπως αναφέρει. Ταυτίζοντας τη μορφή και την τεχνική με την ουσία της τέχνης, αναφέρει ότι, αν αφαιρεθεί η τεχνική από ένα ποίημα, το περιεχόμενο αυτόνομο δεν συνιστά τέχνη. Το περιεχόμενο, σύμφωνα με τον Σκαρίμπα, τα θέματα και οι αφορμές της ποίησης είναι τα στοιχεία που υπόκεινται σε αλλαγές, ανανεώσεις και επαναστάσεις ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες – «κοινωνικά συμβαδίσματα» αποκαλεί τα θέματα – με την τεχνική να παραμένει αιώνια, «άνθος λεπτοφύε» της τέχνης.¹⁶

τη «νέα ποιητική γενεά», τη μορφή στην ποίηση, την τεχνική κλπ., στιγμές που τις εντοπίζουμε κατόπιν κυρίως σε άρθρα του ποιητή δημοσιευμένα στη *Νέα Πορεία*. Τον Μάρτιο του 1956 συμμετέχει στη συζήτηση της *Νέας Πορείας* για τη νεότερη ποίηση και επανέρχεται στο θέμα της παράδοσης. Βλ. Μηνάς Δημάκης, «Η συζήτηση πάνω στη σύγχρονη ποίηση», *Νέα Πορεία* 2.13 (Μάρτ. 1956) 497-502. Έναν χρόνο αργότερα, τον Μάρτιο του 1957, πάλι από το ίδιο έντυπο, ο Δημάκης υποστηρίζει την ποιητική παραγωγή από το 1930 κ.ε.: «Η Ελληνική ποίηση από το 1930 και εντεύθεν επιζητεί και το κατορθώνει να ανανεωθεί, να συγχρονιστεί και να προχωρήσει σε περιοχές άγνωστες στο αμέσως προηγούμενο ποιητικό κλίμα». Βλ. Μηνάς Δημάκης, «Σκέψεις και απόψεις για τη νεώτερη ποίηση στην Ελλάδα», *Νέα Πορεία* 3.25 (Μάρτ. 1957) 7-11. Αναδημοσιευμένο και στο Βάσος Βαρίκας, Νικηφόρος Βρετάνος, Πέτρος Γλέζος κ.ά., *Η νεοελληνική κριτική για την ποίηση του Μηνά Δημάκη*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 11-14. Το 1963 συναρμολογεί μορφή με περιεχόμενο και κάνει λόγο για ακόμη ένα στοιχείο: την ομοιομορφία. Βλ. Μηνάς Δημάκης, «Η νεώτερη λογοτεχνία και η κριτική», *Νέα Πορεία* 9.98 (Απρ. 1963) 100-105. Τα δύο τελευταία άρθρα αναδημοσιεύονται μαζί στο Μηνάς Δημάκης, «Διευκρινίσεις – Η ποίηση σήμερα», *Λογοτεχνικά δοκίμια και μελέτες*, Αθήνα, Βάκων, 1969, σσ. 71-90.

¹⁶ Στο εξωλογοτεχνικό του έργο προβάλλει συχνότατα αντίστοιχη επιχειρηματολογία στην οποία εξυψώνει την τεχνική στην ουσία της ποίησης. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε τα εξής: Γιάννης Σκαρίμπας, «Η περί γενέσεως των ειδών θεωρία. Ομιλία του θεολόγου κ. Τρεμπέλα», εφ. *Η Φωνή του Λαού*, 6.6.1932, σσ. 1-2· Θώμος Ξαφάς, «Νίκος Παπαγεωργόπουλος, *Καιύμοι*», *Ευβοϊκά Γράμματα* 18 (Σεπτ. 1943) 7-8· Θώμος Ξαφάς, «Λευτέρη Ραφτόπουλου, *Καλοσύνη. Ποιήματα*. Του ίδιου, *Οι εφτά πληγές*. Βόλος 1943», *Ευβοϊκά Γράμματα* 22 (Γεν. 1944) 7-8. Κατά συνέπεια, αποτελούσε πάγια θέση του ο δευτερεύων για την καλλιτεχνική-αισθητική αξία του ποιήματος ρόλος της εμπειρίας και του βιώματος, από άποψη περιεχομένου, τουλάχιστον και σε σύγκριση με την καλλιτεχνική συκρίνη που προκαλεί η μετουσίωση του βιώματος σε τέχνη, όπως ακριβώς επισημαίνει και στην επιστολή στον Δημάκη. Ενδεικτικά και πάλι βλ. την ανοικτή επιστολή του στην εφημερίδα *Εύριπος*, 10.10.1936.

Ο Δημάκης δυσαρεστείται, υποστηρίζει – θαρραλέα – ότι ο Σκαρίμπας γράφει ενώ βρίσκεται σε «κλονισμό» και αμφισβητεί την προσοχή με την οποία μελέτησε το βιβλίο του, δηλώνοντας μάλιστα ότι με αυτό το γράμμα ανέχεται τον Σκαρίμπα απλώς και μόνο επειδή είναι ποιητής, που ξέχασε όμως πώς να διαβάσει μια μελέτη. Αρνείται τις κατηγορίες του Σκαρίμπα περί κατάρτησης της μορφής αφού, σύμφωνα και μ' εκείνον, τέχνη χωρίς μορφή δεν μπορεί να υπάρξει παρά «μόνον στη φαντασία του καλλιτέχνη».

Παραπέμπει τον Σκαρίμπα στην επιδοκιμαστική – τουλάχιστον στο θέμα της ανανέωσης στην ποίηση – κριτική του Παναγιωτόπουλου στην *Πρωία*. Ο συλλογισμός του φανερός: ο αρθρογράφος ανήκει στους «τελευταίους της παράδοσης», αποδέχεται την ανάγκη που εκφράζει ο Δημάκης για αλλαγή στη μορφή της ποίησης, άρα η γνώμη του Παναγιωτόπουλου έχει βάρος.¹⁷ Μάλιστα, ενδεικτικό των υψηλών πλέον τόνων της συζήτησής τους είναι το γεγονός ότι ο Δημάκης δεν αφήνει ασχολίαστες τις αντιλήψεις του Σκαρίμπα για την τεχνική την οποία εξισώνει με τους φυσικούς νόμους, προκειμένου να αναδείξει το απαραβίαστο της ύπαρξής της. Ο Δημάκης αναγνωρίζει σε αυτόν τον παραλληλισμό του Σκαρίμπα άγνοια σε «τερατώδη βαθμό» και προτείνει την κριτική σιωπή του ποιητή.

Ο Σκαρίμπας, σε χαμηλότερους και ελαφρώς ειρωνικούς τόνους, υπερασπίζεται το δικαίωμα του καλλιτέχνη να έχει κριτική αντίληψη για ζητήματα τέχνης. Ξεκαθαρίζει εξ αρχής ότι δεν εννοούσε στην επιστολή του πως ο Δημάκης ταυτίζει την τεχνική με τη μορφή, αλλά ότι δεν καθίσταται σαφές στη μελέτη του ότι προτείνει μόνο την αλλαγή και την ανανέωση της μορφής και όχι το «ξέπέρασμα», την απόρριψή της. Επισημαίνει ότι πρόκειται για παρεξήγηση, όχι τόσο σημαντική για να εγείρει μια τόσο έντονη αντίδρασή του και υπενθυμίζει την εκτίμηση και τη φιλία του.

Έναν χρόνο μετά, στην επιστολή που στέλνει στις 6.12.1940 στον Δημάκη, το κλίμα μεταξύ τους έχει αποκατασταθεί και θυμίζει εκείνο των πρώτων επιστολών. Ο Δημάκης, κατά τη συνήθη πρακτική του, στέλνει στον Σκαρίμπα τη νέα του ποιητική συλλογή *Η χαμένη γη*, η οποία είχε εκδοθεί έναν χρόνο νωρίτερα, το 1939.¹⁸ Χαρακτηρίζει μάλιστα το ποίημα «Noli me tangere» ως «αριστούργημα» με τους στίχους να αντλούνται από τους «ουρανοί».¹⁹

¹⁷ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τα Γράμματα και η Τέχνη. Ζητήματα του ποιητικού λόγου», εφ. *Πρωία*, 20.11.1939, σ. 2. Σε αυτό το άρθρο ο Παναγιωτόπουλος αναφέρεται στην – υπό συζήτηση εδώ – μελέτη του Δημάκη *Οι τελευταίοι της παράδοσης*. Αν και διαφωνεί ως προς το ζήτημα του βαθμού επίδρασης της γαλλικής ποίησης σε Έλληνες ποιητές, συμφωνεί ως προς το έτερο ζήτημα που θέτει ο Δημάκης, και λόγω αυτής της συμφωνίας του Παναγιωτόπουλου με τον Δημάκη, ο τελευταίος τον μνημονεύει στο γράμμα του: «η παλιά παράδοση έχει ανάγκη από ριζική ανανέωση».

¹⁸ Μηνάς Δημάκης, *Χαμένη γη*, Ηράκλειο, Αλικιώτης, 1939. Πρόκειται για την πρώτη ποιητική συλλογή του Δημάκη η οποία συμπεριλήφθηκε αργότερα στο Μηνάς Δημάκης, *Ποιήματα Α΄. Φύλλα Τέχνης, Η χαμένη γη, Κάψαμε τα καράβια μας. Επιλεγόμενα: Σοφίας Αντζακα: Η περιπέτεια της ψυχής στην ποίηση του Δημάκη*, Αθήνα, Βάκων, 1973.

¹⁹ Ο Σκαρίμπας γράφει λάθος τον τίτλο του ποιήματος στην επιστολή: «NOGLI METANGERE». Το ποίημα αυτό των δέκα στροφών δημοσιεύτηκε αρχικά στη *Νέα Εστία* 308 (15.10.1939) 1404-1405. Τώρα ανθολογείται στο *Αντώνης Σανουδάκης-Σανούδος, Μηνάς Δημάκης. Ανθολόγιο στην ποίησή του*, Ηράκλειο, Δοκιμάκης, 2008, σσ. 54-56.

Το τελευταίο τεκμήριο των μεταξύ τους επιστολών που έχουν εντοπιστεί χρονολογείται είκοσι χρόνια αργότερα, στις 26.1.1961. Η εκτίμηση ανάμεσά τους έχει αποκατασταθεί. Μονάχα την υπόθεση μπορούμε να κάνουμε για την ώρα για τη συνέχιση της αλληλογραφίας τους κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων, εφόσον στην αρχή της επιστολής ο Σκαρίμπας εκφράζει για μια ακόμη φορά τον θαυμασμό του στον Δημάκη, τον οποίο θεωρεί «έναν από τους καλλίτερους σύγχρονους ποιητές και διανοούμενους». Ανταποδίδει σταθερά την αποστολή της συλλογής *Το ταξίδι και των Κριτικών σημειωμάτων του Δημάκη με την αποστολή της Μαθητευομένης των τακουινιών*.

Βέβαια, αξίζει να σημειώσουμε ότι στο αρχείο του Σκαρίμπα στο Ε.Λ.Ι.Α. βρίσκονται δύο αποκόμματα εφημερίδας τα οποία μας αφήνουν με κάθε επιφύλαξη να υποθέσουμε ότι οι σχέσεις τους τελικά ίσως πέρασαν κάποια σοβαρότερη ή και οριστική κρίση τα επόμενα χρόνια. Το ένα απόκομμα ανήκει στην εφημερίδα *Ελεύθερος κόσμος* (31.12.1972), η οποία ανακοινώνει την απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών να χορηγήσει εν είδει μηνιαίου μισθού 80 Έλληνες καλλιτέχνες. Ο Σκαρίμπας χαρακτηρίζει παντελώς υποτιμητικά τους καλλιτέχνες αυτούς στο σύνολό τους, έχοντας βάλει κάποια διακριτά σημάδια δίπλα σε συγκεκριμένα ονόματα, με ένα από αυτά να είναι δίπλα στο όνομα του Δημάκη και του Δικταίου (κυρίως του τελευταίου). Το δεύτερο απόκομμα, το οποίο, δυστυχώς, δεν φαίνεται από ποιο έντυπο προέρχεται, πρόκειται μάλλον για κάποιο άρθρο για σύγχρονους ποιητές που ανανέωσαν ουσιαστικά την ποίηση. Ο Σκαρίμπας υπογράμμισε τα υποτιμητικά σχόλια του κειμενογράφου για τον Δικταίο και τον Δημάκη, που αμφισβητούνται εκεί για την ηθική αλλά και την πνευματική διάσταση των προσωπικοτήτων τους, ενώ λίγο παρακάτω – αλλά δυστυχώς το απόκομμα και πάλι κόβεται – αναφέρεται αντιστιχτικά το όνομα του Σκαρίμπα για την ουσιαστική προσφορά του στο ποιητικό ανανεωτικό κίνημα.

«Οι ισχυρισμοί και δικαιολογίες δεν κρίνονται επαρκείς».
Σκέψεις και προτάσεις για την καταδίωξη
του Καρυωτάκη από τον πολιτικό του προϊστάμενο

Είναι γνωστή η συγκρουσιακή σχέση του Κ. Γ. Καρυωτάκη τον τελευταίο χρόνο πριν από την αυτοκτονία του με τον προϊστάμενό του, τον υπουργό Προνοίας, Υγιεινής και Αντιλήψεως Μιχαήλ Κύρκο. Ξέρουμε ότι ο υπουργός τού

Κ. Γ. Καρυωτάκης

επέβαλε στις 5.12.1927 χρηματικό πρόστιμο ίσο με το μισό των μηνιαίων απολαβών του, στις 27.12.1927 τον μετακίνησε από το Τμήμα Αγαθοεργών Ιδρυμάτων στο Τμήμα Λοιμωδών Νόσων, στις 13.1.1928 τον απέσπασε για τρεις μήνες στη Νομαρχία Πατρών, στις 20.3.1928 του επέβαλε νέο πρόστιμο ίσο με τον μισθό 10 ημερών λόγω μη απολογίας για τη μη έγκαιρη μετάβασή του στη νέα τοποθέτησή του και στις 21.4.1928 (και τελεσίδικα στις 24.5.1928) τον μετέθεσε στη Νομαρχία Πρεβέζης.

Είναι γνωστό επίσης ότι ο τύπος της εποχής τις μέρες αμέσως μετά την αυτοκτονία του Καρυωτάκη συνέδεσε την καταδίωξη του Κύρκου εναντίον του με δημοσιεύματα που φιλοξενήθηκαν στον αντιβενιζελικό και αντιπολιτευόμενο τύπο στα τέλη Ιανουαρίου 1928, ειδικά με το δημοσίευμα της *Καθημερινής* στις 20.1.1928, στο οποίο κατηγορούνταν ο υπουργός, με στοιχεία από το εσωτερικό του Υπουργείου, ότι «νεθυλάκωσε» 119 χιλιάδες δραχμές «υπό τύπον οδοιπορικών εξόδων».¹ Ένα δημοσίευμα της εφ. *Υπαλληλική* μετά την αυτοκτονία του

¹ Γεωργία Δάλκου, *Κωνσταντίνος Γεωργίου Καρυωτάκης*. Δημόσιος υπάλληλος εξ Αθηνών, μετατεθείς εις Πρέβεζαν εσχάτως, Αθήνα, Καστανιώτης, 1986, σ. 73. Βλ. και συγκέντρωση των στοιχείων

ποιητή ονομάτιζε ρητά την ευθύνη του υπουργού και απέδιδε την καταδίωξη στο συγκεκριμένο δημοσίευμα της *Καθημερινής*:

Οι λόγοι της αυτοκτονίας του Καρυωτάκη, όπως ανεγράφη και εις τον ημερήσιον τύπον, οφείλονται εις την απηνή διώξιν την οποίαν υφίστατο εκ μέρους του τέως υπουργού της Προνοίας κ. Κύρκου, τον οποίον ο εκλιπών συνάδελφος είχε προ καιρού καταγγείλει διά την εξόγκωσιν κονδυλίων ατομικών οδοιπορικών και άλλων υπερβασιών. Έκτοτε ο κ. Κύρκος βαρέως φέρων την καταγγελίαν αυτήν του εντίμου υπαλλήλου, απεφάσισε να τον τιμωρήσῃ εκδίδων διαταγὰς προσωρινών αποσπάσεων αυτού οτέ μεν εις Πάτρας, οτέ δε εις Πρέβεζαν, παρ' όλον ότι υπήρχε γνωμάτευσις του αρμοδίου υπηρεσιακού Συμβουλίου, κατά την οποίαν εθεωρείτο απαραίτητος η παραμονή του Καρυωτάκη εν Αθήναις.²

Η νεότερη έρευνα την απέδωσε επίσης στη σύντομη (λόγω της απόσπασης στην Πάτρα) συνδικαλιστική δράση του Καρυωτάκη καθώς και στο άρθρο «Ανάγκη χρηστότητας», που ως Γενικός Γραμματέας της Ενώσεως των Δημοσίων Υπαλλήλων δημοσίευσε στην εφ. *Η Ελληνική*, 8.2.1928, στο οποίο επέκρινε την κυβέρνηση συνεργασίας του Αλέξανδρου Ζαΐμη για την ατάσθαλη οικονομική διαχείριση του κράτους που δεν της επέτρεπε να δώσει αυξήσεις στους δημόσιους υπαλλήλους.³

Ο ίδιος πάντως ο Καρυωτάκης είχε ιδιωτικώς αποποιηθεί την εμπλοκή του στα δημοσιεύματα της *Καθημερινής*, σε επιστολή προς τον αδελφό του Θάνο, στις 20.4.1928 (από το Παρίσι), όταν ακόμη οι πληροφορίες από το εσωτερικό του Υπουργείου αναφέρονταν σε μετατροπή της απόσπασης σε οριστική μετάθεση στην Πάτρα:

Δε μ' εξάφνισε πολύ η είδησις της τοποθετήσεώς μου στας Πάτρας. Περισσότερο περιέργη μου φάνηκε η αφορμή που εσοφίσθησαν οι του Συμβουλίου για να μπορέσουν να ικανοποιήσουν την αξίωση του Υπουργού. Γιατί με τα «δημοσιεύματα» θα εννοούν βέβαια το θόρυβο που έγινε με τας απαλλοτριώσεις από την *Καθημερινή*, τον οποίον εγώ δεν ήμουν εις θέσιν να προκαλέσω. Είναι δε πρωτοφανής ο τρόπος αυτός της τιμωρίας υπαλλήλου αναπολογήτου διά μεταθέσεως.

Θα μπορούσε βέβαια κάποιος με αφορμή το παραπάνω απόσπασμα να υποπτευθεί (από τον τρόπο που διατυπώνεται) μια μη κάθετη άρνηση του Καρυωτάκη ως προς την εμπλοκή του στα δημοσιεύματα. Από την άλλη όμως θα μπορούσε να εικάσει ότι, κατά τον Καρυωτάκη, η αξίωση του υπουργού δεν έχει ως αιτία τα δημοσιεύματα της *Καθημερινής*, αλλά η επίκλησή τους λειτουργεί απλώς ως προπέτασμα καπνού για να κρυφτεί η πραγματική αιτία για την καταδίωξη, αιτία όμως για την οποία ο Καρυωτάκης δεν αναφέρει τίποτα (πιθανόν και από τον φόβο του ελέγχου της αλληλογραφίας).

στην έκδοση: Γ. Π. Σαββίδης - Ν. Μ. Χατζηδάκη - Μαριλίτσα Μητσού, *Χρονογραφία Κ. Γ. Καρυωτάκη*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1989.

² «Η αυτοκτόνησεν ο Γραμματέας της Ενώσεως Αθηνών και Εισηγητής του Υπουργείου Προνοίας Καρυωτάκης. Θύμα της απηνούς διώξεως του Υπουργού κ. Κύρκου», *Η Υπαλληλική*, 29.8.1928. Βλ. την αναφορά και στη Δάλκου, ό.π., σ. 74.

³ Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ανάγκη χρηστότητας. Ένα λανθάνον κείμενο κοινωνικής πολιτικής*. Εισαγωγή-Σημειώσεις-Σχόλια Γιάννης Παπακώστας, Αθήνα, Φιλιππότης, 1986.

Όπως και να 'χει, τα γεγονότα μάλλον δείχνουν πως η σύγκρουση του Καρυωτάκη με τον Υπουργό έχει ξεκινήσει από νωρίτερα, αφού τουλάχιστον το πρώτο πρόστιμο και η απόσπαση στην Πάτρα αποφασίστηκαν και επιβλήθηκαν πριν από την εκλογή του στα συνδικαλιστικά όργανα και πριν από τα επιθετικά δημοσιεύματα της *Καθημερινής*. Άρα πιθανώς κάτι άλλο είχε συμβεί, το οποίο αξίζει να διερευνήσουμε και πάλι, με την ελπίδα ότι μπορεί να λανθάνουν προγενέστερα δημοσιεύματα του Καρυωτάκη που προκάλεσαν την μήνιν του Κύρκου. Προς τα εκεί μας ωθεί και ένα αβιβλιογραφητό άρθρο του Κλέωνα Παράσχου, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό των ελλήνων επιστημόνων της Αμερικής *Παρνασσός*, στο τεύχος Σεπτεμβρίου του 1928. Εκεί ο Παράσχος, σταθερός επαινετής της ποίησης του Καρυωτάκη, γράφει, μεταξύ άλλων:

Πένθος βαρύ έπληξε τις ημέρες αυτές τα Ελληνικά γράμματα: ο νέος ποιητής Κώστας Καρυωτάκης, ο καλλίτερος της γενεάς του, και ένας από τους καλλίτερους εν γένει σημερινούς μας ποιητές, δεν υπάρχει πλέον. Ηυτοκτόνησε στην Πρέβεζα όπου τελευταία είχε μετατεθεί ως υπάλληλος του Υπουργείου της Προνοίας. Η αυτοκτονία του Καρυωτάκη απ' όλους σχεδόν απεδόθη στην απηγή καταδίωξι που του έκαμε εδώ και ένα χρόνο, ο τέως υπουργός της Προνοίας Κίρκος, ο οποίος τον μετέθεσε στις Πάτρας προ μηνών και τώρα τελευταία στην Πρέβεζα, εντελώς παρανόμως και αυθαιρέτως, μόνο και μόνον για να τον εκδικηθή για κάποιο άρθρο που είχε δημοσιεύσει πέρυσι ο Καρυωτάκης εναντίον του και στο οποίο απεκάλυπτε ωρισμένα σκάνδαλα του τέως υπουργού τα οποία δεν του συνέφερε ν' αποκαλυφθούν. Το άρθρο είχε δημοσιευθή ανωνύμως, ο Κίρκος όμως είχε κατορθώσει φαίνεται να πληροφορηθή σε ποιον ωφείλετο, και έκτοτε ήρχισε την καταδίωξι του. Και ο ίδιος ο Καρυωτάκης άλλως τε στο γράμμα – το μοναδικό – που έγραψε την παραμονή της αυτοκτονίας του στον θείο του (το γράμμα αυτό δεν εδημοσιεύθη) ως λόγον της αυτοκτονίας του αναφέρει τις αλλεπάλληλες μεταθέσεις του οι οποίες τον είχαν απελπίσει.

Ότι η καταδίωξι του Κίρκου συνετέλεσε στην αυτοκτονία του Καρυωτάκη είναι αναμφισβήτητο [και σε σημείωση: Τόσο αναμφισβήτητο, ώστε κατόπιν του θορύβου ο οποίος εδημιουργήθη, ο νέος υπουργός της Προνοίας, διέταξε την ενέργειαν ανακρίσεων διά να εξακριβωθούν οι λόγοι της αυτοκτονίας του Καρυωτάκη και να τιμωρηθούν οι τυχόν υπαίτιοι.]

Δεν την προκάλεσε όμως αυτή. Υπήρξε απλώς αφορμή της. Δεν γνωρίζω αν θ' αυτοκτονούσε ο Καρυωτάκης μένοντας στις Αθήνας και μη υφιστάμενος την καταδίωξι την οποίαν υπέστη, πάντως όμως γεγονός είναι ότι ήτο επιρρεπής στην αυτοκτονία, λόγω της ψυχοπαθείας του. Τελευταίως – εξ αιτίας των αλλεπαλλήλων καταδιώξεών του – η ψυχοπάθειά του είχε ενταθή. Τα νεύρα του είχαν κυριολεκτικώς τσακίσει και σε μια στιγμή κρίσεως, ασφαλώς, παροξυσμού, έκαμε ό,τι έκαμε. Λέγουν ότι στην Πρέβεζα, κατά διαταγήν του Κίρκου πάντοτε, οι προϊστάμενοί του του εδημιουργούσαν διαρκώς ζητήματα γι' ασημάντους λόγους, και ότι η κατάσταση αυτή, και μάλιστα για άνθρωπο ευαίσθητο σαν τον Καρυωτάκη είχε καταντήσει κυριολεκτικώς αφόρητη. Αλλά και πάλιν δεν πιστεύω ότι σ' αυτό και μόνον οφείλεται η αυτοκτονία του. Όχι. Άνθρωπος νέος, σχετικώς εύπορος, με κανένα σωματικό ελάττωμα και που δεν υποφέρει από καμμία αγιάτρευτη αρρώστεια, δεν αυτοκτονεί απλώς και μόνον γιατί τον καταδιώκει ένας υπουργός. Πρέπει να υπάρχει κάποιος βαθύτερος λόγος. Ο λόγος αυτός στον Καρυωτάκη ήτο το λύγισμα της ψυχής του. Από καιρό η λεπτή, η ευαίσθητη ποιητική ψυχή του είχε λυγίσει οριστικά. Τίποτε δε θα μπόρεσε (γιατί θα επιχείρησε βέ-

βαια) να την γιατρέψει ο ποιητής. Ήταν θανάσιμα χτυπημένη. Η ψυχική πληγή του: νά ποιο ήταν το ανίατον νόσημα του Καρυωτάκη, και νά τί τον έφερε τόσο γλήγωρα στον τάφο.⁴

Να μη θυμάται καλά ο Παράσχος τους χρόνους; Να έχει στο νου του τα δημοσιεύματα στην *Καθημερινή* τον Ιανουάριο του 1928 και αντί να γράφει «οκτώ μήνες» γράφει «πέρουσι»; Μπορεί, πράγματι, ο Παράσχος να υποπίπτει σε κάποιον μνημονικό λάθος και ο προβληματισμός να τελειώνει εδώ. Αν όμως δεν σφάλει, τότε θα πρέπει να λανθάνει κάποιον ανυπόγραφο ή ψευδώνυμο (πολιτικό και καταγγελτικό) δημοσίευμα του Καρυωτάκη γύρω στον Αύγουστο ή τον Σεπτέμβριο του 1927, με αιχμές και επικρίσεις εναντίον του Κύρκου, τον συντάκτη του οποίου ταύτισε ο υπουργός και άρχισε την καταδίωξή του. Αυτό καταρχήν φαίνεται λογικό και δικαιολογεί τόσο το πρόστιμο της 5.12.1927 όσο και τη μετακίνηση σε άλλο τμήμα του Υπουργείου και φυσικά την απόφαση για απόσπαση στη Νομαρχία Πατρών στις 13.1.1928.

Αν δεν ισχύει η παραπάνω υποψία, τότε πράγματι είναι ακατανόητες οι ενέργειες του Υπουργού εναντίον του Καρυωτάκη, σε χρόνους πριν από την ενοχλητική ανάμειξή του στο συνδικαλισμό. Η πρώτη ένδειξη ότι έχει πέσει στη δυσμένεια του Κύρκου είναι το έγγραφο του Τμήματος Προσωπικού της Γενικής Γραμματείας του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως με αριθ. πρωτ. 130094/5.12.1927, το οποίο αναφέρει τα εξής:

Έχοντες υπ' όψει την υπ' αριθ. 128334 ε.ε. διαταγήν ημών δι' ής εκλήθητε εις απολογίαν ως και την από 22 Ιουλίου απολογίαν υμών, επειδή οι ισχυρισμοί και δικαιολογίαι δεν κρίνονται επαρκείς προς απόσεισιν της αποδοθείσης υμίν κατηγορίας,

Διά ταύτα

Ιδόντες τας σχετικές διατάξεις του από 22 Ιουλίου ε.ε. Δ. περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής κλπ.

Αποφασίζομεν

Επιβάλλομεν υμίν την ποινήν του προστίμου ίσου προς το ήμισυ των μηνιαίων υμών αποδοχών συν τω καταλογισμώ των τελών σημάτων της παρούσης.⁵

Οι αριθμοί πρωτοκόλλου των δύο εγγράφων (128334 και 130094) και η αναφερόμενη ημερομηνία για την απολογία του Καρυωτάκη, σε συνδυασμό με τη σχετική νομοθεσία για την επιβολή ποινών στους υπαλλήλους του Υπουργείου μπορούν κάπου να μας οδηγήσουν. Σύμφωνα με το άρθρο 14 του πρόσφατου τότε διατάγματος «Περί οργανώσεως των Υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως» (ΦΕΚ 156Α/29.7.1927), οι πειθαρχικές ποινές που μπορούσαν να επιβληθούν στους υπαλλήλους ήταν οι εξής τέσσερις: «επίπληξις»,

⁴ «Φιλολογικά Πένθη: Κώστας Καρυωτάκης», *Παρνασσός* (Νέα Υόρκη), τόμ. 3, τχ. 25 (Σεπτ. 1928) 18-19, 26. Το άρθρο, γραμμένο τον Αύγουστο του 1928, είναι ανυπόγραφο, αλλά είναι σίγουρα του (τακτικού συνεργάτη του περιοδικού) Κλέωνα Παράσχου, αφού αναπαράγει σχεδόν αυτολεξεί πολλά τμήματα από το προηγούμενο ανυπόγραφο άρθρο του «Φιλολογικά Πένθη: Κώστας Καρυωτάκης», *Η Πρωία*, 28.7.1928. Από το άρθρο στην *Πρωία* λείπει το αρχικό τμήμα που αναδημοσιεύεται εδώ και φυσικά η αναφορά στην καταδίωξη του ποιητή.

⁵ Βλ. Δάλκου, ό.π. (σημ. 1), σ. 159. Στη *Χρονογραφία*, ό.π. (σημ. 1), σ. 131 έχει μεταγραφεί λανθασμένα ο αριθμός πρωτοκόλλου του εγγράφου (12833 αντί 128334).

«πρόστιμον μέχρι των αποδοχών ενός μηνός», «προσωρινή παύσις μέχρι τριών μηνών» και «απόλυσις». Ο υπουργός μπορούσε με απόφασή του να επιβάλει τις δύο πρώτες ποινές, ενώ για τις άλλες δύο απαιτούνταν απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου. Σύμφωνα με το ίδιο διάταγμα (άρθρο 15) «προ της επιβολής πειθαρχικής ποινής ο υπάλληλος καλείται εις έγγραφον απολογία εντός προθεσμίας τριών ημερών το βραδύτερον, ής παρελθούσης απράκτου τιμωρείται ούτος και αναπολόγητος». Άρα, εφόσον η «ανεπαρκής» γραπτή απολογία του Καρυωτάκη έγινε στις 22 Νοεμβρίου 1927, η διαταγή του υπουργού θα του κοινοποιήθηκε 2-3 μέρες πριν. Όχι συμπτωματικά όμως, το Σάββατο 19 Νοεμβρίου 1927 (βλ. αναγγελία στο *Ελευθέρον Βήμα* της ίδιας μέρας) κυκλοφόρησε το περιοδικό *Κυριακή του Ελευθέρου Βήματος*,⁶ στο οποίο προδημοσιεύτηκαν τα ποιήματα του Καρυωτάκη «Σταδιοδρομία» και «Μικρή ασυμφωνία εις α μείζον», που έθιγαν το πρώτο την Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου και το δεύτερο – πολύ εντονότερα – τον Μιλτιάδη Μαλακάση. Επίσης όχι συμπτωματικά, στις 22 Νοεμβρίου ο Καρυωτάκης έστειλε επιστολή στον Μαλακάση ζητώντας συγγνώμη για το ποίημα που τον αφορούσε:

Σεβαστέ μου Κύριε,
Θα εδίαβάσατε ίσως ένα ποίημά μου αναφερόμενο σε σας και γραμμένο σε ύφος κάπως ασύνηθες.
Είναι μια τρέλλα στην οποία με παρέσυραν κυρίως οι δυνατότητες της ομοιοκαταληξίας.
Λυπούμαι ειλικρινώς γιατί παρέβλεψα το σεβασμό που ώφειλα στο πρόσωπό σας.
Ελπίζω όμως ότι θα εγελάσατε με την απροσδόκητον αυτή και αβλαβή επίθεση, την οποία πάντα σας παρακαλώ να μου συγχωρήσητε.

Με εξαιρετική τιμή
Καρυωτάκης⁷

Δεν είναι συνεπώς αυθαίρετο να υποθέσουμε ότι το πειθαρχικό πρόστιμο της 5.12.1927 είχε ως αφορμή τα δύο ποιήματα, ιδιαίτερα το «Μικρή ασυμφωνία εις α μείζον»· ότι το «ασεβές» ποίημα εναντίον του «κοσμικού κυρίου» Μιλτιάδη Μαλακάση έδωσε την αφορμή για να απαγγελθεί στον υπάλληλο του Υπουργείου Καρυωτάκη η κατηγορία της ασέβειας προς σημαίνον πρόσωπο της αθηναϊκής κοινωνίας· ότι ο Καρυωτάκης στην απολογία του θα είχε επικαλεστεί όσα γράφει στη γνωστή διευκρίνιση που συνοδεύει το ποίημα («Οι στίχοι αυτοί απευθύνονται στον κοσμικό κύριο και όχι στον ποιητή Μαλακάση του οποίου

⁶ Αρχισυντάκτης του περιοδικού ήταν ο Κώστας Αθάνατος και όχι ο Κώστας Ουράνης, όπως γράφει ο Σακελλαριάδης, «Ανέκδοτες επιστολές του Καρυωτάκη», *Νέα Εστία*, τόμ. 90, τχ. 1065 (15.11.1971) 1546, και επαναλαμβάνουν και άλλοι μελετητές.

⁷ Το κείμενο της επιστολής το αντιγράφω από την πρώτη δημοσίευσή του: Θεόδωρος Ξύδης, «Ανέκδοτα γράμματα προς τον Μαλακάση», *Νέα Εστία*, τόμ. 33, τχ. 384 (1.6.1943) 698. Ορθά η Γεωργία Δάλκου (σ. 62) σημείωνε για την επιστολή ότι δεν «θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να είναι προϊόν κάποιου εξαναγκασμού, αν κρίνουμε από το ύφος της» παρατηρώντας πως «είναι ασφαλώς εντυπωσιακό το γεγονός ότι την ίδια μέρα που υποβάλλεται η απολογία στέλνεται και στον Μαλακάση η επιστολή με την αίτηση συγγνώμης για όσα οχληρά υπάρχουν στο ποίημα “Μικρή ασυμφωνία εις Α μείζον”». Η έκδοση της συλλογής *Ελεγεία και Σάτυρες* αναγγέλθηκε στον τύπο από τις 16.12.1927 κ.ε. (βλ. την πρώτη αναγγελία της στην εφ. *Εμπρός*).

δεν θα μπορούσε να παραγνωρίσει κανείς το σημαντικό έργο») καθώς και όσα γράφει στην επιστολή που έσπευσε να στείλει στον Μαλακάση και ότι η απολογία του Καρυωτάκη δεν κρίθηκε πειστική, με αποτέλεσμα ο Κύρκος να του επιβάλει πρόστιμο (μη εξαντλώντας όμως τη δυνατότητα που του παρείχε ο νόμος, αφού περιορίστηκε στο χρηματικό πρόστιμο ίσο με τις μισθολογικές απολαβές μισού μήνα, ενώ θα μπορούσε να του επιβάλει πρόστιμο ενός μηνιαίου μισθού).

Όλα αυτά μάλλον δεν είναι συμπτώσεις, και μάλλον μας δίνουν το δικαίωμα (έχοντας κατά νου τη μαρτυρία του Παράσχου) να σκεφτούμε ότι ο υπουργός Κύρκος, πνέοντας μένεα εναντίον του Καρυωτάκη για κάποιο λανθάνον επικριτικό άρθρο που είχε δημοσιεύσει, επέβαλε στον Καρυωτάκη το πρόστιμο του μισού μηνιαίου μισθού, επικαλούμενος πιθανόν ότι το «ασεβές» ποίημά του για τον Μαλακάση έπληττε και το ίδιο το Υπουργείο και την υπηρεσία στην οποία ήταν ενταγμένος.⁸

Αν λοιπόν αυτό ήταν η αφορμή για την πρώτη τιμωρία του Καρυωτάκη, η αιτία θα πρέπει να ήταν άλλη: κάποιο ανυπόγραφο ή ψευδώνυμο επικριτικό άρθρο που είχε δημοσιεύσει ο Καρυωτάκης εναντίον του Κύρκου. Ο Μιχαήλ Κύρκος είχε παραμείνει στην ηγεσία του Υπουργείου και στις τρεις κυβερνήσεις (την πρώτη, την οικουμενική, και τις άλλες δύο, τις συνεργατικές) του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Ζαΐμη (4.12.1926-4.7.1928). Στη θητεία του, ιδιαίτερα από το καλοκαίρι του 1927 κ.ε., ύστερα από την αποχώρηση του Λαϊκού Κόμματος από την κυβέρνηση, το όνομά του είχε συνδεθεί με ποικίλα σκάνδαλα, πραγματικά ή μη, αφού το υπουργείο του είχε ανάμειξη στην αποκατάσταση των προσφύγων και στη διαχείριση τεράστιων κονδυλίων. Το καλοκαίρι του 1927 είχε απασχολήσει τον τύπο κυρίως για την περικοπή των συντάξεων των προσφύγων και για την κατανομή των προσφυγικών οικιών στη Νέα Φιλαδέλφεια/Ποδονύφη, ενώ στις αρχές του 1928 το όνομά του συνδέθηκε με το λεγόμενο σκάνδαλο «των απαλλοτριώσεων», με πολλές αντιδράσεις από την πλευρά των γηγενών. Οι χρόνοι των γεγονότων, στην περίπτωση που ο Καρυωτάκης (κατά τη μαρτυρία του Παράσχου) πράγματι δημοσίευσε ανώνυμο επικριτικό άρθρο εναντίον του Κύρκου στο τέλος του καλοκαιριού του 1927, μας οδηγούν στα δύο πρώτα «σκάνδαλα». Από την πολυάριθμη αρθρογραφία εκείνης της περιόδου εναντίον του Κύρκου, πιθανό να προήλθε από την καρυωτακική πένα μοιάζει το

⁸ Για «ασέβεια» κάνει λόγο λίγα χρόνια αργότερα και ο Ξενόπουλος στο χρονογράφημά του «Θόρυβος», *Ελευθέρα Γνώμη*, 10.2.1936, στο οποίο σημειώνει ότι τα πιο γνωστά ποιήματα του Καρυωτάκη στους νέους ήταν τα «Μιχαλίδες» και «Μικρή ασυμφωνία εις α μείζον», εκφράζοντας την αγανάκτησή του για τη διάδοση του δεύτερου: «Κι αυτό λέγεται σάτυρα... του Μαλακάση και κινεί τους νέους σ' εκστάσεις και θαυμασμούς! Αλλά για μένα, δεν είναι παρά μια φαντασία, μια αποκοτιά και μια ασέβεια. Ο Μαλακάσης δεν είναι μόνο ένας "κύριος κύριοι" με υπεροπτική γκριμάτσα. Είναι κι ένας θαυμάσιος ποιητής! Να βγαίνει λοιπόν ένας νέος και να του φωνάζει πως είναι μικρός μπροστά του, και να τον προκαλεί, και να του προφητεύει πως αυτός ο νέος, θα γελάσει τελευταίος, είναι κάτι που οι θαυμασταί του, αντί να το εξαίρουν ως σατυρικό αριστούργημα, έπρεπε να το κρύβουν, να το αποσιωπούν, ως μια κακή πράξη» (βλ. την αναδημοσίευση του άρθρου στη Χριστίνα Ντουσιά, *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Η αντοχή μιας αδέσποτης τέχνης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, σ. 361-363, καθώς και το κατατοπιστικό δημοσίευμα του Νίκου Σαραντάκου «Ποιος γέλασε τελευταίος;»: <https://sarantakos.wordpress.com/2013/01/20/karyotmalakasis-2/#more-8125>).

ακόλουθο δημοσίευμα στην εφημερίδα *Εμπρός*, 28.8.1927, για ατασθαλίες στη διανομή των οικημάτων στον προσφυγικό συνοικισμό της Νέας Φιλαδέλφειας (Ποδονύφτης):

Το σκάνδαλο του συνοικισμού Ποδονύφτη. Τί γίνεται με την διανομήν

Είμαι από τους ενδιαφερομένους πρόσφυγας διά τον συνοικισμόν Νέας Φιλαδέλφειας (Ποδονύφτη). Μετά τας επανειλημμένα παρεκλύσεις της διανομής των οικημάτων τού εν λόγω συνοικισμού, ο τρόπος τής από ολίγων ημερών αρξάμενης διανομής τούτων παρουσιάζει τόσας σκανδαλώδεις ανωμαλίας, ώστε δεν αμφιβάλω ότι η έγκριτος υμών εφημερίς θα θελήση να εγείρη φωνήν υπέρ της ακυρώσεως των αδικώς εκδοθεισών αποφάσεων της επιτροπής διανομής και της κατά δικαιότερον και συστηματικώτερον τρόπον διανομής τών εν λόγω οικιών.

Ελπίζω ότι θα ευρεθούν βουλευταί τινες, φειδόμενοι του γενικού προσφυγικού συμφέροντος, ίνα ζητήσουν και εν τη Βουλή τον λόγον από τον υπεύθυνον υπουργόν κ. Κύρκον διά την καθ' όλα ρουσφετολογικήν διαχείρησιν του ζητήματος.

Εν πρώτοις η κατά την απόλυτον κρίσιν και επομένως και ευθύνην του κ. Υπουργού της Προνοίας, υπό την προεδρίαν του διευθυντού κ. Φραγκοπούλου, συσταθείσα επιτροπή, εκτός του ότι αποτελείται κατά το πλείστον από άτομα αξιότιμα μεν από πάσης άλλης απόψεως, αλλά τα οποία δεν είνε δυνατόν να μείνουν αμερόληπτα εις την προκειμένην περίπτωσιν και διότι ενδιαφέρονται διά την στέγασιν των ιδίων αυτών οικογενειών και διότι φοβούνται να φανούν δυσάρεστοι εις ωρισμένον αριθμόν προσφύγων επειδή πολιτεύονται, αλλά και διότι δεν αφιένται ανεπηρεάστως να επιδοθούν εις το έργον των από τους εξωκοινοβουλευτικούς παράγοντας, διαφόρους εσωκοινοβουλευτικούς και αυτόν ακόμη τον κ. Κύρκον, δι' όν λόγον άλλως τε ηναγκάσθη έν εκ των μελών της επιτροπής να παραιτηθή από της πρώτης στιγμής. Ούτω βλέπομεν τον εκ των μελών της επιτροπής κ. Ιωάννην Γαβριηλίδην να φροντίζη κατά την πρώτην συνεδρίασιν να εξασφαλίζη διά την οικογένειάν του τας δύο καλλιτέρας επί της λεωφόρου κατοικίας, αυτόν δε να μιμούνται και τα λοιπά μέλη της επιτροπής και να διανέμουν εις συγγενείς και παντός είδους φίλους των, ακόμη δε και τους υπαλλήλους της υπηρεσίας ταύτης όλα τα επί της λεωφόρου Τατοΐου οικήματα, προτού ακόμη γνωσθή καλά καλά ότι ήρχισεν η διανομή αυτών. Επίσης αυτός και μόνον είνε ο λόγος του παρατηρουμένου αηδούς θεάματος, κατά την ώραν της ενάρξεως των συνεδριάσεων της επιτροπής, οπότε βλέπει τις να καταφθάνουν δεκάδες προσφύγων πάσης τάξεως εφοδιασμένων διά συστατικών επιστολών, σημειωμάτων και λοιπών εφοδίων, απαραίτητων πράγματι εις την προκειμένην περίστασιν κατά το σύστημα που ακολουθείται, άτινα απευθύνονται προς τον πρόεδρον, τα μέλη ή και τον τελευταίον γραφέα της υπηρεσίας ταύτης ίνα κατορθώσουν να τελειώσουν το ζητημά των, διά το οποίον από ετών τώρα κοπιάζουν.

Ανεξαρτήτως όμως προς τον τρόπον της συνθέσεως της επιτροπής και ο τρόπος καθ' όν αύτη προβαίνει εις την διανομήν των οικημάτων χωρίς να ακολουθήσῃ κανέν άλλο σύστημα από το σύστημα της εκδικάσεως των διαφόρων δηλώσεων επί τη βάσει του τίνος φίλοι είναι οι διάφοροι δηλούντες και του αριθμού των σημειωμάτων, όν ούτοι ήθελον προσκομίση, φαντάζομαι ότι δεν είνε ο προσφορώτερος.

Βεβαίως η επιτροπή είνε αρμοδία να κρίνη τον δικαιότερον και αποτελεσματικώτερον τρόπον εκδικάσεως.

Αλλά δεν ηδύνατο να σκεφθούν, ως άλλως τε εν αρχή υπεσχέθησαν, οι εν λόγω κύριοι της επιτροπής, να ταξινομήσουν κατ' αύξοντα αριθμόν πρωτοκόλλου τας διαφόρους δηλώσεις δηλ. κατά σειράν προτεραιότητος αυτών και να προβούν εις την διανομήν των οικημάτων επί τη βάσει της σειράς ταύτης χορηγούντες εις τους πρότερον υποβαλόντας δηλώσεις τα υπ' αυτών αιτούμενα οικήματα, λαμβάνοντες φυσικά υπ' όφιν και τους άλλους συντρέχοντας – δικαίως όμως – λόγους προτιμήσεως; Διότι βεβαίως οι υπό σκηνάς εστεγασμένοι ή εν επιτάκτοις οικήμασιν παραμένοντες έδει να προτιμηθούν κατά την διανομήν από τους ήδη εγκατεστημένους εις άλλους συνοικισμούς, ή εστεγασμένους επί ενοικίω εντός της πόλεως. Και τα στοιχεία ταύτα έπρεπε να προτιμηθούν της πολιτικής φιλίας του κ. Κύρκου ή του κάθε κομματάρχου ή προσφυγοπατέρος.

Και θα ηδύνατο επίσης ίσως να σκεφθή η επιτροπή – ως επίσης υπεσχέθη κατ' αρχάς – να διανείμη τα οικήματα κατά σειράν τύπων. Να παραδίδη αμέσως όσα οικήματα εζήτει εις μόνος. Εις όσα δε υπήρχον περισσότερο μνηστήρες, να εξετάζωνται όλοι και εφ' όσον δεν συνέτρεχον ουσιαστικοί λόγοι προτιμήσεως, να τίθηται κλήρος.

Αλλά η επιτροπή επροτίμησε την άλλην οδόν του γενικού ανακατεύματος οικημάτων και αιτήσεων. Εκ του σωρού δε αυτού, ησχολήθη επιμελώς να ανασύρη πρώτον τας ιδικάς της και των ευνοουμένων της τας αιτήσεις, κατόπιν δε εκείνας των ρουσφετολόγων.

Ο κ. Κύρκος εξακολουθεί να εφαρμόζη τα παλαιά συστήματα, ελπίζων ότι ούτω θα αποκτήση προσφυγικάς συμπαθείας. Λησμονεί όμως ότι εν αντιθέσει προς τας ολίγας ψήφους των περικυκλούντων αυτόν, εξεγείρεται εναντίον του ολόκληρος η προσφυγική αγανάκτησις, η οποία και θα τον καταμαυρίση – αυτόν και τους συνεργούς του – εις την πρώτην περίστασιν.

Πιστεύσατέ με, κύριε Διευθυντά, ότι αι ανωτέρω, ίσως πολύ πικραί φράσεις, είνε η ειλικρινής εκδήλωσις μιας βαθυτάτης αγανακτήσεως, η οποία βαρύνει τα στήθη όλου του προσφυγικού κόσμου κατά <του τρόπου>, με τον οποίον διαχειρίζονται τα ζητήματά μας, και μιας βαθείας μετανοίας διά την εμπιστοσύνην, την οποίαν μέχρι τούδε εδείξαμεν εις ανθρώπους ούτε κατά προσέγγισιν αξίζοντας αυτήν.

Μετά βαθείας εκτιμήσεως
 Αστεγος πρόσφυξ

Είναι υπερβολικά ευφάνταστο να αποδοθεί στην πένα του Καρυωτάκη; Ότι έχει υιοθετήσει το ψευδώνυμο «Αστεγος πρόσφυξ» και έχει φορέσει το αντίστοιχο προσωπίο; Μπορεί. Αλλά πολλές λεπτομέρειες από το εσωτερικό των εργασιών της επιτροπής δεν γνωρίζει ο «Αστεγος πρόσφυξ»; Και μόνον αυτός; Γιατί σε καμία άλλη εφημερίδα δεν δημοσιεύονται παρόμοιες καταγγελίες, με ονόματα και μέλη της επιτροπής (όπως ο αναφερόμενος Δημήτριος Φραγκόπουλος). Το αξιοπρόσεκτο – και ανεξήγητο – είναι ότι το άρθρο δεν αναπαράγεται ούτε σχολιάζεται από άλλες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες. Δεν θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο υπουργός Κύρκος πληροφορήθηκε για το δημοσίευμα, ότι τις μέρες και εβδομάδες που ακολούθησαν (ύστερα από λίγες μέρες έφυγε για μακρά περιοδεία στη Βόρεια Ελλάδα) αναζήτησε τον συντάκτη (που γνώριζε πρόσωπα και πράγματα από τα εσωτερικά του Υπουργείου και της επιτροπής), τον ταύτισε με τον Καρυωτάκη, τον έβαλε στο στόχαστρο και ξεκίνησε τη δίωξή του; Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε δεν είναι αιφνιδια-

στικό και ανεξήγητο το πρόστιμο που ο υπουργός επέβαλε στον Καρυωτάκη στις 5.12.1928.

Οι χρόνοι πάντως είναι βολικοί για την απόδοση στον Καρυωτάκη, αφού φαίνεται ότι ο ποιητής βρισκόταν στην υπηρεσία του από τα μέσα περίπου Αυγούστου του 1927. Σύμφωνα με έγγραφο που σώθηκε στον υπηρεσιακό του φάκελο, τον Αύγουστο του 1927 είχε πάρει άδεια δέκα ημερών (με έναρξη από την πρώτη του μηνός).⁹ Τότε πήγε για κάποιες μέρες στη Δημητσάνα, στον Χαρίλαο Σακελλαριάδη. Ο Σακελλαριάδης, σχολιάζοντας την αχρονολόγητη ευχαριστήρια επιστολή που του είχε στείλει ο Καρυωτάκης μετά την εκεί διαμονή του, γράφει ότι «ήρθε επί τέλους το καλοκαίρι του 1927 κι έμεινε 20 πάνω κάτω ημέρες».¹⁰ Προφανώς όμως δεν θυμάται καλά, αφού μόνο 10 μέρες άδεια είχε λάβει.¹¹ Η επιστολή προς τον Σακελλαριάδη μετά το ταξίδι στη Δημητσάνα φέρει την ένδειξη «Αθήναι, Δευτέρα» και θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις 15/8 (μάλλον απίθανο λόγω της εορτής), στις 22/8, στις 29/8, στις 5/9 ή στις 12/9. Πιο πιθανή φαίνεται η Δευτέρα, 22/8, εάν υπολογίσουμε ότι τη δεκαήμερη κανονική άδειά του την αξιοποίησε τις δύο πρώτες εβδομάδες του Αυγούστου και επέστρεψε στην υπηρεσία την Τρίτη 16/8. Δεν αποκλείεται βέβαια και η 29/8, γιατί στην ίδια επιστολή γράφει «Ο κ. Γ. Πολίτης λείπει και θα επιστρέψει προ της 15 Σεπτ., επειδή τότε αρχίζει η εργασία στο Αρχείο».

Το *Εμπρός* ήταν τότε αντιβενιζελική και αντιπολιτευόμενη εφημερίδα και φιλοξενούσε αφειδώς δημοσιεύματα εναντίον του Υπουργού Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Μιχαήλ Κύρκου. Σημειωτέον ότι το ίδιο έντυπο είχε αναγγείλει επαινετικά τη συλλογή *Νηπενθή* (4.9.1921) και ότι ήταν η πρώτη που ανήγγειλε την κυκλοφορία της συλλογής *Ελεγεία και σάτιρες* (16.12.1927).

Υφολογικά το άρθρο στο *Εμπρός* δεν απαγορεύει την απόδοση στην καρυωτακική πένα, χωρίς όμως και να την ενισχύει ιδιαίτερα (ευχαριστώ θερμά και από εδώ τον Σωτήρη Τσέλικα, για τη βοήθειά του στην υφολογική σύγκριση του συγκεκριμένου δημοσιεύματος με τα καρυωτακικά άρθρα «Τα Εθνικά Ορφανοτροφεία και Οικοτροφεία» και «Ανάγκη χρηστότητας»). Τα τρία άρθρα έχουν διαφορετική θεματική το καθένα τους και είναι φυσικό σε επίπεδο λεξιλογίου να διαφέρουν, δεν είναι πολύ εκτενή ώστε δεν είναι δυνατή μια εκτεταμένη σύγκριση και επιπλέον το άρθρο στο *Εμπρός* δημοσιεύεται ψευδωνύμως και ίσως αυτό να οδηγεί σε υφολογικές πρακτικές συγκάλυψης του πραγματικού συντάκτη της.

Σταματώ εδώ, αναμένοντας τις τοποθετήσεις των ειδικότερων μελετητών του Καρυωτάκη.

⁹ Βλ. το έγγραφο της υπηρεσίας, με ημερομηνία 12.8.1927, στη Δάλκου, ό.π. (σημ. 1), σ. 61 και 162.

¹⁰ «Ανέκδοτες επιστολές του Καρυωτάκη», ό.π. (σημ. 6), σ. 1552. Συμπτωματικό, αλλά ας αναφερθεί: σύμφωνα με τον Σακελλαριάδη, στον Ποδονύφη το «Υπουργείο Προνοίας το 1925 είχε παραχωρήσει και σε τούτον, καθώς και σ' άλλους συναδέλφους του, ένα μεγάλο οικόπεδο στη Ν. Ιωνία. Κατόπι όμως ανακλήθηκε αυτή η προσφορά»: Χ. Γ. Σακελλαριάδης, «Ο Καρυωτάκης διευθυντής σατιρικού περιοδικού», *Νέα Εστία*, τόμ. 96, τχ. 1138 (1.12.1974) 1765 και 1776 (σημ. 8).

¹¹ Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις της Δάλκου, ό.π. (σημ. 1), σ. 62.

Ένα αθησαύριστο ποίημα του Καίσαρα Εμμανουήλ

Ο ποιητής Καίσαρ Εμμανουήλ το 1956, πέντε χρόνια, δηλαδή, μετά την έκδοση της τελευταίας ποιητικής συλλογής του *Stillae Sanguinis*,¹ η οποία είναι γραμμένη κατά τα πρότυπα της καθαρής ποίησης, δημοσιεύει στο περιοδικό *Καινούργια Εποχή* την «Παγωμένη Ζωή»,² ποίημα όμοιας τεχνοτροπίας, το οποίο δεν είναι ενταγμένο σε κάποια συλλογή, αποτελεί, όμως, μια ψηφίδα του ποιητικού έργου του. Δε γνωρίζουμε πότε γράφτηκε το ποίημα, εικάζουμε, όμως, ότι η ημερομηνία γραφής του δεν παρουσιάζει μεγάλη απόκλιση από το χρόνο δημοσίευσής του.

Πρόκειται για ένα μακροσκελές ποίημα, με ανισοσύλλαβους στίχους χωρίς ρίμα, με στροφές ανισόστιχες, που έχουν ποικιλία μέτρων. Ίσως ο Εμμανουήλ θέλει να απομακρυνθεί από τα ποιήματα της συλλογής *Stillae Sanguinis*, που ήταν γραμμένα σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο. Όσον αφορά το περιεχόμενο, ο αφηγητής, εκπροσωπώντας ένα μικρό ή μεγάλο σύνολο ανθρώπων, αναφέρεται στις βιωματικές τους εμπειρίες ενός ωραίου παρελθόντος, το οποίο έδωσε τη θέση του σε ένα δυσόιωνο παρόν. Οι περιγραφές του παρόντος και του παρελθόντος βρίθουν από σύμβολα και συμβολικές εικόνες.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Εμμανουήλ στο ποίημα είναι δημοτική με λίγες λέξεις της καθαρεύουσας, όπως ακριβώς και στη συλλογή *Stillae Sanguinis*, αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι είχε χρησιμοποιήσει μόνο τη δημοτική στη μέχρι τότε ποιητική παραγωγή του.³ Πιο συγκεκριμένα, τη δεκαετία του 1930 ο Εμμανουήλ, επηρεασμένος από το έργο του Μαλλαμε, αρχίζει να γράφει καθαρή ποίηση,⁴ για την απόδοση της οποίας θεωρεί καταλληλότερη την καθαρεύουσα από τη δημοτική. Οι γλωσσικές απόψεις του διατυπώνονται επίσημα στον πρόλογο της *Δυναστείας των Χιμαιρών*, της πρώτης συλλογής του με ποιήματα καθαρής ποίησης, που εκδόθηκε το 1940.⁵ Τη δεκαετία, όμως, 1940 διαπιστώνει

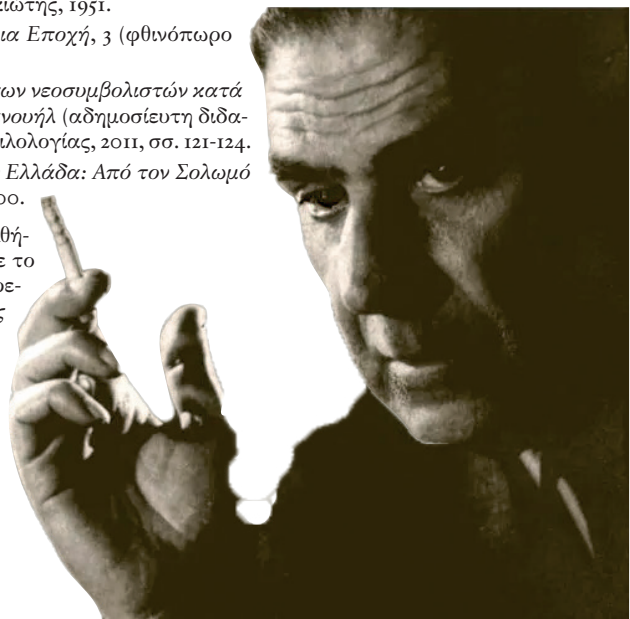
¹ Κ. Εμμανουήλ, *Stillae Sanguinis*, Αθήνα, Αλικιώτης, 1951.

² Κ. Εμμανουήλ, «Παγωμένη Ζωή», *Καινούργια Εποχή*, 3 (φθινόπωρο 1956) 163-164.

³ Ελ. Παρισιάδου, *Μεταφραστικές απόψεις των νεοσυμβολιστών κατά το μεσοπόλεμο. Η περίπτωση του Καίσαρα Εμμανουήλ* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ - Τμήμα Φιλολογίας, 2011, σσ. 121-124.

⁴ Βλ. Αγορή Γκρέκου, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα: Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη (1833-1933)*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.

⁵ Κ. Εμμανουήλ, *Η Δυναστεία των Χιμαιρών*, Αθήνα, εκδ. περ. Ο Κύκλος, 1940, σσ. 5-6. Σχετικά με το ζήτημα της γλώσσας της ποίησης ο Εμμανουήλ προσβέβει ότι: «Τα ποιήματα αυτά... [της *Δυναστείας των Χιμαιρών*]... αποτελούν στη μορφολογική τους σύσταση, το αποτέλεσμα μιας ρυθμικής και λεκτικής ενοργανώσεως, όπου προσπάθησα να δια-

ότι *Η Δυναστεία των Χιμαιρών* με το στοιχείο της αποσπασματικότητας που περιέχει τον οδηγεί σε αδιέξοδο σχετικά με τη χρήση της καθαρεύουσας και ως λύση στο πρόβλημα αυτό προκρίνει την αντικατάστασή της με τη δημοτική. Ως τον καλύτερο τρόπο να το πετύχει αυτό, θεωρεί την επεξεργασία στη δημοτική των ποιημάτων της *Δυναστείας των Χιμαιρών*, τα οποία περιλαμβάνει στην επόμενη συλλογή του *Stillae Sanguinis*, αποδεικνύοντας μ' αυτόν τον τρόπο ότι η δημοτική είναι η κατάλληλη λογοτεχνική γλώσσα. Τις ίδιες απόψεις εφαρμόζει και το 1956, όταν χρησιμοποιεί τη δημοτική στο ποίημα «Παγωμένη Ζωή».

Στη συνέχεια παραθέτουμε το ποίημα σε μονοτονικό χωρίς άλλες αλλαγές.

Παγωμένη ζωή

Αφήσαμε οριστικά το διάφωτο φράχτη
με τους γλυκούς φωσφορικούς καρπούς
– τους καρπούς που είχαμε θρέψει αργά κι αρδέψει
με το ζεστό, τριχυμισμένο μας ιχώρα.

(Είμαστε τότε κάτι αφρόντιστοι, μικροί
ερασιπλόκαμοι θεοί,
γεννημένοι από τη δίδυμη φλόγα
της Υπεραίσθησης και Υπερέντασης,
κάτω από μιας έξαλλης αυγής
την κροκάτη κόμη).

Με δύο στυλινά στην παλάμη μας δάκρυα,
σκεπάσαμε με πυκνή τέφρα λήθης
το εναγώνιο όραμά τους
και διαλύσαμε σε λεπτότατα μόρια
την εξάισια τους αίσθηση

Τα χείλη μας που είχαν επινοήσει σοφές συσπάσεις
για να γευτούν όσο μπορούσαν ηδονικότερα τους χυμούς τους,
έχουνε τώρα την έκφραση των πέτρινων κούρων,
και μασούνε στυφά, πικρά φύλλα δάφνης.

Τα μάτια μας, που σημαδεύαν τη λάμψη τους
και το γλυκό τριχύμισμα της βελούδινης σάρκας τους
όταν μαστίγωνε τους κλώνους τους
ο καλοκαιριάτικος άνεμος,
απλώνονται με αλγεινή εγκαρτέρηση τώρα
σε περιοχές από φρύγανα,
χαλκοπράσινα τέλματα
και κοάσματα φρύνων:

στείλω, όσο μου ήταν εφικτό, όλες τις πλαστικές και μουσικές πρωτίστως αρετές της γλώσσας μας. Ως όργανο γλωσσικό μου εχρησίμευσε, στο λεξιλόγιο περισσότερο παρά στο τυπικό και τους συντακτικούς ελιγμούς της, η καθαρεύουσα. Η γλώσσα αυτή, από ψυχολογικής και αισθητικής απόψεως, συνδέεται με μιαν εκλεκτική συγγένεια πάντοτε με την καθαρά ποίηση. Η δημοτική, προϊόν φθοράς και διαλύσεως κατά μέγα μέρος, προσιδιάζει κυρίως σε μια ποίηση, η οποία απευθύνεται στο *forum*· η καθαρεύουσα, αποτέλεσμα αυστηράς συντακτικής συνθέσεως και γραμματικής οργάνωσης, προικισμένη με μιαν αξιόλογη ελλειπτική ενέργεια, ανήκει στο “*tour d'ivoire*”. Η πρώτη βαίνει εκ των άνω προς τα κάτω. Η δεύτερα αντιστρόφως. Τα πράγματα διαυγή για τους διαυγείς».

τα πληγωμένα από τη λάμψη τους βλέφαρά μας,
βαρειά σα φέρετρα,
ζυγίζονται τώρα
πάνω από μιν έρημη χώρα
κι ονειρεύονται ατέλειωτους
σκληρούς ύπνους μετάλλων.

Αφήσαμε οριστικά το διάφωτο φράχτη
με τους γλυκούς, φωσφορικούς καρπούς.

Σαν τα κήτη των βορεινών θαλασσών
που έχουνε χάσει τους δείχτες της ωκεάνειας πορείας τους
θα πήξουμε ανέκκλητα – θα πετρώσουμε τώρα
μέσα σε σπήλαια από πράσινο κρύσταλλο.
Θα πήξουμε ανέκκλητα – θα πετρώσουμε τώρα
κάτω από ουρανούς παγωμένους,
δίχως φως ούτε χρώμα ούτε σχήμα,
που θα καταραχλούν αποπάνω μας
- σκοτεινοί σβώλοι από πηχτή λάσπη -
με πυοσταλάχτους ήλιους και σάπια φεγγάρια.

Γερασμένοι λεόπαρδοι,
οχυρωμένοι μέσα στην τρομαχτική σιωπή παναρχαίων δασών,
θα παίζουμε, τις αστροφώτιστες νύχτες,
με τα σπασμένα αχάτινα νύχια μας
και θα γλείφουμε τις ζεστές πληγές μας
μακριά από τις πελώριες φωτιές των κυνηγών
που έχουνε χάσει για πάντα τα αγνάριά μας.

Δέκατη επέτειος «Πολυτεχνείου» και φόβοι του Μανόλη Αναγνωστάκη

Στην 4η σελίδα του φύλλου της *Αυγής*, που κυκλοφόρησε την Τρίτη 29.11.1983, και στη ρουμπρίκα «σήματα», διαβάζουμε ένα ποίημα του Μανόλη Αναγνωστάκη, καθώς και παρενθετικές εξηγήσεις της συντακτικής ομάδας της εφημερίδας:¹

Φοβάμαι ...

(Λάθη, παραλείψεις και αλλαγές χρόνων στο “Φοβάμαι” του Μ. Αν. κατέληξαν τελικά να το αλλοιώσουν. Έτσι, το ξαναδημοσιεύουμε ζητώντας συγγνώμη από το συγγραφέα του και τους αναγνώστες μας).

ΦΟΒΑΜΑΙ τους ανθρώπους που εφτά χρόνια έκαναν πως δεν είχαν πάρει χαμπάρι και μια ωραία πρωιά – μεσούντος κάποιου Ιουλίου – βγήκαν στις πλατείες με σημαϊάκια κραυγάζοντας “δώστε τη χούντα στο λαό”.

Φοβάμαι τους ανθρώπους που με καταλερωμένη φωλιά, πασχίζουν τώρα να βρουν λεκέδες στη δική σου.

Φοβάμαι τους ανθρώπους που αλλάζαν πεζοδρόμιο όταν σε συναντούσαν και τώρα σε λιοδορούν γιατί, λέει, δεν βαδίζεις στον ίσιο δρόμο.

Φοβάμαι τους ανθρώπους που σου κλείνουν την πόρτα μην τυχόν και τους δώσεις κουπόνι και τώρα τους βλέπεις στο Πολυτεχνείο να καταθέτουν γαρίφαλα και να δακρύζουν.

Φοβάμαι τους ανθρώπους που γεμίζουν τις ταβέρνες και τα σπάγαν στα μπουζούκια κάθε βράδι, και τώρα τα ξανασπάζουν όταν τους πιάνει το μεράκι της Φαραντούρη και έχουν και “απόψεις”.

Φοβάμαι, φοβάμαι, πολλούς ανθρώπους. Φέτος φοβήθηκα ακόμη περισσότερο.
M. AN.

Πράγματι, στην 4η σελίδα και στην ίδια ρουμπρίκα (= «σήματα») της εφημερίδας, στο φύλλο που είχε κυκλοφορήσει την Κυριακή 27.11.1983, εντοπίζεται η πρώτη δημοσίευση του ποιήματος, επιβαρυμένη με αρκετά λάθη:

Η εναρκτήρια λέξη «Φοβάμαι» κάθε στίχου, με δεδομένο το ότι η δομική μονάδα του ποιήματος είναι ο στίχος-παράγραφος (verset), έχει τυπωθεί με κεφαλαία γράμματα.

Μεταξύ πρώτου και δεύτερου στίχου υπάρχει μία σειρά κενή.

Ο τρίτος στίχος-παράγραφος (= «Φοβάμαι τους ανθρώπους που αλλάζαν πεζοδρόμιο όταν σε συναντούσαν και τώρα σε λιοδορούν γιατί, λέει, δεν βαδίζεις στον ίσιο δρόμο») έχει παραλειφθεί από τη δημοσίευση της 27ης Νοεμβρίου 1983.

Η αιτιατική ενικού «κουπόνι» του τέταρτου στίχου τυπώθηκε ως αιτιατική πληθυντικού (= «κουπόνια»).

¹ Μ. Αν., «Φοβάμαι ...», εφ. *Η Αυγή*, 29.11.1983.

Τα «γαρίφαλα» του ίδιου στίχου από τυπογραφικό λάθος μεταβλήθηκαν σε «γαρίλαφα».

Στον επόμενο στίχο-παράγραφο, οι ρηματικοί τύποι Παρατατικού «γεμίζουν» και «σπάγαν» τυπώθηκαν σε χρόνο Ενεστώτα: «γεμίζουν», «σπάζουν».

Η τελευταία πρόταση του ποιήματος (= «Φέτος φοβήθηκα ακόμη περισσότερο») τυπώθηκε σαν ξεχωριστός στίχος με κεφαλαιογράμματη έναρξη (= «ΦΕΤΟΣ») και με μεσολάβηση, μάλιστα, μιας κενής σειράς μετά τη λέξη «ανθρώπους», και όχι ως ανήκουσα στον τελευταίο στίχο του ποιήματος.

Πάντως, και η δημοσίευση της 29ης Νοεμβρίου 1983 δεν είναι βέβαιο πως είναι απαλλαγμένη από σφάλματα: η κενή σειρά μεταξύ δεύτερου και τρίτου στίχου, που μοιάζει να χωρίζει το ποίημα σε δύο ενότητες, ενδέχεται να μην οφείλεται σε συγγραφική επιλογή, ενώ το κόμμα, μετά το δεύτερο «φοβάμαι» στον τελευταίο στίχο – το οποίο δεν υπάρχει στη δημοσίευση της 27ης Νοεμβρίου 1983 – μάλλον δεν χρειάζεται. Ας υποθέσουμε, ωστόσο, ότι τα δύο αυτά σημεία, εάν και εφόσον πρόκειται για τυπογραφικά λάθη, δεν συγκροτούν σφάλματα μείζονος σημασίας, οπότε δεν χρειάστηκε η εφημερίδα να δημοσιεύσει το ποίημα και για τρίτη φορά!

Παρότι ο ποιητής δεν συμπεριέλαβε το ποίημα σε βιβλίο του, το «Φοβάμαι...» είναι από τα γνωστότερα δείγματα της ποιητικής του, γιατί το βρίσκουμε σε δεκάδες ιστολόγια και σε αρκετές ιστοσελίδες, αναρτημένο, ωστόσο, κατά τη μορφική βούληση των αναρτώντων! Σε καμία ηλεκτρονική δημοσίευση δεν τηρείται η μορφική βούληση του Αναγνώστη, η οποία δεν έχουμε λόγο να αμφισβάζουμε ότι σε γενικές γραμμές εκπροσωπείται από τη δεύτερη δημοσίευση του ποιήματος στην *Αυγή*, η οποία συντελέστηκε όχι απλώς ζώντος αλλά και προφανώς παρεμβαίνοντος του ποιητή. Το ποίημα εντάχθηκε στην ανθολογία *Το μελάνι φωνάζει. Η 17η Νοέμβρη 1973 στη λογοτεχνία*,² χωρίς να τηρηθεί η δόμησή του σε στίχο-παράγραφο και δίχως στον τίτλο του να μεταφερθούν τα αποσιωπητικά («Φοβάμαι...») που εντοπίζονται και στις δύο δημοσιεύσεις του ποιήματος στην *Αυγή*. Η μορφική του δόμηση συγκροτήθηκε από ελεύθερους στίχους, που ο καθένας τους απλώνεται σε μία σειρά. Οι στίχοι εκτείνονται σε λεκτικό ποσοτικό άνυσμα που περιλαμβάνει από μία (= «Φοβάμαι») έως και οκτώ λέξεις (= «πασχίζουν τώρα να βρουν λεκέδες στη δική σου»). Επίσης, η εγγραφή, που παραλείφθηκε από την πρώτη δημοσίευση στην *Αυγή* (= «Φοβάμαι τους ανθρώπους που αλλάζαν πεζοδρόμιο όταν σε συναντούσαν και τώρα σε λιοδορούν γιατί, λέει, δεν βαδίζεις στον ίσιο δρόμο»), μετακινήθηκε προς το τέλος του ποιήματος, ακριβώς μετά τη λέξη «απόψεις» και πριν από τις τρεις τελευταίες προτάσεις του ποιητικού σώματος (= «Φοβάμαι, φοβάμαι πολλούς ανθρώπους. Φέτος φοβήθηκα ακόμη περισσότερο»). Στις περισσότερες αναρτήσεις του ηλεκτρονικού ιστού φαίνεται κατά το μάλλον ή ήττον να μεταφέρεται η μορφή της προαναφερθείσας ανθολογίας, ενώ ακόμη και όταν εντοπίζεται

² Βλ. Ηλίας Γκρης (εισαγωγή - ανθολόγηση), *Το μελάνι φωνάζει. Η 17η Νοέμβρη 1973 στη λογοτεχνία*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, σ. 33. Ακριβής ημερομηνία της πηγής από την οποία αντλήθηκε το ποίημα δεν παρατίθεται, μια και η υποσελίδια σημείωση είναι η εξής: «Το ποίημα “Φοβάμαι” γράφτηκε τον Νοέμβρη του 1983 και δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Αυγή*».

ηλεκτρονική ανάρτηση, στην οποία τηρείται η δόμηση του ποιήματος σε στίχο-παράγραφο, δεν αποφεύγεται η αυθαίρετη τοποθέτηση του στίχου, που παραλείφθηκε στην πρώτη δημοσίευση της Αυγής, και ο στίχος μεταφέρεται όπως τοποθετήθηκε στην ανθολογία *Το μελάνι φωνάζει*.³

Όσον αφορά τη ρυθμική-στιχουργική συνθήκη του ποιήματος, διαπιστώνουμε ότι ο στίχος, που ξεπερνά σε μήκος τη μία σειρά και ενίοτε εκτείνεται και σε στίχο-παράγραφο ανιχνεύεται με αρκετά δείγματα σε όλη την ποιητική πορεία του Αναγνωστάκη: «Οι νικημένοι», η «Αναζήτηση», «Ο Πόλεμος», ο «Χάρης 1944» και «Το καινούριο τραγούδι» από τις *Εποχές*,⁴ αρκετά ακόμη ποιήματα των μεταγενέστερων συλλογών μέχρι να φτάσουμε στο «Προσχέδιο δοκιμίου πολιτικής αγωγής» του *Στόχου*,⁵ το «Le fin du voyage» του Μανούσου Φάσση (ένα από τα καλύτερα και τραγικότερα ποιήματα του Αναγνωστάκη, που, ίσως επειδή αποκλίνει από τον χιουμοριστικό και ειρωνικό κειμενικό του περίγυρο, δεν προσέχτηκε όσο θα του άξιζε),⁶ ακόμη και ορισμένες εγγραφές από το *ΥΓ.*,⁷ ενδυναμώνουν την ευστάθεια της διαπίστωσης. Ο στίχος-παράγραφος, βέβαια, πέρα από τη λαμπρή του παράδοση (που δεν εντοπίζεται, φυσικά, μόνο στο στενό πεδίο της νεοελληνικής λογοτεχνικής γραμματείας), έχει ως επιλεγμένη δομική συνθήκη ενός κειμένου, τόσο την αξία του, όσο και τη σημασία του: προικίζει τον κειμενικό ιστό με ρυθμική ανάσα, έστω και αν αρχικά ενδέχεται να υποβάλλει το ενδεχόμενο της πεζολογίας. Εάν απομονώσουμε έναν τέτοιον στίχο, δεν αναδύεται σε μεγάλο βαθμό αίσθηση ρυθμικότητας. Εάν, ωστόσο, ακολουθήσουμε μία ροή στην ανάγνωση, επειδή ακριβώς σε κάθε verset περιλαμβάνεται λεκτικό υλικό που ως ποσότητα δεν διαφέρει πάρα πολύ από το προηγούμενο και το επόμενο, και επειδή η αλλαγή στίχου-παραγράφου προϋποθέτει λόγω της ισχυρής στίξης (= χρήση τελείας) μία μικρή αλλά επαναλαμβανόμενη αναγνωστική παύση, οικοδομείται η αίσθηση μιας ρυθμικής επαναληπτικότητας.

Το «Φοβάμαι ...» στοιχειοθετεί ένα ευκρινές δείγμα ποιητικού ρεαλισμού και μία σαφή κατάθεση κοινωνικοπολιτικής ποιητικής έκφρασης. Θα μπορούσε να εκληφθεί και ως συνέχιση της ποιητικής πρακτικής, με την οποία ο Αναγνωστάκης λειτούργησε στα ποιήματα της συλλογής *Ο Στόχος* (όντως, είναι η πλέον πολιτική ποιητική συλλογή του δημιουργού), με τη διαφορά ότι η (όχι υψηλόβαθμη) υπαινικτικότητα ορισμένων σημείων του *Στόχου*, εδώ έχει εντελώς υποχωρήσει: ό,τι έχει να πει ο ποιητής, το λέει ευθέως και με έναν τόνο που είναι κατά τι υψηλότερος από τον συνήθως χαμηλό τόνο τής έως τότε δημοσιοποιημένης ποιητικής του παραγωγής.

³ Βλ. δειγματοληπτικά: http://users.uoa.gr/~nektar/arts/poetry/manolhs_anagnwstakhs_poems.htm#%CE%A6%CE%9F%CE%92%CE%91%CE%9C%CE%91%CE%99.

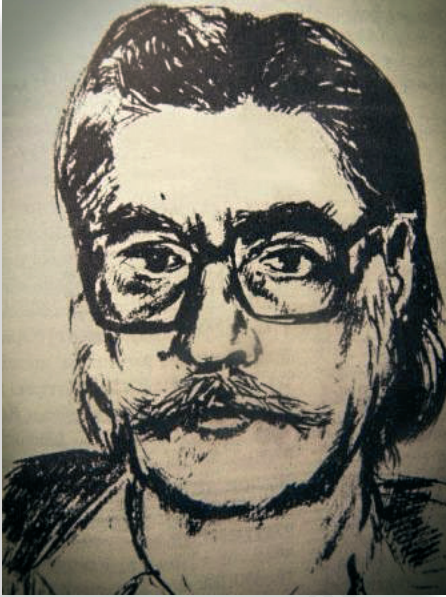
⁴ Μανόλης Αναγνωστάκης, *Τα ποιήματα 1941-1971*, Αθήνα, Στιγμή, 1985, σσ. 2-22, 35-41.

⁵ Μανόλης Αναγνωστάκης, *Τα ποιήματα 1941-1971*, ό.π., σσ. 173-174.

⁶ Μανόλης Αναγνωστάκης, *Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης. Η ζωή και το έργο του. Μια πρώτη απόπειρα κριτικής προσέγγισης*, Αθήνα, Στιγμή, 1987, σσ. 94-97.

⁷ Βλ. ενδεικτικά, Μανόλης Αναγνωστάκης, *ΥΓ.*, Αθήνα, Νεφέλη, ²1992, σσ. 11, 16, 28, 31, 33. Ας σημειωθεί παρενθετικά ότι οι ποιητικές εγγραφές, που συγκροτούν *Το Περιθώριο '68-'69*, θα μπορούσαν ειδολογικά να ενταχθούν στην ποίηση σε πεζό (και όχι στον στίχο-παράγραφο).

Το ποίημα διαθέτει νεωτερική τεχνοτροπική ταυτότητα, απότοκη και του ποιητικού ρεαλισμού, ο οποίος ως ρεύμα ενδυναμώθηκε από μεταπολεμικούς ποιητές μας, μια και δεν τον προώθησαν οι μείζονες της γενιάς του '30: απέριττος λόγος, που προσπαθεί χωρίς εκφραστικούς ακκισμούς και λεκτικά ψιμίθια να αποδώσει τον πυρήνα του βιώματος. Ποιητική έκφραση που δεν διασπά ούτε και υπερβαίνει την έλλογη αλληλουχία,⁸ που δεν αξιοποιεί, δηλαδή, μία βασική μοντερνιστική στρατηγική, η οποία εμφανίστηκε κατά την εκδίπλωση της μεσο-

Μανόλης Αναγνωστάκης

πολεμικής ποιητικής έκφρασης, δίχως αυτό να σημαίνει πως δεν καλλιεργήθηκε και από θεράπουσες και θεράποντες του μεταπολεμικού ποιητικού λόγου. Η νεωτερική αύρα του συγκεκριμένου ποιήματος δεν ισχυροποιείται μόνον από τη μορφή των στίχων του, αλλά, επιπρόσθετα, ενδυναμώνεται και από την αίσθηση μιας υψηλόβαθμης δραματικότητας: πέντε σύνθετες εικόνες, που η καθεμιά τους ενώνει το «χτες» με το «σήμερα» με όρους αντιθετικούς, στοιχειοθετούν μία εναλλαγή επαγωγικού τύπου και προσδιορίζουν την κίνηση μιας δραματικότητας με κλιμακούμενη αλληλοδιαδοχή στοιχείων, εικονοπλαστικά διαρθρωμένων και ιδεολογικά φορτισμένων. Ο ποιητής πορεύεται από τις ειδικότερες και μερικής οπτικής εξακτινώσεις προς την καλλιτεχνική τεκμηρίωση του γενικού αρνητικού συναισθήματος που τον διέ-

πει, το οποίο κυριαρχεί ως ρηματικός τύπος, τόσο στη ρυθμική όσο και στη νοηματική θεμελίωση του ποιήματος.

Οι τέσσερις από τις πέντε εγγραφές, που προηγούνται του επιλογικού στίχου, στο πρώτο τους λεκτικό και συντακτικό ήμισυ ενσωματώνουν συμπεριφορά του παρελθόντος, ενώ στο δεύτερο, και με όρους εμφαντικά αντιθετικούς, ιχνηλατούν πρακτικές του παρόντος. Ωστόσο, το «χτες» δεν εξαντλείται μόνον στα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας, στη δεύτερη και στην τρίτη εγγραφή, όπως συμβαίνει στην πρώτη και στην πέμπτη: πράγματι, πολλοί, που λούφαζαν στα χρόνια της χούντας, με τη Μεταπολίτευση διατράνωναν την επιθυμία τους να την τιμωρήσουν σκληρά (= πρώτη εγγραφή), ενώ όλοι οι επιδειξιμανείς και νεόπλουτοι θαμώνες των κέντρων διασκέδασης επί δικτατορίας, οι οποίοι και συνέβαλαν στην αισθητική εξαθλίωση και στην ηθική απαξίωση των

⁸ Για τον θεωρητικό προσδιορισμό της ποιητικής νεωτερικότητας υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά: Δημήτρης Κόκορης, *Ποιητικός ρυθμός Παραδοσιακή και νεωτερική έκφραση*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 2006, σ. 275-309.

μαγαζιών με λαϊκή μουσική, ήταν «πρώτη μούρη» στις συναυλίες της Μεταπολίτευσης, ερήμην, βέβαια, των σπουδαιών καλλιτεχνών και της λαϊκής μουσικής και του πολιτικού τραγουδιού (= πέμπτη εγγραφή). Εκείνοι, που βαρύνονται από αμαρτίες κάθε είδους αλλά πασχίζουν να βρουν, και συνακόλουθα να καταγγείλουν και να στηλιτεύσουν, τις αμαρτίες των άλλων (= δεύτερη εγγραφή), καθώς και εκείνοι που σε απέφευγαν συστηματικά, αλλά τώρα σε κατηγορούν για τον «αποκλίνοντα» δρόμο σου (= τρίτη εγγραφή), μπορεί και να εκτείνονται έως και τα χρόνια της Αντίστασης και του Εμφυλίου, ενώ δεδομένης και της πολιτικής πορείας του Μανόλη Αναγνωστάκη, πιθανότατα να επέδειξαν και να επιδεικνύουν μία συμπεριφορά, προσδιορισμένη και από σαφές κομματικό πρόσημο. Η τέταρτη εγγραφή χρονικά σημαίνεται μόνο από την εποχή της Μεταπολίτευσης (επί χούντας δεν προσφέρονταν προς αγοράν κομματικά κουπόνια), ωστόσο οι δύο αντιθετικοί πόλοι συγκρότησης του στίχου-παραγράφου είναι αρκούντως διακριτοί.

Το «Φοβάμαι...» σκιαγραφεί και κατ' ουσίαν στηλιτεύει συμπεριφορές, οι οποίες στη σύνθετη συνύπαρξή τους συγκροτούν το πορτρέτο ενός συγκεκριμένου τύπου ανθρώπου, ιδιαίτερα διαδεδομένου στη νεοελληνική κοινωνία, εδραιωμένου από τα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας έως και την περίοδο της Μεταπολίτευσης, και ενδυναμωμένου κατά τα δύο πρώτα χρόνια της «σοσιαλιστικής» διακυβέρνησης από το «Κίνημα της Αλλαγής» (το ΠΑΣΟΚ, ως γνωστόν, ανήλθε στην εξουσία τον Οκτώβριο του 1981). Το ποίημα είναι εύληπτο και λειτουργεί στο πλαίσιο μιας ποιητικής έκφρασης με κοινωνική και πολιτική διάσταση, συνεχίζοντας, κατά μίαν έννοια και όπως προαναφέρθηκε, τη γραμμή που χαρακτήρηκε από τον Αναγνωστάκη στα ποιήματα της συλλογής *Ο Στόχος*. Η δημοφιλία του ποιήματος στην ευρύτατη διαδικτυακή περιοχή αποδεικνύει αλλά και διογκούμενη ενισχύει τη στερεοτυπική πρόσληψη ενός αποκλειστικά πολιτικοκοινωνικού Αναγνωστάκη. Το «δεν νομίζω ότι είμαι πολιτικός ποιητής. Είμαι ερωτικός και πολιτικός μαζί»⁹ είναι ξεκάθαρη τοποθέτηση του ίδιου του ποιητή. Ωστόσο, η διαδικτυακή εξάπλωση της λογοτεχνίας, παρά και τις θετικές της συνέπειες, δυνάμει ενέχει και μία, τουλάχιστον, αρνητική παράμετρο: ο ηλεκτρονικός ιστός καταπνίγει τις λεπταίσθητες αποχρώσεις και τις εξειδικευμένες αποσαφηνίσεις. Εστιάζοντας στο μέρος και πρακτικά αδυνατώντας – λόγω των αναρίθμητων μεμονωμένων προσεγγίσεων που τον συγκροτούν – να συλλάβει το όλον, προωθεί και καθιερώνει αποτιμήσεις και εκτιμήσεις, βασισμένες στη γενικευτική υπεραπλούστευση. Κλείνουμε, σημειώνοντας το προφανές: το «Φοβάμαι ...» είναι κοινωνικοπολιτικό ποίημα, αλλά ο Αναγνωστάκης δεν είναι αποκλειστικά και μόνο κοινωνικοπολιτικός ποιητής. Η προτροπή για ξαναδιάβασμα της ποίησής του¹⁰ δεν έχει χάσει την επικαιρότητά της ακόμη και κατά την τρίτη δεκαετία του 21ου αιώνα.

⁹ *Είμαι αριστερόχειρ ουσιαστικά. Μονόλογος του Μανόλη Αναγνωστάκη*, πρόλογος: Παντελής Μπουκόλας, επιμ. - επίμετρο: Μισέλ Φάις, Αθήνα, Πατάκης, 2011, σ. 59, 95.

¹⁰ Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Ξαναδιαβάζοντας τον Αναγνωστάκη», εφ. *Το Βήμα*, 17.04.1994 [αναδημοσιεύσεις: Νάσος Βαγενάς, *Η ειρωνική γλώσσα*, Αθήνα, Στιγμή, 1994, σ. 125-132 / Νάσος Βαγενάς (επιλογή κριτικών κειμένων), *Για τον Αναγνωστάκη. Κριτικά κείμενα*, Λευκωσία, Αιγαίον, 1994 σ. 293-301].

Μία queer ανάγνωση του *Μυθιστορήματος* του Γιώργου Χειμωνά

Στο *Μυθιστόρημα* των είκοσι επτά μόλις σελίδων εξελίσσεται ένα «οικογενειακό ρομάντζο», με τη Σοφία Βούλγαρη, την πλέον πρόσφατη μελετήτρια των κειμένων του Γιώργου Χειμωνά, να εντοπίζει και να αναδεικνύει τις υπόγειες συγκρούσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας.¹ Η ίδια, μάλιστα, υπογραμμίζει με αφορμή τον τίτλο του έργου πως πρόκειται για «αντι-μυθιστόρημα», διότι δίνει σε μορφή συμπυκνωμένη και ελλειπτική, όσο και ανορθόδοξη, την οδυνηρή και εν πολλοίς τραγική πορεία του υποκειμένου προς την αυτογνωσία, τη σκοτει-

Γιώργος Χειμωνάς

νή φύση της επιθυμίας, τις συγκρούσεις μεταξύ των προσώπων και μελών μιας οικογένειας, την αμφιθυμία των συναισθημάτων, τη δυσκολία επικοινωνίας με το(ν) άλλο(ν) και τον δύσβατο δρόμο προς την κοινωνία και τον κοινωνικό ρόλο του υποκειμένου. Ακόμα, σημαντικό είναι να αναφέρουμε το γεγονός ότι από τα συνολικά εννέα έργα του καβαλιώτη πεζογράφου: *Πεισίστρατος* (1960), *Η εκδρομή* (1964), *Μυθιστόρημα* (1966), *Ο γιατρός Ινεότης* (1971), *Ο γάμος* (1974), *Ο αδελφός* (1975), *Οι χτίστες* (1979), *Τα ταξίδια μου* (1984), και *Ο εχθρός του ποιη-*

¹ Σοφία Βούλγαρη, *Η γραφή του ανέφικτου, για την πεζογραφία του Γιώργου Χειμωνά*, Αθήνα, Μανδραγόρας, 2015, σσ. 101-106.

τή (1990), στο Μυθιστόρημα εντοπίζεται μια καταφανής προσπάθεια του συγγραφέα να αποδώσει έμφυλες και σεξουαλικές προεκτάσεις στο κείμενό του.

Όσον αφορά την αφήγηση του *Μυθιστορήματος* και την πλοκή του μύθου, η ιστορία εκκινεί με μια απόφαση θανάτου: ο αφηγητής μέσα από έναν μονόλογο εκφράζει την επιθυμία του να πεθάνει ένα βράδυ του Οκτώβρη του 1965, σε ηλικία εικοσιενέα χρόνων. Ξαφνικά ο Στέφανος και η Ανθή καταφθάνουν, αποτρέποντας το αιφνίδιο αυτό τέλος, παίρνοντας μαζί τους τον αφηγητή. Ο ίδιος στη συνέχεια φεύγει για το Παρίσι, μέσω Θεσσαλονίκης - Βελιγραδίου. Την πρώτη αυτή ιστορία του έργου διαδέχεται η επόμενη, που αποτελεί και τον κύριο κορμό του αφηγήματος. Σε αυτήν κάνει την εμφάνιση του ο Γ (τέρας), ένας άνθρωπος με εκπληκτική ομορφιά, που σκοπό έχει να γοητεύει τους άλλους. Ο Γ ζει με την Α (αγάπη) σε ένα σπίτι γεμάτο καθρέφτες, με την Α να ακολουθεί τον Γ παθητικά. Οι δύο τους εμφανίζονται να έχουν ερωτική σχέση, με την αναπαραγωγική διαδικασία μεταξύ τους, ωστόσο, να ακολουθεί μια ιδιότυπη και νομοτελειακά θανάσιμη πορεία, καθώς κάθε τους τέκνο πεθαίνει ή δολοφονείται, μην μπορώντας να ξεπεράσει την ηλικία των δύο χρόνων.² Στον χρόνο της αφήγησης τα μέλη της οικογένειας περιμένουν να πεθάνει ένα ακόμα μωρό, γεγονός που εν τέλει συντελείται. Στο σπίτι, στον κλειστό χώρο όπου η ιστορία στο σύνολό της εκτυλίσσεται, ζουν ακόμα η αδερφή και η μητέρα του Γ. Πρόκειται για άτομα που κινούνται δορυφορικά σε αντίθεση με τη Μαργαρίτα, την ερωμένη του Γ, η οποία διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο. Απροσδόκητα κάνει την εμφάνισή του ο Γ (γνώση), σαν θεατρικό εύρημα, σαν από μηχανής θεός, σαν ένας άλλος μεσσίας - «Είπε νά ο μεσσίας». Ο Γ ταράζει τους ήρωες στο σύνολό τους, καθιστώντας όλες τις σχέσεις τους ρευστές, επίπλαστες και θανάσιμα φθαρτές. Παράλληλα, ο Γ εμφανίζεται ερωτευμένος με τον Γ, ο οποίος με τη σειρά του πλέον διακατέχεται από συναισθηματική αστάθεια, πρόδηλη αμφισεξουαλικότητα, βυθισμένος σε ένα προσωπικό τέλμα. Η Μαργαρίτα αντιλαμβάνεται τις προθέσεις του Γ και τον προσεγγίζει με σκοπό να μάθει περισσότερα γι' αυτόν. Ξαφνικά, όμως, ο Γ είναι νεκρός, με την Α να παραδέχεται τη δολοφονία του Γ και να υποφέρει από το βίαιο ξέσπασμα του Γ. Στο τέλος της αφήγησης, η Μαργαρίτα, σαν άλλο υποκατάστατο του αφηγητή, διηγείται θανάτους που τη σημάδεψαν και ζητά από τον Γ να τηρήσει την υπόσχεσή του και να την αφήσει να τον σκοτώσει. Στην τελευταία σκηνή του αφηγήματος, οι δυο τους αποχωρούν από το σπίτι και κατευθύνονται σε μια πλατεία. Η Μαργαρίτα κρατά ένα πλαστικό δοχείο βενζίνης και με τον Γ αγκαλιά φτάνουν σε μια αυτοκτονική ερωτική κορύφωση.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι το *Μυθιστόρημα* συνιστά ένα έργο το οποίο διαβάζεται απνευστί, δυνατά, και σχεδόν εκστατικά, με τον ίδιο τρό-

² «Σε μια εξόχως μακάβρια σκηνή, που μοιάζει να υπακούει στην τυφλή νομοτέλεια της μοίρας, υπόστρωμα και υπέδαφος της αρχαίας τραγωδίας, ο Γ θανατώνει το παιδί, μπηγροντάς του μια μακριά βελόνα στα μάτια. Ο φόνος προοικονομείται, μάλιστα, από ένα ανατριχιαστικό “παραμύθι”, σχετικό με ένα περιδέραιο φτιαγμένο από βολβούς ματιών μικρών παιδιών, που αφηγείται ο Γ στο παιδί του, λίγο πριν προβεί στην αποτρόπαια παιδοκτονία». Γι' αυτή την πράξη του Γ ενδιαφέρονσα είναι η κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση μέσα από ψυχαναλυτικές θεωρίες που επιχειρεί η Σοφία Βούλγαρη. Βλ. αναλυτικά, ό.π., σσ. 154-155.

πο που γράφτηκε από τον δημιουργό του.³ Οι μελετητές διαβάζουν το έργο αυτό ως μεταφορά θανάτου,⁴ ενώ ταυτόχρονα κάνουν λόγο για μια «ηθική του οριακού βιώματος» που αδρανοποιεί τις σχηματικές διακρίσεις ανάμεσα στο καλό και το κακό, το ηθικό και το ανήθικο, το ωραίο και το άσχημο, οριοθετώντας «μιαν άλλην οπτική, εκείνη που αναγορεύει την απολυτότητα του βιώματος σε αξία υπαρξιακή και ουσία υπόστασης».⁵

Κανένας μελετητής, ωστόσο, δεν έχει κάνει λόγο για τα σημεία του κειμένου στα οποία ο Γιώργος Χειμωνάς γίνεται πιο αποκαλυπτικός όσον αφορά την περιγραφή του αντρικού σώματος: «Η εικόνα του Γ δεν φεύγει από το μυαλό του. [...] Θα σας περιγράψω πώς είναι το σώμα του γυμνό. Η σάρκα του είναι ελαστική κι όχι σκληρή έχει μια θηλυκιά σφιχτή σάρκα. Φαρδεϊά μεγάλα στήθια και λίγο πλαδαρά. Ο Γ ρωτάει λαχανιασμένος οι θηλές. Ρόδινες και μικρές με μικρά σπυράκια γύρω κι ανάμεσα σε σγουρές μαυροξάνθες τρίχες» (σσ. 14-15). Μάλιστα, για αυτήν την περιγραφή ο συγγραφέας συνδυάζει χαρακτηριστικά τόσο του αντρικού όσο και του θηλυκού σώματος, σε μια αρχή έμφυλης απροσδιοριστίας, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι το εξώφυλλο του *Μυθιστορήματος*, όπως αυτό εντοπίζεται από την τρίτη έκδοση και έπειτα (Κέδρος, 1982), ενισχύει την έμφυλη ρευστότητα που ο συγγραφέας επιθυμεί να αποδώσει στους ήρωες του έργου του.⁶

Δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε καμία βιβλιογραφική αναφορά στην οποία γίνεται λόγος και για το εξώφυλλο του έργου, τη στιγμή που αυτό συνομιλεί με αποσπάσματα της αφήγησης. Αποτέλεσμα κολάζ των εικαστικών Μαρίας Κλωνάρη (1950-2014) και Κατερίνας Θωμαδάκη (1947), παρουσιάζει μια ανθρώπινη μορφή, ένα πρόσωπο με εμφανή άφυλα χαρακτηριστικά. Η απροσδιοριστία του φύλου και η απουσία αδρών γραμμών στο δέρμα και στο σχήμα το καθιστούν πρόσωπο-προσωπείο. Κυριαρχεί, δηλαδή, το λευκό πρόσωπο του άφυλου υποκειμένου, στερεωμένο πάνω σε ένα σώμα ντυμένο στα μαύρα. Πρόκειται, εξάλλου, για μια δημιουργία του καλλιτεχνικού διδύμου Κλωνάρη - Θωμαδάκη, βασισμένο στην ίδια αρχή που διέπει όλη την εικαστική και καλλιτεχνική τους δράση: η Μαρία Κλωνάρη, έφηβη στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, φέρεται να ανακάλυψε στα αρχεία του πατέρα της – γυναικολόγου ιατρού – τη φωτογρα-

³ Ο Χειμωνάς αποκαλύπτει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιούργησε το *Μυθιστόρημα*, βασισμένος σε σκέψεις που σημείωνε από το '64 έως το '66 στο Παρίσι και συνέθεσε απνευστί μέσα σε 20 ημέρες, στο studio της γλύπτριας Ιωάννας Σπητέρη. Βλ. Γιώργος Χειμωνάς, *Ο Λόγος. Μάθημα έβδομο και τελευταίο: Ο χρόνος και το σύμβολο*, Αθήνα, Ράππας, 2000, σ. 17.

⁴ Με αφορμή το *Μυθιστόρημα* η Λαλά-Κριστ σημειώνει ότι «ο ήρωας δεν ταυτίζεται, δεν ενσαρκώνεται τον άλλο εαυτό, με αποτέλεσμα το θάνατο», Λαλά-Κριστ Δέσποινα, *Στο καλειδοσκόπιο του Γιώργου Χειμωνά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1984, σ. 38, ενώ η Σοφία Βούλγαρη αναφέρει: «Η έκβαση όμως του “μυθιστορήματος” ενός συγγραφέα του “έλους του καιρού” δεν είναι η ένταξη αλλά η οριστική απόσυρση, δεν είναι η ενσωμάτωση στην κοινωνία αλλά ο θάνατος», στο Σοφία Βούλγαρη (2015), ό.π., σ. 106.

⁵ Βλ. αναλυτικά, Γιώργος Αριστηνός, *Η ακάθιστη σκέψη*, Αθήνα, Δελφίνι, 1996, σ. 162, και Σοφία Βούλγαρη (2015), ό.π., σ. 106, σημ. 142.

⁶ Δυστυχώς, στη συγκεντρωτική έκδοση των κειμένων του Γιώργου Χειμωνά (Καστανιώτης 2005), την οποία επιμελήθηκε ο Ευριπίδης Γαραντούδης, απουσιάζουν όλα τα εξώφυλλα των έργων του συγγραφέα, γεγονός που δημιουργεί κενά στην αναγνωστική - αισθητική - κριτική πρόσληψή μας.

φία ενός ερμαφρόδιτου (intersex) ατόμου με δεμένα τα μάτια, όπως συνηθίζονταν στην ιατρική εικονογραφία της εποχής. Οικειοποιούμενες τη φωτογραφία αυτή, οι δύο καλλιτέχνιδες παρήγαγαν έργα που αναπαριστούσαν άφυλα ή ερμαφρόδιτα υποκείμενα.⁷

Το εξώφυλλο στην περίπτωση του *Μυθιστορήματος* συνιστά ένα οπτικό κείμενο που παρεμβαίνει αισθητικά και νοηματικά στο αποτέλεσμα του έργου, συνομιλώνοντας ταυτόχρονα με το ίδιο το αφήγημα και αναπαριστώντας τα queer υποκείμενα του έργου: «Είναι αδύνατος και χλωμός με μαύρα μάτια και πορφυρά χείλια. Κοιτάζει τον Γ χωρίς να μιλά. Το πρόσωπό του σκόρπιζε και ξαναφτιαχνόταν γύρω από τα ακίνητα μάτια. [...] Ετοιμάζονται όλοι για την κηδεία. Βάφονται στο πρόσωπο ο Γ η Α η μάνα και η αδερφή ο Γ και η Μαργαρίτα. Με επιμέλεια βάφουν λευκό το πρόσωπο μαύρα τα φρύδια μπλε τα βλέφαρα βάφουν τα χείλια κόκκινα και ξεκινάν» (σσ. 10-14) ή ακόμα «Τώρα φώτισε η τελευταία μέρα στους δρόμους κι εμφανίστηκαν οι νέοι άνθρωποι χτες είδα δύο και προχτές είδα πέντε και σήμερα εφτά. Άνθρωποι δεκαοχτώ δεκαέξι είκοσι χρόνων με ομοιόμορφο ντύσιμο και δεν ξεχώρισα αν ήταν αγόρια ή κορίτσια ή έστω θηλυπρεπείς το δέρμα τους άσπρο και στεγνό ήταν αδύνατοι και κοντοί δεν είχαν γένεια δεν είχαν στήθια και δεν είχαν σπυριά εφηβείας η φωνή τους σιγανή και μαλακή ούτε γυναικεία ούτε αντρική ούτε παιδική [...] και τα αιδοία ατροφικά με κάποιο χνούδι κι οι κινήσεις τους μικρές κι ούτε επιδεικτικές [...] είδα το νέο είδος των ανθρώπων σήμερα κιόλας εφτά ο Γ φώναξε σωπάστε σωπάστε όλοι» (σσ. 23-24).⁸

Ο Γιώργος Χειμωνάς με το *Μυθιστόρημα* εργάζεται πάνω στις έννοιες της εικόνας, του μύθου και της ιστορίας. Φυσικά, διόλου αμελητέα δεν είναι και η απόδοση των εννοιών του φύλου, του σώματος, όπως είδαμε και στις παραπάνω περιγραφές των άφυλων υποκειμένων – του «νέου είδους των ανθρώπων» με τα πανομοιότυπα σώματα, και της σεξουαλικότητας. Όλοι οι ήρωες του *Μυθιστορήματος* παρουσιάζουν αδυναμία ουσιαστικής ενηλικίωσης, παραμένοντας στάσιμοι σε μια εφηβεία που χαρακτηρίζεται ανοικεία και αυτοκαταστροφική. Να θυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι κανένα από τα παιδιά του Γ και της Α δεν καταφέρνει να υπερβεί την ηλικία των δύο χρόνων, καθώς είτε πεθαίνει ή δολοφονείται. Παράλληλα, τόσο η σεξουαλική δράση όσο και η επιθυμία εγκλωβίζονται στην πρόθεση, χωρίς να την υπερβαίνουν: «Η Μαργαρίτα έχει δέος για τον Γ σχεδόν δεν τολμά να τον αγγίξει» (σ. 9). Τέλος, όσον αφορά την ομοφυλοφιλία, γίνεται αντιληπτή ως αποτέλεσμα αυτοερωτισμού/ναρκισσισμού και χωρίς κοινωνικά ερείσματα παρά μόνο κειμενικά, σύμφωνα με τη Λαμπρίνα Μαρα-

⁷ Klonaris/Thomadaki, *Le Cinéma Corporel – Corps sublimes / Intersexe et intermedia*, L'Harmattan, 2006.

⁸ Αυτό το χαρακτηριστικό γένος των ανθρώπων χωρίς φύλο, πρωτοζωικό και επίμονα εφιαλτικό συναντάται και στον Γιατρό Ινεότη. Παραθέτουμε το εν λόγω απόσπασμα: «Πρόκειται να έρθει το νέο είδος των ανθρώπων ένα άλλο είδος ξαφνικό. Μια νέα ράτσα κι απόλυτοι θα έχουν μια αφάνταστη τελειότητα. Οι παλαιοί άνθρωποι κι αυτός ο τρομαγμένος λαός πρέπει να εξαφανιστούν. Κανονίστηκε να πεθάνουν σε μια ωρισμένη μέρα. Αλλά πρέπει να γυρίσουν ο καθένας στον τόπο του κι εκεί θα πεθάνει». Βλ. αναλυτικά, Γιώργος Χειμωνάς, «Ο Γιατρός Ινεότης», *Πεζογραφήματα*, επιμ. Ευριπίδης Γαραντούδης, Αθήνα, Καστανιώτης, 2005, σ. 263.

γκού:⁹ «Ο Τ λέει ήρεμα μπορεί να σκότωσες άδικα τον Γ κι ίσως δεν ήξερε αλλά παρασύρθηκα από την ιδιαίτερη συμπεριφορά του κι από το εντυπωσιακό του παρουσιαστικό κι ίσως να είχε ένα απλό ερωτικό πάθος για μένα κι όλη του η ιστορία να ήταν μια κοινή ομοφυλοφιλία ή και να μην παρασύρθηκα αλλά επίτηδες επινόησα αυτή την ιστορία πως ο Γ ήξερε κι επινόησα αυτόν που ξέρει την αλήθεια από επιθυμία να υπάρχει κάποιος που να ξέρει την αλήθεια» (σ. 28).

Από τη άλλη, το *Μυθιστόρημα* θα μπορούσε να διαβαστεί ως ένα από τα πρώτα queer αναγνώσματα στη νεοελληνική λογοτεχνία. Μάλιστα, με όρους queer φαινομενολογίας, ο Χειμωνάς θα λέγαμε πως αναδιατάσσει τις προσωπικές σχέσεις των ηρώων ανάλογα με τον χώρο, ακόμη και το σώμα που «κατοικούν», διαμορφώνοντας τον τρόπο που τα σώματα ενοικούν στον χώρο και ο χώρος στα σώματα.¹⁰ Καθόλου τυχαία δεν φαίνεται να είναι η επιλογή του κλειστού χώρου της οικίας, όπου συντελείται σχεδόν αποκλειστικά όλη η δράση του αφηγήματος. Ο χώρος αυτός ανάγεται σε closet (ντουλάπα), με τους ήρωες να προσπαθούν να αποδράσουν μέσα από αυτό, επιθυμώντας να κηρύξουν με παρηρησία τον αληθινό ταυτοτικό εαυτό τους: «Η Α ορμά κι ανοίγει το παράθυρο τότε έλα και βγες και φώναξε τί είσαι κι όλοι οι άνθρωποι στο εξής θα βεβαιώνουν τον αληθινό σου εαυτό κι αυτό που είσαι στην πραγματικότητα βγες και μίλα και πες ο Τ την χτυπάει η Α πετάγεται στον τοίχο με ματωμένο πρόσωπο κι ο Τ λέει δεν καταλαβαίνεις; ο Τ πηγαίνει στο ανοικτό παράθυρο πέτρινη και λαμπερή πολιτεία δεν μπορείς να μιλήσεις και κανένας δεν μίλησε ακόμα κι ακόμα λέξη δεν ακούστηκε και όταν ακουστεί θ' ανάψει μια πελώρια πυρκαγιά και τα μάτια θα αντιπεγγίξουν τις θεόρατες φλόγες και τα στόματα θα ξεσφίξουν και θ' ανοίξουν και θα γλιστρήσει το κομμάτι πηγμένο αίμα ο λόγος που κρατούν και ποτέ δεν τον βγάζουν μέχρι τον θάνατο ο λόγος δεν ακούστηκε ακόμα και μακάρι ποτέ γιατί την στιγμή εκείνη θα χαθεί ο κόσμος μέσα σε μια πελώρια πυρκαγιά» (σσ. 26-27).

Ακόμα, ο Γ που μπορεί να ερμηνευθεί ως ενσάρκωση της συμβολικής γνώσης, δηλαδή, της σχέσης του υποκειμένου με τη συμβολική τάξη (ασυνείδητο), το οποίο συνιστά μια άγνωστη γνώση για το υποκείμενο, εν προκειμένω της ομοφυλοφιλίας του Τ, εν τέλει δολοφονείται. Ο θάνατος του Γ συνεπιφέρει και την οριστική ματαίωση της αυτογνωσίας, και, ουσιαστικά της συγκρότησης του Τ ως υποκειμένου μέσω της σχέσης με τον Άλλον και τη γλώσσα.¹¹ Η δολοφονία του Γ θα μπορούσε να επιβεβαιώνει την άποψη ότι ο θάνατος – βιολογικός και κοινωνικός – είναι η τροπικότητα της ιστορικής ύπαρξης της ομοφυλοφιλίας: «έπρεπε να πεθάνει ο Γ κι είσαι κατά βάθος ανακουφισμένος κανένας Γ δεν πρέπει να υπάρχει» (σ. 29) ή ακόμα «Η Μαργαρίτα λέει πικρέ μου λυπημένη Γ τριγυρνούσες έξω από τα ζευγάρια των ανθρώπων και ποτέ δεν πλάγιασες δίπλα

⁹ Λαμπρίνα Αλ. Μαραγκού, Γιώργος Χειμωνάς. *Ο Ιανός της ελληνικής λογοτεχνίας. Μια τερατώδης ανάπτυξη του αναπόφευκτου βιασμού του αισθήματος*, Αθήνα, Μπαρτζουλιάνος, 2008, σσ. 67-72.

¹⁰ Ahmed Sara, *Queer phenomenology-orientations, Objects, others*, London, Duke University Press, 2006.

¹¹ Σοφία Βούλγαρη (2015), ό.π., σ. 105.

σε άνθρωπο και δεν ζεστάθηκες από άνθρωπο. Δεν έπιανες παρά πορσελάνες και χρυσά σκαλίσματα κρεββατιών και μονάχα με μάτια μοναχά με δάκρυα τριγυρνούσες έξω από τα αγκαλιάσματα των ανθρώπων» (σ. 23).

Αλλά και οι γυναικείες μορφές της Α και της Μαργαρίτας ανάμεσα στις οποίες ο Τ διχάζεται, συνιστούν από τη μία την ανολοκλήρωτη και ακατανόμαστη αγάπη την οποία ο Τ δεν μπορεί να οικειοποιηθεί πλήρως, ενώ η Μαργαρίτα, το μόνο πρόσωπο στο αφήγημα που έχει ολόκληρο όνομα, ένα πρόσωπο που ανακαλεί την παιδικότητα, την αθωότητα και τη θηλυκότητα σύμφωνα με τη Σοφία Βούλγαρη,¹² είναι και αυτή που οδηγεί σε θάνατο τον Τ, σε μια διαδικασία αυτοκαταστροφής.

Με λίγα λόγια, η κεντρική μορφή του Τ συγκεντρώνει πολλά από τα γνωρίσματα της σύγχρονης ομοφυλόφιλης ταυτότητας, όπως είναι ο διχασμός του υποκειμένου - άτομο/κοινωνία - αρρενωπότητα/θηλυκότητα, αναπτυγμένο αίσθημα ενοχής, ακραία ναρκισσιστική συμπεριφορά που φτάνει στα όρια της επιθετικότητας, ακόμη και της αυτοτιμωρίας, και φυσικά η επίγνωση της αδυναμίας του ομοσεξουαλικού υποκειμένου για αυτοτέλεια. Όλα τα παραπάνω, τροφοδοτούμενα συστηματικά από την ετεροκανονικότητα, θίγει ο Γιώργος Χειμωνάς σε ένα έργο όπου η σεξουαλικότητα αντανακλάται στην ύπαρξη του υποκειμένου, το οποίο με τη σειρά του αντιλαμβάνεται – ίσως για πρώτη φορά, αναμφίβολα με βίαιο τρόπο – τη θέση του μέσα στην κοινωνία.

¹² Σοφία Βούλγαρη (2015), ό.π., σ. 105.

ΜΙΚΡΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ

Ο Κ. Π. Καβάφης για τον Νίκο Νικολαΐδη τον Κύπριο

Όπως είδαμε πρόσφατα,¹ η σχέση των Καβάφη και Νικολαΐδη ήταν μάλλον αμφίθυμη, ίσως ανταγωνιστική, μια σχέση έλξης και απώθησης. Η παρακάτω μαρτυρία του Γιάγκου Πιερίδη είναι ενδιαφέρουσα και διαφωτιστική για το πώς έβλεπε ο αλεξανδρινός ποιητής τον άνθρωπο και λογοτέχνη Νικολαΐδη:

«Ζωγράφος και ποιητής» έγραφα κάποτε για τον Κύπριο Νίκο Νικολαΐδη, που είχε φτιάξει ένα θαυμάσιο περίπτερο στη Γεωργική και Βιομηχανική Έκθεση Καΐρου, «σκηνοθέτης, σκηνογράφος, αρχιτέκτων...» συνέχιζα, μα το «ζωγράφος και ποιητής» έφερε στο νου τον ήρωα ενός ποιήματος του Καβάφη που είχε κυκλοφορήσει κείνες τις ημέρες σε φείγ βολάντ υπό τον τίτλο «Των Εβραίων (50 μ.Χ.)»:

*Ζωγράφος και ποιητής, δρομεύς και δισκοβόλος,
σαν Ενδυμίων έμορφος, Ιάνθης Αντωνίου...*

Η σύμπτωση, που βέβαια δεν είναι τυχαία, ανησύχησε κι έβαλε σε σκέψεις τον ποιητή. Θυμίζε πράγματι; Μπορούσε δηλαδή κανείς διαβάζοντας το άρθρο μου για το Νικολαΐδη να τον παραλληλίσει με τον Ιάνθη του ποιήματός του; Χωρίς να χάσει καιρό απευθύνθηκε στον αξέχαστο φίλο Γιώργο Πετριδίδη,² παίρνοντας το σπουδαιοφανές ύφος των περιστάσεων:

«Πολύ καλό το σημερινό άρθρο του Γιάγκου για το Νικολαΐδη. Αρχίζει μ' ένα στίχο ή καλύτερα με μισό στίχο παρμένο από το νέο ποιήμά μου και σταματά εκεί που πρέπει! Μεγάλο πράγμα να σταματά κανείς εκεί που πρέπει! Γιατί ο Νίκος Νικολαΐδης, λαμπρός διηγηματογράφος και ζωγράφος, ούτε δρομεύς ούτε δισκοβόλος υπήρξε ποτέ. Όσο για έμορφος... ο καημένος... Μεγάλο πράγμα να σταματά κανείς εκεί που πρέπει!»

Ο Γιώργος Πετριδής, μεμνημένος από καιρό στα τερτίπια του ποιητή, δε δυσκολεύτηκε να καταλάβει γιατί η τόση ανησυχία, γιατί οι τόσο έπαινοι κι οι κολακείες: Ο Ιάνθης Αντωνίου είχε σωθεί.

«Το διάβασες;»

«Ναι.»

Και μη μπορώντας να κρατηθεί, γέλασε με την καρδιά του.³

¹ Λ. Παπαλεοντίου, «Νίκος Νικολαΐδης και Κ. Π. Καβάφης: Επαφές, αποστάσεις και αντιστάσεις», στον τόμο Κ. Ιωάννου - Λ. Γαλάζης - Σ. Αλεξίου (επιμ.), *Καβάφης και Κύπρος. Πρακτικά του Α' Επιστημονικού Συνεδρίου του Ομίλου Λογοτεχνίας και Κριτικής*, Λευκωσία, ΟΛΚ, 2021, σσ. 201-217.

² Ο χημικός Γιώργος Πετριδής, αδελφός του γιατρού Παύλου Α. Πετριδίδη, ανήκε στο φιλικό περιβάλλον του Καβάφη. Ήταν αποδέκτης και διακινητής καβαφικών συλλογών και ιδρυτικό μέλος του «Εντευκτηρίου» και της «Δημοτικιστικής Ομάδας Καΐρου». Σύμφωνα με τον Μ. Γιαλουράκη, «ο Γ. Πετριδής σπούδασε χημικός στο Μόναχο και τη Χαϊδελβέργη. Στην Αίγυπτο διεύθυνε το Χημείο του Υπουργείου της Γεωργίας στο Κάιρο κι αργότερα εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια, όπου και πέθανε. Ο Ε. Π. Παπανούτσος παρατηρεί ότι κατάλαβε τί θα πει άνθρωπος μορφωμένος, μόνο σαν γνώρισε τον Γ. Πετριδίδη»: *Η Αίγυπτος των Ελλήνων*, Αθήνα, Μητρόπολις, 1967, σ. 648.

³ Γιάγκος Πιερίδης, *Ο Καβάφης, συνομιλίες και χαρακτηρισμοί*, Αθήνα, Δωδεκάτη Ώρα, 1965 (1944), σ. 78.

Το δημοσίευμα του Γ. Πιερίδη στον αλεξανδρινό *Ταχυδρόμο* άρχιζε με τα παρακάτω: «Ζωγράφος και ποιητής, δρομεύς και δισκοβόλος λέει σ' ένα στίχο του ο Καβάφης, παρουσιάζοντας ένα ήρωά του, τον Ιάνθη Αντωνίου, του οποίου ήθελε να δείξει τα καλλιτεχνικά προσόντα. Αν ήθελα να κάνω το ίδιο για το Νικολαΐδη, όχι ένας, αλλά ούτε τρεις στίχοι δεν θα μ' έφθαναν: Ζωγράφος, ποιητής, διηγηματογράφος, δραματικός ποιητής, διδάσκαλος της απαγγελίας, διδάσκαλος θεατρικών έργων, ρεζισέρ, ηθοποιός (εν ανάγκη: ικανός ν' αντικαταστήσει ένα πρωταγωνιστή σε τραγωδία), σκηνογράφος και κοσμηματογράφος, για να περιορισθώ σε όσα θυμάμαι αυτή τη στιγμή.»⁴

Το καβαφικό ποίημα «Των Εβραίων (50 μ.Χ.)» δημοσιεύτηκε αρχικά στο αλεξανδρινό περιοδικό *Γράμματα* (τχ. 40, Ιούλ.-Σεπτ. 1919, σ. 12) και στη συνέχεια τυπώθηκε σε μονόφυλλα και στις συλλογές Γ3, Γ5, Γ7 και Γ9 (σύμφωνα με την περιγραφή του Γ. Π. Σαββίδη). Αν οι μαρτυρίες του Γιώργου Πετριδου και του Γιάγκου Πιερίδη αποδίδουν την άποψη του Καβάφη, τότε διαφαίνεται, αφενός, η ευαισθησία του τελευταίου για το πώς σχολίαζαν άλλοι τα ποιήματά του και, αφετέρου, η αμφίθυμη στάση του απέναντι στο πρόσωπο και το έργο του Νικολαΐδη. Ο Καβάφης δεν συνήθιζε να εκφράζεται για τον κύπριο λογοτέχνη

Νίκος Νικολαΐδης

και ζωγράφο με τόσο τιμητικούς χαρακτηρισμούς: «λαμπρός διηγηματογράφος και ζωγράφος». Ανάλογη μαρτυρία, ωστόσο, διέσωσε και ο Καϊρινός Σταύρος Καρακάσης, βιογράφος του Νικολαΐδη: «Ο Νικολαΐδης... λαμπρός ζωγράφος... έξοχος διηγηματογράφος... πολύ καλός φίλος... μα très mauvais companion... très mauvais companion!»⁵ Εντελώς διαφορετική εικόνα έδωσε, μέσω μαρτυριών, ο Κωνσταντίνος Κουτσουδης (ο γνωστός συλλέκτης Αλέξανδρος Ιόλας), που γνώρισε από κοντά τόσο τον Καβάφη όσο και τον Νικολαΐδη: «ο Καβάφης δεν

⁴ Βλ. Γ. Πιερίδης, «Εξ αφορμής της εκθέσεως της Γκεζίρας. Ο Νίκος Νικολαΐδης, ένα πολύμορφο ταλέντο», *Ταχυδρόμος*, 3.3.1931.

⁵ Σταύρος Καρακάσης, *Η ζωή και το έργο του Νίκου Νικολαΐδη*, Κάιρο 1953, σ. 45.

θεωρούσε ότι ο Νίκος έκανε καλή παρέα· ωστόσο ήταν εκπληκτικός. Βέβαια ο Καβάφης ήταν άφιλος. Δεν είχε φίλους, μόνο κάποιους περιστασιακούς εραστές. [...] Βέβαια δεν είναι λίγες οι φορές που ο Καβάφης τον είχε προσβάλει. Τον φώναζε “πριμαντόνα”. “Ο Νικολαΐδης η πριμαντόνα”. Ίσως γι’ αυτές του τις κακίες ο Καβάφης δεν απέκτησε φίλο ποτέ». ⁶ Τέτοιες τοποθετήσεις δεν είναι άσχετες και με τις ερωτικές προτιμήσεις τους· ο Ιόλας έβλεπε ερωτικά τον Νικολαΐδη, ο οποίος του έκανε μαθήματα ζωγραφικής, αν και δεν υπήρξε ανταπόκριση.

Από την άλλη, και ο Νικολαΐδης, άλλοτε ωραιοπαθής εστέτ, που διαμορφώθηκε ως λογοτέχνης και μέσα από τους κύκλους των αλεξανδρινών περιοδικών *Σεράπιον* (1909-1910) και *Γράμματα* (1911-1921), ήταν θαυμαστής του Σικελιανού, όχι του Παλαμά ούτε του Καβάφη· αν και υποστήριξε με διάφορους τρόπους τον Αλεξανδρινό, παρέμεινε συγκρατημένος απέναντι στο ποιητικό του έργο. Μόνο προς το τέλος της ζωής του, γύρω στα 1950, αναγνώρισε ότι ο Καβάφης ήταν κορυφαίος ποιητής και τον τοποθέτησε δίπλα στον Σικελιανό.

Λ. Π.

⁶ Βλ. Νίκος Σταθούλης, *Αλέξανδρος Ιόλας*, Αθήνα, Λιβάνης, 1994, σ. 133.

Από τον φιλικό κύκλο του Καβάφη: Κουρής Κουράκος Μ.

Όταν ο Γ. Π. Σαββίδης δημοσίευσε το θεμελιώδες έργο του για τις Καβαφικές εκδόσεις,¹ είχε δηλώσει ότι δεν τον ενδιέφερε να μελετήσει την «πρόσληψη» του ποιητή αλλά το εκδοτικό πρόγραμμα και τις εκδοτικές μεταμορφώσεις του έργου του Καβάφη από τον ίδιο τον ποιητή, μια βιβλιογραφική μελέτη, όπως δηλώνει ο υπότιτλος. Είχε αφήσει ένα μικρό παράθυρο, desideratum των καβαφικών σπουδών, ώστε κάποτε ή από άλλους να συγκεντρωθούν οι βιογραφίες των παραληπτών των φυλλαδίων και των συλλογών. Δυστυχώς ούτε άρχισε ούτε υπάρχει κάποια ένδειξη ότι ασχολήθηκε με αυτές τις βιογραφίες· και λέμε δυστυχώς, γιατί ίσως τότε να ζούσαν Αλεξανδρινοί που θα μπορούσαν να έδιναν κάποιες πληροφορίες για αλεξανδρινούς παραλήπτες των ποιημάτων του.

Μία από τις ελλείψεις βιογραφίες που μπορούμε να συντάξουμε αφορά τον δικηγόρο και ποιητή Κουρή Κουράκο Μ., παραλήπτη των συλλογών Συλλογή Γ6 (1907-1915) και Γ7 (1916-), κατά την αρίθμηση του Γ. Π. Σαββίδη, και οι δύο το 1928. Ο Κουράκος είναι ο αποστολέας του σημειώματος που δημοσιεύεται εδώ.² Ήδη από το 1925, όταν κυκλοφόρησε στην Αθήνα (χωρίς όνομα εκδότη) η πρώτη του ποιητική συλλογή με τον τίτλο Σπονδές, την στέλνει στον Καβάφη με τη θερμή αφιέρωση «Εις τον Σεβαστόν Κον Κ. Καβάφην. Μ. Κουράκος 29 Ι 1925, Αθήνα».³ Η φιλική σχέση, ίσως και κάποιες οικονομικές συναλλαγές ανάμεσα στον Καβάφη και τον Κουράκο φαίνονται από το περιεχόμενο του σημειώματος που δημοσιεύουμε εδώ. Διακρίνουμε τον πολύ φιλικό τόνο: ο Κουράκος αποκαλεί τον Καβάφη «Κωστή μου» και του ζητά να του δανείσει ένα χρηματικό ποσό για ένα χρονικό διάστημα μερικών ημερών. Δεν γνωρίζουμε οτιδήποτε άλλο για τη φιλική σχέση του νεαρού Κουράκου (ίσως να είναι γύρω στα τριάντα) με έναν μεσήλικα (ο Καβάφης ήταν τότε 66 ετών). Ούτε ξέρουμε αν ο Καβάφης, μετά την παραίτησή του από την υπαλληλική του θέση στην υπηρεσία των Αρδεύσεων, είχε ασχοληθεί με διάφορες άτυπες χρηματιστηριακές συναλλαγές. Αναρωτιόμαστε πώς ο Κουράκος ήξερε ότι ο Καβάφης θα είχε στο σπίτι του αυτό το χρηματικό ποσό για να του το δανείσει. Δεν γνωρίζουμε αν ο Καβάφης τού έστειλε τελικά το ποσό που του ζήτησε.

Δεν μπορούμε να κατατάξουμε αυτό το σημείωμα στην αλληλογραφία του Καβάφη. Καθώς ο Καβάφης δεν είχε τηλέφωνο στο σπίτι του, όπως και πολλοί άλλοι εκείνη την εποχή, επικοινωνούσε με μικρά σημειώματα. Έχουν σωθεί αρκετά παρόμοια επικοινωνιακά σημειώματα, π.χ. προς τον Νίκο Ζελίτα/Στέφανο Πάργα, με τα οποία ο τελευταίος ζητούσε κάτι ή μια συνάντηση.

Εδώ συγκεντρώνονται όσα βιβλιογραφικά στοιχεία μπορέσαμε να εντοπί-

¹ Γ. Π. Σαββίδης, *Οι καβαφικές εκδόσεις (1891-1932), περιγραφή και σχόλιο. Βιβλιογραφική μελέτη*, Αθήνα, Ταχυδρόμος, 1966.

² Ευχαριστούμε το Αρχείο Καβάφη που μας έδωσε την άδεια να το δημοσιεύσουμε. Αριθμός τεκμηρίου GR-OFCA-SFo2-SSo1-F18-SF 003-0116 (714).

³ *Η Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη. Καταγραφή και επιμέλεια Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, Αθήνα, Ερμής, 2003 (33.159), σ. 28.*

σουμε για τον Κ. Κουράκο. Έχουμε ένα κενό στην βιογραφία του, γιατί ο Κουράκος δεν έλαβε άλλη καβαφική συλλογή μετά το 1928, αλλά και γιατί σιώπησε ποιητικά ύστερα από το 1948.

Ο Κουράκος παρουσιάζεται μάλλον πρώτη φορά στα γράμματα ως διευθυντής και εκδότης του μηνιαίου φιλολογικού και καλλιτεχνικού περιοδικού *Ο Παρθενών* (Αθήνα, Νοέμβρ. 1921 - Ιαν. 1922). Η πρώτη ποιητική συλλογή του, μάλλον ένα μικρό φυλλάδιο, σπανιότατο σήμερα, με τον τίτλο *Συννεφιές* κυκλοφόρησε

στην Αθήνα από τις εκδόσεις Βασιλείου, ίσως το 1923. Επίσης, δημοσίευσε δύο βιβλιοκριτικές στο περιοδικό του Μάριου Βαϊάνου *Νέα Τέχνη* (στο τεύχος Ιουλ.-Οκτ. 1924, που είναι αφιερωμένο στον Καβάφη): μία για τα *Βάλσαμα*, ποιητική συλλογή του Κ. Ν. Κωνσταντινίδη, που ανήκε στο καβαφικό περιβάλλον, στην οποία εντοπίζει καβαφικές επιρροές· και μία δεύτερη για τα ποιήματα του άγνωστου Φιλοκτήτη Λαμπράκη (= Πέτρου Λειμώνα) με τον τίτλο *Σαν όνειρο, σαν πόθοι*, που τυπώθηκε στη Βόνιτσα. Διερωτάται κανείς τί τον ώθησε να γράφει κριτική για μια τέτοια έκδοση, για την οποία είναι επικριτικός. Ας σημειωθεί ότι στο οπισθόφυλλο του ίδιου τεύχους της *Νέας Τέχνης* του εξαγγέλλεται η έκδοση της ποιητικής συλλογής *Σπονδές* του Κουράκου. Εδώ δημοσιεύεται και το ένα από τα δύο

σκίτσα που φιλοτέχνησε ο Αντ. Πρωτοπάτσης (Pazzi). Το δεύτερο σκίτσο περιλαμβάνεται στις *Σπονδές*, πριν από τη σελίδα τίτλου, ενώ ακολουθεί ο Πρόλογος του Θωμά Παλμύρα. Αρκετά ποιήματα της συλλογής αναδημοσιεύονται στην εφ. *Η Εθνική Φωνή* την άνοιξη και τον χειμώνα του 1925. Πρόσφατα πωλήθηκε από παλαιοβιβλιοπωλείο ένα αντίτυπο των *Σπονδών* με την αφιέρωση: «Προς τον Σεβαστό Λόγιον κ. Άγγελον Σημηριώτη»· ένδειξη ότι ο Κουράκος κυκλοφορούσε και ήταν γνωστός στους πνευματικούς κύκλους των Αθηνών στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Κριτική για τις *Σπονδές* έγραψαν ο Κωστής Μπασιτιάς (*Ελεύθερος Τύπος*, 4.3.1925) και ο Φ. Μεντζελόπουλος (*Εθνική Φωνή*, 8.3.1925). Πολύ αργότερα, το 1948, κυκλοφόρησε στην Αλεξάνδρεια η ποιητική του συλλογή *Η Σαλώμη κ.ά. ποιήματα* (τύποις «Η Πρόοδος»), για την οποία ο

Βασίλης Δεδούσης δημοσίευσε μια συγκρατημένη κριτική στο περιοδικό *Μορφές* (1950).

Με μεγάλη βεβαιότητα μπορούμε να απορρίψουμε την πληροφορία του Πέτρου Χάρη (*Νέα Εστία*, τχ. 1336, 1.3.1983) ότι Κουρής Κουράκος ήταν ψευδώνυμο του Στυλιανού Μαυρομιχάλη (1902-1981). Ο Μαυρομιχάλης ήταν μέλος της μεγάλης μανιάτικης οικογένειας των Μαυρομιχαλαίων. Έκανε λαμπρές σπουδές στη Νομική Σχολή των Αθηνών, κατόπιν στην Γερμανία και την Ελβετία. Το 1924 διορίστηκε πάρεδρος και ήταν πρόεδρος του Αρείου Πάγου στα χρόνια 1963-1981. Χρημάτισε υπηρεσιακός πρωθυπουργός στις εκλογές του 1963, στις οποίες επικράτησε η Ένωση Κέντρου με αρχηγό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Πουθενά στο βιογραφικό του σημείωμα δεν αναφέρεται ότι έγραψε ποίηση. Εξάλλου, θα ήταν αδύνατο να εργαζόταν ως δικηγόρος στην Αλεξάνδρεια τον Μάιο του 1929, ενώ ήταν πάρεδρος στην Αθήνα. Προφανώς ο Π. Χάρης είχε λάθος πληροφόρηση. Ο Μαυρομιχάλης δεν θα μπορούσε να διορθώσει τη λανθασμένη αυτή πληροφορία, αφού πέθανε δύο χρόνια νωρίτερα. Δεν γνωρίζουμε αν ο Κουράκος ήταν αλεξανδρινής καταγωγής ή αν εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια για να ασκήσει το δικηγορικό επάγγελμα. Για την δράση του στην Αλεξάνδρεια, ο Μανώλης Γιαλουράκης γράφει ότι ήταν ερασιτέχνης ηθοποιός και έπαιξε στον «Δούναβη» (Στην *Αλεξάνδρεια του Καβάφη*, Αθήνα, Ολκός, 1974, σ. 119). Πολλοί από τον κύκλο του Καβάφη λάμβαναν μέρος σε ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις. Στο αλεξανδρινό περιοδικό *Οθόνη* (28.4.1928), σε ένα σατιρικό σημείωμα της Σύνταξης στη στήλη «Λέγεται και άδεται», αναφέρεται ότι «ο ποιητής κ. Κουρής Κουράκος απεκήρυξε τον κ. Κ. Π. Καβάφη ως “ποιητήν με την στενήν έννοιαν των λέξεων”». Μάλλον ο εκδότης και συντάκτης του περιοδικού, ο Μικές Ανατολέας, γνώριζε ότι οι Καβάφης και Κουράκος είχαν φιλική σχέση και θέλησε να τους πειράξει. Αναδημοσιεύονται εδώ και τα δύο σκίτσα του Κουράκου, που δείχνουν μια συμπαθητική, ευγενική νεανική μορφή.

Το σημείωμα του Κουράκου είναι γραμμένο βιαστικά στη γραφομηχανή, ενώ προστίθενται με το χέρι κόμματα σε διάφορα σημεία και υπογράφεται ιδιοχεί-

ρως.⁴ Γράφτηκε σε επιστολόχαρτο με τη φίρμα «Cabinet / de/Mtre Couris Courakos / Avocat / Rue el-Halaki, no 14 / Alexandrie»:

Alexandrie, le 18 Μαΐου 1929

Κύριον
Κωστήν Καβάφην.
Ενταύθα

Κωστή μου

Έρχομαι να σου δώσω μια ενόχληση.

Απασχολημένος σήμερα με κάποιαν υπόθεσή μου, κατέβηκα λίγο αργά στην Τράπεζα, για ν' αποσύρω ένα μικρό μέρος χρημάτων, που μου αναγκαιοί το απόγευμα, για μια πληρωμή, που έχω να κάμω και την βρήκα κλειστή.- Με υποχρεώνεις και με διευκολύνεις πολύ, αν μπορείς, να μου στείλεις Διακόσια γρόσια διατιμήσεων, που θα σου τα επιστρέψω την ερχομένη Δευτέρα το απόγευμα, κατά την εις το ξενοδοχείον συνάντησή μας. Σου ζητώ συγγνώμην, για την ενόχληση αυτή που σου δίνω.

Με ξεχωριστή αγάπη.
Κουρής

MKI

⁴ Εκτός από τη μεταγραφή σε μονοτονικό, κρατήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

Μία επιστολή του Παύλου Λιασίδη

Λύση 20/11/949

Αγαπητέ μου Σολομή

Εχάρηκα πολύ για την σκέψις σας να βγάξετ' έναν τέδκιον περιοδικόν.

Αντί να ασχολείσθε ένεκα της νεαρής σας ηλικίας σε προστυχοδουλιές σαν π.χ. τα παιδιά των πλουτοκρατών, εδιαλέξετε το πιο ωφέλιμον να καλιεργήσετε το πνεύμα σας στα γράμματα.

Σας εύχουμαι να πετύχετε του σκοπού σας.

Έχετε την άδειάν μου να βάλλετε από τα βιβλία μου ό,τι σας αρέσει.

Όσον για νεώτερα δεν έχω ούτε έναν. Τα παράδωσα όλα στην ΕΑΚ για να μου τα τυπώση ως την Πρωτοχρονιάν.

Έχεις χαιρετισμούς από τον Κωστήν και από όλην την οικογένειαν.

Για σου

Π. Λιασίδης

Σημείωση: Ο ιδιωματικός, λαϊκότροπος ποιητής Παύλος Λιασίδης (1901-1985) απευθύνεται με την επιστολή του αυτή σε έναν 17χρονο νέο, τον αδελφό μου Σολομή Κωνσταντίνου (1932-2002), που ήταν τότε τελειόφοιτος του Εμπορικού Λυκείου Αμμοχώστου. Ο Σολομής, όπως και αρκετοί άλλοι κύπριοι νέοι, μετανάστευσαν σε διάφορες χώρες ύστερα από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, για την αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης.

Υύρω στα 1950 έγιναν και άλλες προσπάθειες για έκδοση λογοτεχνικού περιοδικού στην Αμμόχωστο, ωστόσο δεν τελεσφόρησαν. Στις προσπάθειες αυτές συμμετείχε και ο πρεσβύτερος Π. Λιασίδης, μαζί με άλλους, νέους κυρίως, λογοτέχνες (λ.χ. τους Νίκο Βραχίμη, Αντώνη Κ. Ηλιάκη, Γιώργο Λυσιώτη, Παντελή Μηχανικό, Γ. Φ. Πιερίδη, Αχιλλέα Πυλιώτη και Γιώργο Φάνο), που διέμεναν τότε στην Αμμόχωστο ή στην ευρύτερη περιοχή.

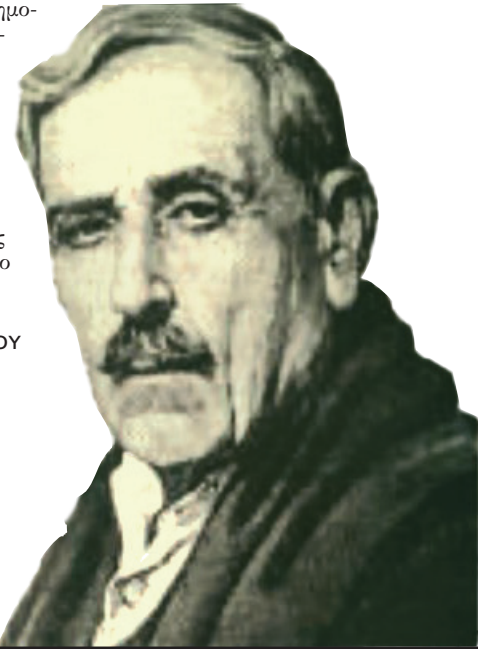
Ο Π. Λιασίδης εμφανίζεται στην επιστολή αυτή να συγχαίρει τους νέους για μια τέτοια πρωτοβουλία (αν και δεν τους παραχωρεί κάποιο αδημοσίευτο ποίημά του) και τους συμβουλεύει να καλλιεργήσουν τα λογοτεχνικά τους ενδιαφέροντα. Ο ίδιος ετοιμαζόταν να εκδώσει νέα ποιήματα· μάλλον αναφέρεται στην ποιητική συλλογή του *Εντεκάμιση η ώρα*, που τυπώθηκε στη Λευκωσία το 1950.

ΕΑΚ: Ένωση Αγροτών Κύπρου· αγροτική οργάνωση της Αριστεράς, που ιδρύθηκε το 1946 με σκοπό την επίλυση προβλημάτων του αγροτικού κόσμου. Το 1955 η αποικιακή κυβέρνηση έθεσε εκτός νόμου τόσο το ΑΚΕΛ όσο και όλες τις αριστερές οργανώσεις.

Κωστής Κωστήας: Ο γνωστός μουσικοσυνθέτης Κωστής Κωστήας (1925-2021) μελοποίησε ιδιωματικούς στίχους τόσο του Π. Λιασίδη όσο και άλλων κύπριων δημιουργών.

ΜΑΡΙΑ ΠΥΛΙΩΤΟΥ

Παύλος Λιασίδης

Ποιήματα στην κυπριακή διάλεκτο

Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, ΠΟΙΗΤΑΡΗΣ

Ο σώγαμπρος

Μιαν βολάν τζ' έναν τζαιρόν
είδεν έναν μισιαρόν
τζ' έθελέν με σώγαμπρον
να με δώκει της αρφής του
μιας αρφής μανισιτζής του·
μα 'ταξέ μου την Αννούν
ένας 'πού την Ακαπνούν
– ο Ρωτής του Δημητρό –
τάχα μέ πεινά μέ τρώ',

τζ' έσει προίκαν περισσή(ν)
– στραβαρού της τζαι κανεί.
Άκουσεν ο κκιλιντζίρης
της χανούμγκατης ο φτείρης
πίσσα-κάσσα τταμακκέρης
της σισκο-Φανούς σπετσέρης,
της παδίο-Αννούς ρεσπέρης,
ίδια-μέσα μιρασκέρης.

Α. Κ. ΤΤΟΦΑΛΛΟΣ

Ποστραδύδκια

Παπουτσόσυκα
πά' στης παπούτσας το φτίν.
'Δέ σκολαρίτζια!

Ο κατσινιόρος
'πού κά' στην πέτραν.
Τραβά γομάριν.

Φυσά ο αέρας.
Νεύκουν τα φύλλα
το έναν τ' άλλου.

'Δέ τον πουπουξίον!
Τραβά κουπίν
μες στον αέραν.

Έν τ' αλακάτιν
τούτον που χτυπά
γιά 'ν' η καρκιά του λάκκου;

Κνυζίν σταφύλιν.
Μυρμιόνια τζαι σφήτζες
στο παναύριν.

Η πεταλλού(δ)α
πά' στο γα(δ)ουράγκαθθον
ανυπόλυτη.

Βρέσει.
Ο Θεός κοσσινίζει νέφη.

ΣΩΤΗΡΗΣ Π. ΒΑΡΝΑΒΑΣ

Το ττακκουτάριν

Πά' στην πόρταν αθθυμούμαι
είδεν έναν ττακκουτάριν
νύχταν αντάν εττακκούραν
του κόσμου την πόρταν εφακκούσεν
έσσω του να 'μπει έναν μωρόν.

– Α, μαμμού, ξύπνα να ζήσεις
φαίνεσαι μου εννά γεννήσει
εσπάσαν τζιόλις τα νερά.

Ένας κκιλίντζιρος πισσούριν μαύρος
μιτσής σγοιαν ήμουν, άνοιξά του τζ'
έτρεμά τον.

Τζείνος ομπρός με το φανάριν
η μάνα τζ' εγιώνι ταπισόν του
που μες στα αγκάθκια στα χωράφκια

ώς το τσατίριν την λαμπρατζιάν
ούλλος ο φός μιτά μου εβούραν.

'Πού τίποτε κάτσαρα αντάν να ρέξω
'πού ξεροχώραφα αντάν θκιαβώ
τζ' όπου λαμπρόν νεφάνει ομπρός μου
'έ τον τζαμαί ούλλον βλαστά
ένας κκιλίντζιρος πισσούριν μαύρος.

Μυρίζουμαι οφτά κουτσία
που με φιλεύκασιν τα γυφτούθκια
γυρόν γυρόν της λαμπρατζιάς,
ώσπου η μάνα μου να νεφάνει
'πού το τσατίριν να ξεβεί,

έσσω τού κόσμου του να μπει
ατζελικόν μωρού γελούν.

ΑΝΘΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Του Κατακλυσμού

Πόθθεν ν' αρχέφω να σας πω
τζαι πού να καταλήξω,
νομίζω 'έν κάμνω καλά,
έν' φάλιες πονν' αννοίξω.
Δευτέρα του Κατακλυσμού
ήτουν μιάλη μέρα
για τους παλιούς τους τσαττιστές,
'πού δα 'ξω ως τζει πέρα.
Ούλλοι εκαρτερούσασιν
τούντην γιορτήν για να 'ρτει,
τζ' εγένετον στην Λάρνακαν
πολλά μεγάλον πάρατι.
Ελέασιν ερωτικά
μα τζαι του παλιομάτου,

τζαι μυλλωμένα κάμποσα,
ρεζιλιν του πλασμάτου.
Για ποιον ν' αρχέφω να λαλώ
τζαι ποιον να ονοματίσω;
Ποιος ήταν ο καλλύττερος
τζαι ποιον να κόψω πίσω;
Ένας ο Κόκος του Μηνά,
τζ' ο άλλος ο Πιερέττης,
ήτουν τζ' οι θκυο τους δυνατοί
τζ' 'εν είχασιν νεπέττιν.
Σαρτά ο Κόκος του Μηνά
τζαι αντακώννει πρώτος,
πίσω μου σ' έχω, σατανά,
φακκά μας μέσα στα φτανά,

μα ἴν θέλω να μπερτεύκω.
 Θέλεις να πεις έχω αμμέ
 πῶν έμαθα να κλέφτω;
 «Σαν να μου τζ' επροσβάρτηκεν»
 λαλεί του τζ' ο Πιερέττης
 «είσαι έναν πλάσμαν πῶν εῶει
 ιδέαν μήτε τρόπους,
 θέλω δαμαί να μου κρωστείς,
 πάσκισε πέрки αγκονιστείς
 σειράν ἴπου τους αδρώπους».
 Εμπήκεν μέσα στον καυκάν
 τζ' ο Ἄζινος, να πούμεν,
 τζιαι σύρνει τους μιαν φυτιλιάν
 για να τους κόψει την μιλιάν,
 τον νικητήν να δούμεν.
 «Πριν να πεθάνεις, θα τους πω
 να σε φωτογραφίσουν,
 να σ' αθθυμούμαι τζ' ύστερις

τί πεπεξεβέγκης ήσουν».
 Έτσι εσυνεχίζασιν,
 λαλώ σου τζιαι λαλείς μου,
 πάνω στην διασκέδασιν
 ας έχουν την ευτζήν μου.
 Έτσι έν' του Κατακλυσμού,
 γιορτή πολλά μιάλη,
 τζ' όι σγοιαν πέρσι πρόπερσι
 που ἴχαμεν τέθκοιον χάλιν.
 Την γλώσσαν την κυπριακήν
 πρέπει να την βαστούμεν,
 τζιαι να λαλούμεν τσαττιστά,
 όμορφα τζιαι πογουριστά,
 κυπριακά να πούμεν.
 Για ούλλους αν εμπόρεια
 να γράψω λλίους στίχους,
 οι κόλλες έθθα φτάννασιν,
 τζ' ήτουν να θέλω τοίχους.

Γ. Κ. ΜΙΧΑΗΛ

Χωράφιν νοστοκάμωτον

Χωράφιν νοστοκάμωτον,
 πναστόν τριάντα χρόνους,
 εφύτεψα το αθασιές,
 τζ' εφκάλαν έτσι κλώνους.
 Ετσάπιζα το ἴπου γωνιάς
 τζιαι χρόνον με τον χρόνον,
 έδκιαν μαξούλιν κάμποσον,
 περίτου ἴπου τον τόνον.
 Μα θέλεις ήτουν ἴπου κακόν
 αμμάτιν για γινάτιν,
 πά' στα καλά καλούλλικα
 εθέλαν το κομμάτιν
 τάχατες κάτι πλούσιοι,
 καλοί τζιαι μορφωμένοι,
 τζ' επιάσαν με απού κοντά,
 σγοιαν ήτουν μιλημένοι,

τζ' ετάξαν μου άσπρα μπόλικα
 τζ' ετάξαν μου γρουσάφιν,
 ώστι τζ' εγιώ είπα μέσα μου
 ώσποσον πιον, νισάφιν,
 να ἴμαι παρέαν με φτωχούς
 τζιαι μεροκαμαθικιάρης,
 πέρικιμον πιάσω την καλήν
 τζιαι γίνω ...«αρχοντάρης».
 Τζ' εφέραν μου τζ' έναν χαρτίν
 με λόγια δικηγόρους,
 τζ' έναν ἴπου την κυβέρνηση
 για να πκερώσω φόρους.
 Μα τα ριάλλια ήτουν πολλά,
 τζ' εδέχτηκα τους όρους,
 τζιαι ούλλοι εττοκκάραμεν
 με τους κομπιναδόρους.

Μα όσον τζ' εξημέρωσεν
 τζ' ασκόπησα να μάθω
 πώς εννα πιάννω τον ππαράν
 τζαι πώς εννα υπογράφω,
 είπαν μου πως εξέβηκεν
 φερμάνιν φοβερόν,
 να κλείσουσιν τες τράπεζες
 σγοιαν κλείουν το νερόν.
 Είπαν μου πως έν' κούρεμαν
 που σκέφτουνται να κάμουν,
 τζ' όσα ριάλλια πιο πολλά
 ν' αρπάξουν, αν προκάμουν.
 Τζαι τάχατες τους πλούσιους
 θα πιάσουν τα ριάλλια,
 μα τζ' οι φτωδοί εννα κόψουσιν
 μέσα στα μαύρα χάλια.
 Μα πάλε 'εν εκάταλαβα
 το κούρεμαν ίντα 'νι,

ώστι τζαι ήπια έναν καφέν,
 τζ' είπαν μου το φεντζάνι.
 «Η σόρτα σου έν' άσσημη»
 είπεν η φεντζανού
 «τζαι άλλην πιο παττάλιτζην
 'εν είδα κανενού».
 Αντίς που 'γίνα πλούσιος
 τζ' εγέμωσα γρουσάφιν,
 μες σε μιαν νύχταν έμεινα
 με δίχα το χωράφιν.
 τζ' έσει 'πού τότες κλαίω το
 τζαι κάμνω μαύρον δάκρυν
 τζαι σκέφτουμαι ίντα 'καμα,
 μα δεν ιβρίσκω άκρην.
 Μα 'γίνα τζαι περιγελον
 τζαι της φτωχοπαρέας,
 γιατί έπαθα σειρόττερα
 του σδύλλου 'πού το κρέας.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Τα δάρκα τ' ουρανού

Καρτζιλατώ σε, ουρανό,
 που τες σταγόνες σύρνεις,
 τζαι την ψυσήν που ζούρωσα
 δικιω σου να μου την πλύνεις.

Κάμε να τρέξει το νερόν,
 ποταμωσιάς τραουδιν,
 μες στες καρδικιές μας πότισε
 πέρχι φανεί λουλλούδιν.

Πότισε γην τζαι άθθρωπον
 να φχάλουν τον σειμώναν,
 δύσκολες μέρες που περνούν,
 σγοιαν αρκοκαλαμιώναν.

Γλωσσάρι

αγγονίζουμαι: αποκτώ
 αθασιά: αμυγδαλιά
 αλακάτιν: μαγγανοπήγαδο
 αμμάτιν: μάτι
 αμμέ: ελάττωμα
 αντακώννω: αρχίζω
 ανυπόλυτη: ξυπόλυτη
 αρκεύκω: αρχίζω
 αρκοκαλαμιώννας: άγριος καλαμιώννας
 αρφή: αδελφή
 ασκοκόπω: ψάχνω, εξετάζω
 βαστώ: διατηρώ
 γιά: ή
 γομάριν: βάρος
 δαμαί: εδώ
 δάρκα: δάκρυα
 δκω: δίνω
 εβούραν: έτρεχε
 έδκιαν: έδινε, παρήγαγε
 έθθα: δεν θα
 εμπόρεια: μπορούσα
 έσσω: μέσα
 ττακουρώ: χτυπώ
 ζουρώννω: λερώνω
 ίσια-μέσα: ισομερώς
 καλούλλικα: καλά
 κανεί: αρκεί
 καρτζιλατώ: αντικριζώ
 Κατακλυσμός: η γιορτή του Αγίου Πνεύματος·
 τη μέρα αυτή γίνονται εορτασμοί σε παρά-
 λιες πόλεις της Κύπρου (ιδίως στη Λάρνακα),
 κατά τους οποίους διαγωνίζονται με στίχους
 λαϊκοί-λαϊκότροποι δημιουργοί
 κάτσαρα: ξερά χόρτα
 κατσινιόρος: σκορπιός
 κκλιντζίρης: γύφτος
 κκλιντζίρος: σιγγάνος, γύφτος, ρομά
 κνυζίν: τσαμπί
 κρώννουμαι: υπακούω
 λαμπρατζιά: φωτιά
 μαμμού: μαία
 μανιδιτζή: μονοκόρη
 μαξούλιν: γεωργικό προϊόν
 μιάλος: μεγάλος
 μρασκέρης: κληρονόμος
 μιτσή: μικρός
 μισιαρός: μικρή σάυρα
 μυλωμένα: αθυρόστομα
 μυρμόνιν: είδος σφήκας
 νεπέτιν: σειρά, βάρδια

νοστοκάμωτον: φρεσκοκαλλιεργημένο
 ξεβεί: βγει
 πάλιομαν: πάλη
 παπούτσα: φύλλο φραγκοσυκιάς
 παπουτσόσυκα: φραγκόσυκα
 παΰο-Αννού: η χοντρή Άννα
 πασκιζώ: προσπαθώ
 παττάλιτζη: κακή, άχρηστη
 περίτου: περισσότερο
 πέρικι: μακάρι
 πίσσα-κάσσα: αβυσσαλέος, σιγγούνης
 πναςτόν: ξεκούραστο
 πογυριστά (ενν. τραγούδια): όχι αθυρόστομα
 πόθθεν: από πού
 πδν: που δεν
 ποστρασύδκια: κατάλοιπα από θερισμένα στάχυα
 ποταμωσιά: πέρασμα ποταμού
 πουπούξιος: τσαλαπετεινός
 πεζεβέγκης: κερατάς, ρουφιάνος
 ρεσπέρης: γεωργός
 ριάλλια: χρήματα
 σαρτώ: πετιέμαι, ορμώ
 σισκο-Φανού: χτικιασμένη Φανή
 σόρτα: τύχη
 σπετσέρης: φαρμακοποιός
 δδύλλος: σκύλος
 σσώγαμπρος: ο εξαρτημένος από τον πεθερό
 στραβαρού: στραβομάρα
 σύρνω: πετώ
 ταπισόν: ξωπίσω
 τζαμαί: εκεί
 τζόλις: κιόλας
 τδαττιστής: λαϊκός ποιητής που διαγωνίζεται
 με τδαττιστά
 τδαττιστά: αυτοσχέδια ολιγόστιχα τραγούδια
 ττακκουτάριν: μεταλλικό κουδούνι εξώπορτας
 τταμακκέρης: σιγγούνης
 ττοκκάρω: κάνω χειραψία, κάνω συμφωνία
 φαίνεσαι: φαίνεται
 φακκώ: χτυπώ
 φάλια: λάθος, έκρηξη με δυναμίτιδα
 φεντζάνιν: φλιτζάνι
 φερμάνιν: διάταγμα
 φιλεύκασιν: φιλεύαν, κερνούσαν
 φτανά: πλευρά, υπογάστριο
 φτείρης: ο φειριάρης
 φυτιλιά: κουβέντα για καβγά
 χανούμ κατή: η πρώτη του χαρεμιού (βλ. «Χιώ-
 τισσα» του Β. Μιχαηλίδη)
 ώστι: ώσπου